

Planbureau voor de Leefomgeving

NATIONALE EN REGIONALE HUISHOUDENS DYNAMIEK

Achtergrondstudie

Andries de Jong, Corina Huisman en Dominique van Roon

5 augustus 2019

PBL

Colofon

Nationale en regionale huishoudensdynamiek Achtergrondstudie

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving
Den Haag, 2019
PBL-publicatienummer:2882

Auteurs

Andries de Jong (PBL)
Corina Huisman (CBS)
Dominique van Roon (CBS)

Met dank aan:

Clara Mulder (RUG)
Aat Liefbroer (NIDI)

Redactie figuren

Beeldredactie PBL

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: A. de Jong, C. Huisman en D. van Roon (2019), Nationale en regionale huishoudensdynamiek, Den Haag: PBL.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is voor alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	6
1.1 Data en methode	6
1.2 Achtergronden	7
1.3 Internationale verschillen in bevolking naar huishoudenspositie	9
1.4 Nederland: bevolking naar leeftijd en huishoudenspositie	10
1.5 Regionale verschillen	12
1.5.1 Provincie	12
1.5.2 Gemeenten	13
Uit huis gaan	15
2.1 Achtergronden	15
2.2 Internationale verschillen in het uit huis gaan	17
2.3 Uit huis gaan in Nederland	19
2.3.1 Ontwikkeling in de tijd	19
2.3.2 Leeftijdspatroom	19
2.3.3 Huishoudenspositie na vertrek uit het ouderlijk huis	20
2.3.4 Woningmarkt en sociaaleconomische status	21
2.4 Regionale verschillen	24
2.4.1 Provincie	24
2.4.2 Gemeenten	25
Gaan samenwonen	28
3.1 Achtergronden	28
3.2 Gaan samenwonen in Nederland	30
3.2.1 Ontwikkeling van het gaan samenwonen	30
3.2.2 Leeftijdspatroom	31
3.2.3 Huishoudenspositie voorafgaand aan het gaan samenwonen	33
3.2.4 Woningmarkt	34
3.3 Regionale verschillen	36
3.3.1 Provincie	36
3.3.2 Gemeenten	37
Gezinsvorming	39
4.1 Achtergronden	39
4.2 Internationale verschillen in gezinsvorming	40
4.3 Gezinsvorming in Nederland	42
4.3.1 Ontwikkeling van de gezinsvorming	42
4.3.2 Vruchtbaarheid naar leeftijd	44
4.3.3 Pariteitsverhogingskans	45
4.3.4 Woningmarkt	46
4.3.5 Verhuizing	48
4.4 Regionale verschillen	50
4.4.1 Provincie	50

4.4.2 Gemeenten	51
Uit elkaar gaan	54
5.1 Achtergronden	54
5.2 Uit elkaar gaan van paren in Nederland	56
5.2.1 Ontwikkeling van het aantal paren dat uit elkaar gaat	56
5.2.2 Leeftijdspatroom	58
5.2.3 Huishoudenspositie na het uit elkaar gaan	59
5.2.4 Woningmarkt	60
5.2.5 Uit elkaar gaan naar kindertal	62
5.3 Regionale verschillen	63
5.3.1 Provincie	63
5.3.2 Gemeenten	64
Institutioneel gaan wonen	67
6.1 Achtergronden	67
6.2 Institutioneel gaan wonen in Nederland	68
6.2.1 Ontwikkeling van het institutioneel gaan wonen	68
6.2.2 Leeftijdspatroom	71
6.2.3 Langer zelfstandig wonen	72
6.2.4 Huishoudenspositie bij vertrek naar een instelling	75
6.2.5 Woningmarkt	76
6.3 Regionale verschillen	77
6.3.1 Provincie	77
6.3.2 Gemeenten	78
Literatuur	81
Bijlage	89
Data en methode	89
Gebruikte data	89
Analyse van het uit huis gaan	90
Analyse van het gaan samenwonen, het uit elkaar gaan en het institutioneel gaan wonen	93
Analyse van gezinsvorming	96
Analyse van het langer zelfstandig wonen door ouderen	98

Voorwoord

De aanleiding voor deze publicatie vormt het verbeteren van de onderbouwing van het huishoudensonderdeel van de PBL/CBS regionale bevolkings- en huishoudensprognose. Ten behoeve van deze prognose is de levensloop van huishoudens in 2006 ook al onderzocht (De Jong et al., 2006), maar sindsdien niet meer. Ook bij het opstellen van regionale scenario's ten behoeve van rapport Welvaart en Leefomgeving 2015 (WLO)(CPB/PBL, 2015) werd men geconfronteerd met een gebrek aan kennis over recente trends in huishoudensprocessen. Vandaar dat een update gewenst is.

In deze publicatie wordt op diverse plekken ingezoomd op de relatie tussen de huishoudensprocessen en de woningmarkt (en in het bijzonder het kenmerk eigendomssituatie van de woning). Het is nuttig deze relatie te verkennen aangezien de woningmarkt een belangrijke rol kan spelen bij huishoudensprocessen en meestal gepaard gaan met verhuizingen. In deze publicatie wordt de relatie verkend, met het oogmerk handvaten aan te leveren voor een verbetering/aanscherping van het model PEARL, waarmee de regionale prognose wordt opgesteld.

Inleiding

In deze publicatie staat de 'levensloop' van huishoudens centraal: de processen die mensen in hun leven doorlopen en die effect hebben op het ontstaan, het ontbinden en het veranderen (van omvang en type) van de huishoudens. In dit kader wordt gekeken naar het uit huis gaan van kinderen, het gaan samenwonen met een partner, het krijgen van kinderen, het uit elkaar gaan van paren en het institutioneel gaan wonen. Door deze processen nemen personen gedurende hun leven verschillende 'huishoudensposities' in. Vrijwel iedereen begint in de huishoudenspositie *kind* en vanaf circa 15 jaar komt het proces van het uit huis gaan op gang. Dit gaat meestal gepaard met de vorming van nieuwe huishoudens, doordat men alleen gaat wonen of (ongetrouwd of getrouwd) gaat samenwonen (waardoor men respectievelijk de posities *alleenstaand* en *samenwonend* inneemt). Voor samenwonende paren breekt vervolgens vaak de fase van gezinsvorming aan, namelijk indien er kinderen komen. Hierdoor verandert de omvang van het huishouden. Als een samenwoonrelatie uit elkaar valt, dan leidt dit tot het ontbinden van een huishouden, maar ook weer tot nieuwe huishoudens: ex-partners die alleen gaan wonen, met een ander gaan samenwonen of *ouder in een eenouderhuishouden* (in geval van de aanwezigheid van kinderen) worden. Een huishouden kan ook worden ontbonden indien men institutioneel gaat wonen (waardoor iemand de huishoudenspositie *institutioneel* krijgt). Overlijden (van alleenstaanden) leidt ook tot het ontbinden van huishoudens, maar wordt in deze publicatie niet apart geanalyseerd, aangezien hierbij niet sprake is van een (actief) proces in de levensloop. Een relatief klein aantal mensen bekleedt de huishoudenspositie *overig*; het gaat hierbij om inwonende personen bij andere huishoudens (zoals een ouder die bij een kind met een eigen huishouding inwoont), familieleden die tot één huishouden behoren (zoals broers en/of zussen die samen een huishouden vormen) of personen die een huishouden voeren zonder dat er sprake is van een relatie (zoals jongeren in een studentenhuys).

In dit hoofdstuk wordt eerst kort ingegaan op de gebruikte data en de toegepaste methoden. Daarna wordt ingegaan op demografische ontwikkelingen in de afgelopen decennia, waarbij ter verklaring ook theorieën aan de orde komen. Vervolgens wordt ingegaan op de opbouw van de bevolking naar huishoudenspositie, zowel nationaal als regionaal. Zowel ontwikkelingen in de tijd als regionale verschillen ontstaan doordat de processen in de levensloop in de tijd veranderen of regionaal anders uitpakken. In de volgende hoofdstukken wordt nader ingegaan op deze processen en wordt telkens gekeken naar de volgende aspecten: achtergronden (uit de literatuur en zo mogelijk een internationale vergelijking), de ontwikkelingen en karakteristieken op nationaal niveau en de regionale verschillen (op provinciaal niveau en gemeentelijk niveau).

1.1 Data en methode

De in deze publicatie gebruikte data zijn afkomstig uit diverse bronnen. Voor de internationale vergelijkingen is gebruikt gemaakt van de database van Eurostat. Diverse (demografische) gegevens over Nederland, haar provincies en de gemeenten zijn ontleend aan de CBS database StatLine. Daarnaast is gebruik gemaakt van (in de tijd consistent gemaakte) data van de Jaarlijkse Huishoudensstatistiek van het CBS; de jaarwerken betreffen de periode 1997 tot en met 2016. De gegevens die betrekking hebben op de woningmarkt zijn afkomstig uit een speciaal door het CBS aangemaakt microdatabestand, dat is afgeleid uit het Stelsel van Sociaal Statistische Bestanden (SSB); hierbij is 2015 als meest recent beschikbare

kalenderjaar gebruikt. Uit de literatuur blijkt dat levensloopprocessen in belangrijke mate worden beïnvloed door het opleidingsniveau van mensen; doordat informatie hierover in de data ontbrak kon deze variabele helaas niet in de analyse worden meegenomen.

De processen in de levensloop van huishoudens, die worden besproken in hoofdstuk 2 tot en met 6, zijn (op nationaal en regionaal niveau) afgeleid door voor individuele personen de huishoudenspositie op 1 januari te vergelijken met die op 31 december. Hierdoor zijn personen die in de loop van het jaar zijn geboren, overleden, geïmmigreerd of geëmigreerd buiten de analyse gevallen. Het is mogelijk dat personen in de loop van het jaar diverse overgangen meemaken, hetgeen door het vergelijken van twee standen niet zichtbaar is; hierdoor zijn deze 'tussentijdse' overgangen niet in de analyse meegenomen.

Het beschrijven van de levensloop van huishoudens gebeurt grotendeels aan de hand van kernindicatoren. Voor het uit huis gaan is de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan de belangrijkste kernindicator. Deze is berekend aan de hand van leeftijdsspecifieke frequenties om uit huis te gaan, waardoor leeftijdsopbouweffecten geen (versturende) rol spelen. Voor de processen 'gaan samenwonen', 'uit elkaar gaan van paren' en 'institutioneel gaan wonen' wordt als belangrijke kernindicator een relatief cijfer gebruikt, waarbij het absolute aantal personen dat dit proces meemaakt wordt gerelateerd aan de zogenaamde risicobevolking, i.c. de bevolking die 'blootgesteld' wordt aan dit proces. Ten behoeve van een 'zuivere' meting, wordt dit berekend voor de leeftijdsklasse waarin dit proces het meest voorkomt en wordt tevens (via standaardisatie) gecorrigeerd voor leeftijdsopbouweffecten. Bij de analyse van de gezinsvorming wordt gebruik gemaakt van de zogenaamde pariteitsverhogingskans: de kans dat vrouwen met een bepaald kindertal een volgende kind krijgen. Bij het institutioneel gaan wonen wordt (ook) gebruik gemaakt van de zogenaamde overlevingstafelmethode, om na te gaan wat de samenhang is tussen sterfte en institutioneel gaan wonen enerzijds en (langer) zelfstandig blijven wonen anderzijds.

De bijlage *Data en methode* gaat in meer detail in op enkele methodologische kwesties.

1.2 Achtergronden

In heel Europa is in de tweede helft van de vorige eeuw sprake geweest van een modernisering van de samenleving, hoewel deze in Centraal- en Oost-Europa heel anders verliep door het ineensstorten van de communistische regimes. In het midden van de vorige eeuw was de levensloop in Nederland en de meeste andere landen van Europa nog te karakteriseren als een 'standaardlevensloop', die bijna iedereen doorliep. Deze ving aan met de fase van kind, opgevolgd door de fase van (gehuwd) paar (met kinderen) en tenslotte (vooral voor vrouwen) de fase van alleenstaand (door verweduwing) of institutioneel gaan wonen.

Vanaf de jaren zestig vond in West-Europa een scala aan veranderingen plaats in de levensloopprocessen. De theorie van de Tweede Demografisch Transitie vormt een kader om deze veranderingen te beschrijven en te interpreteren. Deze theorie is ontwikkeld door Lesthaeghe en Van de Kaa (Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986, Van de Kaa, 1987, Lesthaeghe, 2014). De transitie wordt gekenmerkt door een uitstel van uit huis gaan, een uitstel van relatievorming en gezinsvorming, minder vaak trouwen en in de plaats daarvan vaker niet-gehuwd samenwonen, en een stijging van het aantal relatieontbindingen. Deze omwentelingen werden in gang gezet door zowel culturele als sociaaleconomische veranderingen (Liefbroer en Dykstra 2000), zoals de individualisering, vrouwenemancipatie en secularisering. Door de komst en massale toepassing van de anticonceptiepil sinds de jaren zeventig werd het voor paren beter mogelijk de gezinsvorming te 'plannen'. Vrouwen gingen langer onderwijs volgen en daaropvolgend vaker buitenshuis werken. In sociaaleconomisch opzicht brak een periode

van sterke economische groei aan en dit ging gepaard met de ontwikkeling van de verzorgingsstaten in Noord- en West Europa.

De theorie van de Tweede Demografische Transitie kende een ruimtelijke dimensie, waarbij het ene land verder is in het proces naar een modern demografisch patroon dan het andere land. Volgens de theorie divergeert het demografisch gedrag eerst tussen de landen en convergeert het later, waardoor het aan het eind van het traject in principe overal hetzelfde is. In de praktijk kan het eindstadium tussen landen toch verschillen als gevolg van de structurele culturele, economische en institutionele karakteristieken (Lesthaeghe, 1995). Dit geldt bijvoorbeeld voor Centraal en Oost-Europa, waar na de val van de communistische regimes grote demografische veranderingen optraden, waaronder een drastische daling van de vruchtbaarheid (Macura et al., 2002). Op basis van data uit de Labour Force Survey concluderen Fokkema en Liefbroer (2008) dat de variatie in leefvormen tussen Europese landen in de jaren negentig en de eerste jaren na de eeuwwisseling toeneemt, en dat er dus eerder sprake lijkt te zijn van divergentie dan convergentie, ondanks dat Oost-Europa naar West- en Zuid-Europa lijkt toe te bewegen.

Als gevolg van het scala aan maatschappelijke en economische veranderingen in de tweede helft van de vorige eeuw, maakte de standaardlevensloop plaats voor een dynamische levensloop (ook wel keuze-biografie genoemd) waarin de verschillende fasen van de levensloop elkaar afwisselen, op verschillende leeftijden plaatsvinden en ook meerdere keren kunnen voorkomen (Corijn en Klijzing, 2001, Heinz en Krüger, 2001, Brückner en Mayer, 2005, Elzinga en Liefbroer, 2007). De babyboomgeneratie, geboren tussen 1945 en 1960, was de eerste generatie die kenmerken van deze nieuwe levensloop vertoonde, terwijl dit in latere generaties versterkt doorzette (Van Maarseveen en Harmsen, 2011). Als gevolg hiervan is er tegenwoordig overal in Europa sprake van een heterogeen patroon van relatievormen en huishoudenstypen: (getrouwde en niet getrouwde) stellen en gezinnen, eenoudergezinnen, latrelaties en alleenstaanden (Lesthaeghe en Moors, 2002, en Prioux, 2006).

In internationaal perspectief is de demografie van Nederland in een aantal opzichten afwijkend. Fokkema et al. (2008) wijzen op het in internationaal opzicht hoge niveau van de vruchtbaarheid. Dit hangt samen met het in de jaren negentig ontstane 'poldermodel', een consensusmodel met afspraken tussen overheid, werkgevers en vakbonden op sociaaleconomisch terrein. Dit leidde onder meer tot het creëren van flexibele banen en parttime banen; samen met een uitbreiding van voorzieningen voor kinderopvang, maakte dit het voor ouders beter mogelijk werk en het opvoeden van kinderen te combineren (Liefbroer, 1999). In Nederland is de komst van een kind meestal aanleiding voor één of beide ouders om parttime te gaan werken (de Jong en Eding, 2001), terwijl in de Zuid-Europese landen vrouwen meestal stoppen met buitenshuis werken. In Scandinavische landen blijven vrouwen meestal fulltime werken; Coleman en Garssen (2003) geven aan dat deze landen verder zijn voortgeschreden op het pad van de Tweede Demografische Transitie.

Ook wat betreft de woningmarkt neemt Nederland een bijzondere positie in. Nederland staat in Europees verband bekend als het land met de grootste sociale huursector (30% van de woningvoorraad in 2017, Housing Europa, 2017). Uit Scanlon et al. (2015) blijkt dat de sociale huursector groot (of middelgroot) is in de rijkere Europese welvaartstaten (zoals de Scandinavische landen) en klein in Zuid-Europa (zoals Spanje) en de voormalige communistische landen. Nederland valt ook op door het gemak waarmee een hypotheek voor een woning kan worden verkregen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland (Mulder en Wagner, 1998). De banksector was in Nederland lange tijd soepel, waardoor de hoogte van de hypotheek hoger mocht zijn dan de aankoopssom (een zogenaamd 'tophypotheek'). De laatste jaren worden door beleidsmaatregelen de normen steeds strenger en ligt de maximale

hypotheek die kan worden verkregen inmiddels onder de koopsom. Nederland kent in internationaal opzicht ook een riante regeling voor de hypotheekrente aftrek inzake de inkomstenbelasting; hierdoor is de toegang tot de koopwoningmarkt voor jonge stellen veel gemakkelijker dan in andere landen (zie ook Haffner, 2002). Echter, ook huurders worden in financieel opzicht geholpen, doordat mensen met een laag inkomen van de overheid huurtoeslag kunnen krijgen.

1.3 Internationale verschillen in bevolking naar huishoudenspositie

Figuur 1.1 toont voor een selectie van landen in Europa de verdeling van de bevolking van 15-64 jaar naar huishoudenspositie voor het kalenderjaar 2015. Het aandeel thuiswonende kinderen bedraagt in de Europese Unie gemiddeld 9 procent. In Nederland, België, Ierland en Portugal ligt het aandeel wat hoger en in Zweden aanzienlijk lager. De verschillen tussen de landen hangen samen met verschillen in de vruchtbaarheid en het tempo van uit huis gaan van kinderen.

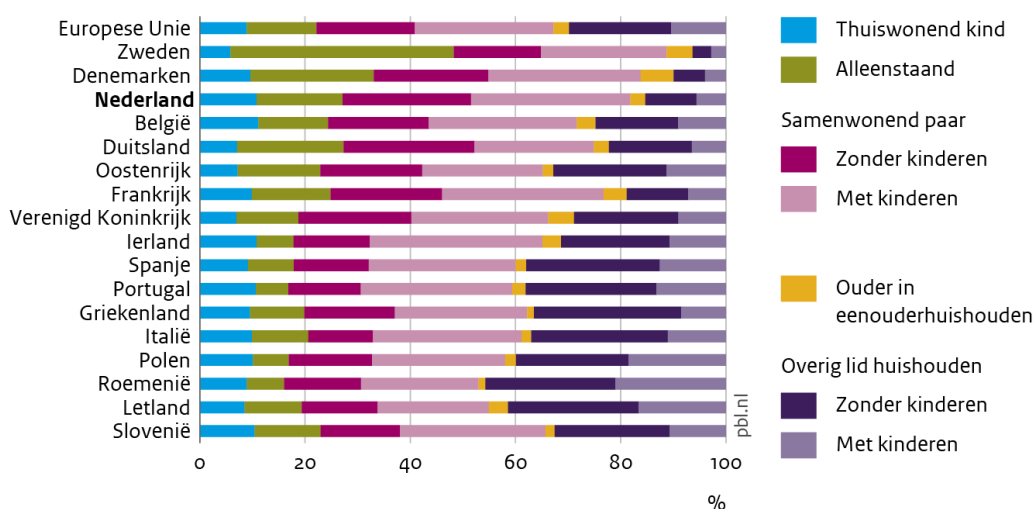
Het aandeel alleenstaanden bedraagt in de Europese Unie 13 procent en in Nederland ligt het wat hoger. In Zweden ligt het aanzienlijk hoger door een combinatie van vroeg uit huis gaan van kinderen en een hoog niveau van relatieontbinding. Lage aandelen gelden voor Portugal, Polen en Ierland: hier vertrekt men mogelijk pas uit het ouderlijk huis als er een partner is gevonden om mee te gaan samenwonen en ligt het niveau van (echt)scheiding laag.

Overall in Europa is 'samenwonend' de belangrijkste huishoudenspositie. In de Europese Unie is in de leeftijdsklasse 15-64 jaar 19 procent samenwonend in een huishouden zonder kinderen en 26 procent samenwonend in een huishouden met kinderen. In Nederland liggen beide percentages beduidend hoger, namelijk respectievelijk 24 en 30 procent. Het aandeel personen in huishoudens zonder kinderen ligt laag in diverse landen aan de Middellandse Zee, Oost-Europa en Ierland.

Het aandeel van de bevolking in de positie 'ouder in een eenouderhuishouden' is overall in Europa vrij gering; Nederland ligt op het Europees gemiddelde van 3 procent. In de landen aan de Middellandse Zee en Roemenië ligt het nog lager, terwijl het in Denemarken en Zweden beduidend hoger ligt als gevolg van een hoog niveau van relatieontbinding.

Figuur 1.1

Bevolking (van 15 tot 65 jaar) naar huishoudenspositie voor een selectie van Europese landen, 2015

Bron: Eurostat, bewerking PBL/CBS

Eurostat onderscheidt in de huishoudenspositie overig twee categorieën, te weten een overig persoon in een huishouden zonder kinderen en een overig persoon in een huishouden met kinderen. Bij het CBS wordt echter een wat andere indeling gebruikt en vallen deze personen in de twee huishoudensposities overig en institutioneel. In Nederland valt ongeveer 15 procent van de bevolking van 15-64 jaar in deze twee categorieën overig, terwijl het aandeel in de Europese Unie het dubbele bedraagt. In de landen aan de Middellandse Zee en diverse Oost-Europese landen valt een nog veel hoger aandeel van de bevolking onder deze categorieën. Het is in die landen vrij gebruikelijk dat ouders inwonen bij hun kinderen, die met hun partner en eventuele kinderen al een 'eigen' zelfstandig huishouden vormen. In Zweden en Denemarken is het aandeel in deze twee categorieën overig juist heel klein.

Al met al kan gesproken worden van een vrij grote diversiteit tussen de landen van Europa wat betreft de verdeling van de bevolking over de huishoudensposities. Nederland neemt een bijzondere plaats in door het grote aandeel samenwonenden (met en zonder kinderen) en het lage aandeel ouders die bij hun kinderen inwonen.

1.4 Nederland: bevolking naar leeftijd en huishoudenspositie

Tussen 1997 en 2016 is de bevolking van Nederland toegenomen met 9 procent, namelijk van 15,6 miljoen naar 17,0 miljoen. Deze bevolkingsgroei gaat samen met belangrijke veranderingen het leeftijds patroon van de bevolking naar huishoudenspositie; *figuur 1.2* toont de procentuele verdeling voor de kalenderjaren 1997, 2007 en 2016.

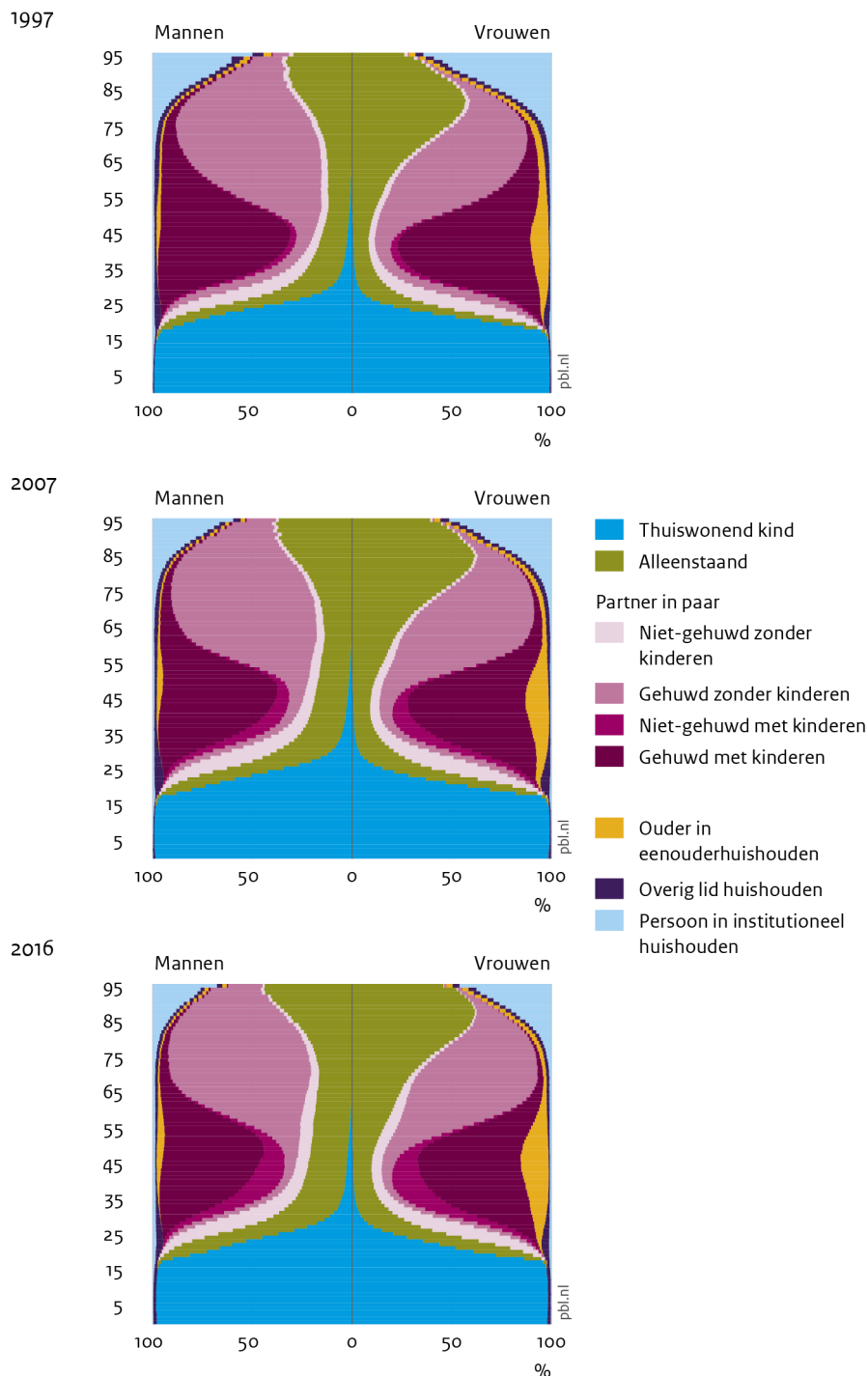
In de levensfase tot 20 jaar bestaat de bevolking bijna volledig uit (thuiswonende) kinderen. Voor het overgrote deel wonen jonge kinderen en tieners nog bij hun ouders thuis. Toch is het niet meer vanzelfsprekend dat zowel de vader als de moeder thuis woont; het CBS (2018) meldt dat in 2016 3 op 10 vijftienjarigen niet bij beide ouders woont.

Onder twintigers is de variëteit aan leefvormen het grootst. Anders dan vroeger, toen de meeste twintigers pas bij een huwelijk uit huis gingen en snel kinderen kregen, wonen ze nu vaak enige tijd alleen of ongehuwd samen. De leefvormen veranderen bovendien relatief vaak in deze levensfase, mede doordat bij jonge stellen de relatie vaak uit elkaar valt.

Onder dertigers en veertigers leeft het merendeel van de mensen in een gezin met kinderen. In 1997 woont op leeftijd 45 jaar bijna 70 procent van de mannen (gehuwd of ongehuwd) samen en heeft één of meerdere kinderen. In 2016 is dit percentage echter teruggelopen naar circa 60 procent, hoewel men vaker ongehuwd samenwoont. Voor vrouwen liggen de zaken op die leeftijd anders. Zij wonen minder vaak alleen dan mannen en juist vaker als ouder in een eenoudergezin. Uit CBS-gegevens (2018) blijkt dat van de kinderen met gescheiden ouders 70 procent voornamelijk bij hun moeder woont (en dat ruim een kwart van de paren die in 2010 uit elkaar gingen, koos voor co-ouderschap). Het percentage ouder in een eenoudergezin neemt ook toe in de tijd: in 2016 woont circa 15 procent van de 45-jarige vrouwen zonder partner maar wel met kinderen, terwijl dit in 1997 nog maar circa 10 procent was; een gevolg van het feit dat paren vaker uit elkaar gaan. Mannen zijn amper een-ouder, in de beide jaren gaat het om slechts enkele procenten.

De levensfase tussen 50 en 65 wordt gekenmerkt door de overgang van een gezin met thuiswonende kinderen naar een paar zonder kinderen. Zo tegen de leeftijd van 65 geldt dat in de overgrote meerderheid van de gezinnen het laatste kind het ouderlijk huis heeft verlaten.

Figuur 1.2
Bevolking naar geslacht, leeftijd en huishoudenspositie, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Daarna breekt de levensfase aan waarin men steeds meer jaren samen met de partner doorbrengt. Men wordt immers steeds ouder en het verschil in levensverwachting tussen mannen op vrouwen wordt langzamerhand kleiner. Zowel in 1997 als in 2016 is op een leeftijd van 75 jaar circa 70 procent van de mannen gehuwd; bij de vrouwen is het percentage in 1997 rond de 35 procent en dat loopt op naar 50 procent in 2016. Het percentage alleenstaande vrouwen daalt navenant. Toch ligt op die leeftijd het percentage dat alleenstaand is, bij vrouwen veel hoger dan bij mannen. Dit is het gevolg van een hogere levensverwachting bij vrouwen

in combinatie met de situatie dat gehuwde vrouwen gemiddeld zo'n twee jaar jonger zijn dan hun echtgenoot en ze daardoor een grotere kans lopen op verweduwing.

Een groot verschil met vroeger is dat de 'levensavond' tegenwoordig veel minder vaak wordt doorgebracht in een verzorgings- dan wel verpleegtehuis. In 1997 woonde op 85-jarige leeftijd 15 procent van de mannen en 26 procent van de vrouwen institutioneel; in 2016 is dit teruggevallen naar 8 procent van de mannen en 13 procent van de vrouwen. Dit is het gevolg van het beleid om ouderen steeds langer zelfstandig te laten wonen. Voor de mannen is hiervoor in de plaats gekomen dat ze langere tijd met hun partner doorbrengen. Voor de vrouwen geldt dat ze zowel vaker met hun partner wonen, als vaker alleen wonen.

1.5 Regionale verschillen

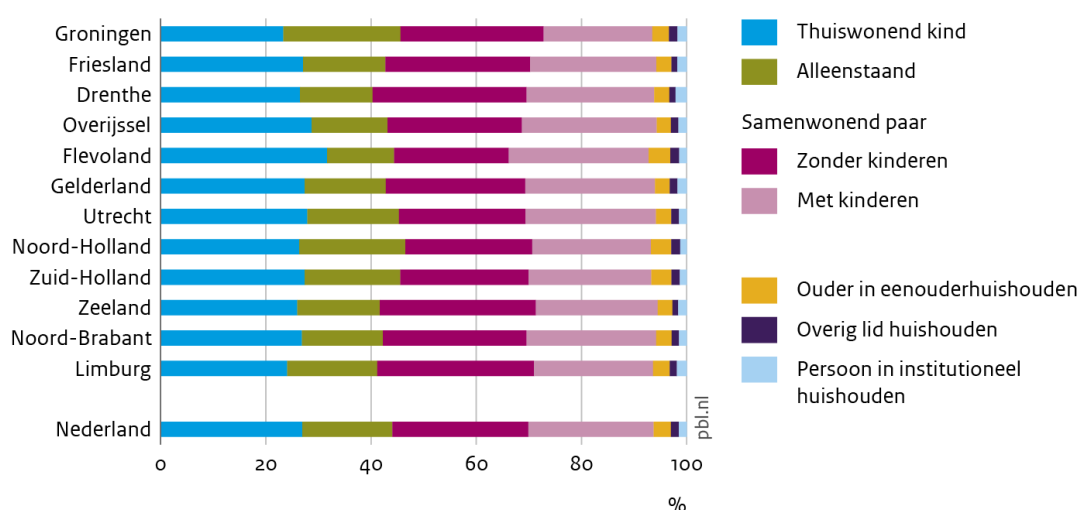
1.5.1 Provincie

De verdeling van de bevolking naar huishoudenspositie per provincie (figuur 1.3) laat een aantal kenmerkende verschillen zien. De jonge provincie Flevoland kent een hoog aandeel (thuiswonende) kinderen, namelijk 32 procent tegen 26 procent voor Nederland als geheel. Geheel in lijn hiermee is er ook een hoog aandeel paren met kinderen en relatief meer ouders in een eenouderhuishouden (4 procent tegen 3 procent voor Nederland). De afwijkende verdeling kan worden verklaard door de historie van deze provincie. In de jaren tachtig bestond de bevolking voornamelijk uit pioniers die zich vestigden in de polders die uit de Zuidoostzee waren gewonnen. De vruchtbaarheid lag decennia lang zeer hoog, waardoor de bevolking relatief veel gezinnen met kinderen kent, terwijl (alleenstaande) ouderen schaars zijn.

De provincie Groningen kenmerkt zich door een hoog aandeel alleenstaanden (22 procent tegen 17 procent voor Nederland). Vooral in de stad Groningen ligt dit aandeel hoog, waarschijnlijk doordat veel jongeren hier naar toe trekken voor het volgen van een opleiding. Na het voltooien hiervan trekken ze meestal weer weg, richting de Randstad (Rambharos en Beets, 2015).

Figuur 1.3

Bevolking naar huishoudenspositie per provincie, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Ook in de provincie Noord-Holland ligt het aandeel alleenstaanden hoger dan landelijk; hierbij speelt Amsterdam een belangrijke rol (zie hieronder). In Flevoland ligt het aandeel alleenstaanden juist laag, deels doordat hier veel gezinnen wonen en deels doordat veel jongeren hier wegtrekken om elders (en vooral Amsterdam) te gaan studeren of te gaan werken. In de provincies Drenthe en Limburg ligt het aandeel paren zonder kinderen relatief hoog; mogelijk hangt dit samen met het feit dat deze provincies vrij sterk vergrijsd zijn.

1.5.2 Gemeenten

Er bestaan beduidende verschillen tussen de gemeenten wat betreft de verdeling naar huishoudenspositie. Dit komt duidelijk tot uitdrukking indien op de vier grote steden wordt ingezoomd en hun profielen worden vergeleken met die van Nederland. In *figuur 1.4* wordt voor de vier grote steden voor de kalenderjaren 2000, 2007 en 2016 de verdeling van de bevolking naar huishoudenspositie getoond. De vier grote steden zijn een magneet voor jongeren (Manting en van Dam, 2015) en dat komt goed tot uitdrukking in de prominente plaats van de positie alleenstaand. Amsterdam spant hierbij de kroon met in 2016 een aandeel van 30 procent tegen 17 procent voor Nederland. De hoofdstad kent een groot aanbod aan opleidingsinstellingen en ruime arbeidsmarkt, waardoor de stad aantrekkelijk is voor jongeren en werkzoekenden, die meestal nog alleenstaand zijn. Ook in de overige drie grote steden ligt het aandeel alleenstaanden aanzienlijk hoger dan landelijk. Er lijkt geen sprake te zijn van een ontwikkeling in de stedelijke percentages alleenstaanden, terwijl in Nederland het aandeel tussen 2000 en 2016 is toegenomen met 3 procentpunten (ten koste van het aandeel paren met kinderen). Landelijk komt de stijging voort uit de verdere vergrijzing, maar in de vier grote steden als 'groene bolwerken' is hiervan nog geen sprake.

De vier grote steden kennen relatief weinig paren met kinderen. De woningmarkt in Amsterdam is lange tijd krap is geweest, waardoor paren met plannen voor gezinsuitbreiding wegtrokken naar kernen in de omgeving zoals Almere en Haarlemmermeer. Recent zit de woningbouw echter weer sterk in de lift (o.a. in IJburg) en kan Amsterdam de gezinnen beter vasthouden (Smits et al., 2015). Hierdoor is het aandeel paren met kinderen tussen 2000 en 2016 licht gestegen van 16 naar 17 procent, terwijl landelijk het aandeel gedaald is van 26 naar 24 procent.

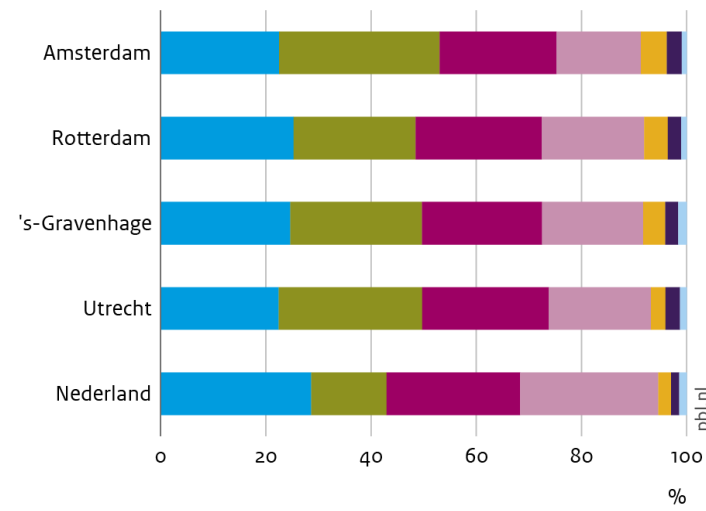
Ook in Den Haag speelt de woningbouw (in de VINEX wijken Leidschenveen, Ypenburg en Wateringse Veld) een rol bij een stijging van het aandeel paren met kinderen: van 19 procent in 2000 naar 21 procent in 2016. Dit heeft de uitstroom naar het sub-urbane ommeland en de groeikern Zoetermeer sterk gereduceerd (Vermeulen et al., 2005). Ook in Utrecht is het aandeel paren met kinderen met 2 procentpunten gestegen tussen 2000 en 2016. De grootste VINEX wijk van Nederland, te weten Leidsche Rijn, heeft in dit geval de uitstroom van jonge gezinnen uit Utrecht voorkomen (Brouwer en van Hastenberg, 2015). Opvallend is dat in Rotterdam het aandeel paren met kinderen gelijk is gebleven in de beschouwde periode, met 19 procent. Hoppesteyn en van der Zander (2015) geven aan dat hiermee wel de trend van de uitstroom van jonge gezinnen is gekeerd.

Ook wat betreft het aandeel ouders in eenouderhuishoudens wijken de grote steden, met uitzondering van Utrecht, af van Nederland. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag ligt het aandeel in 2017 op 5 procent tegen 3 procent in Nederland. Hierbij kan een rol spelen dat stedelingen een andere leefstijl hebben, waarin vaker wordt gescheiden en daarnaast wonen hier veel mensen met de migratieachtergrond Suriname en de Nederlandse Antillen, die vaker buiten een relatie kinderen krijgen.

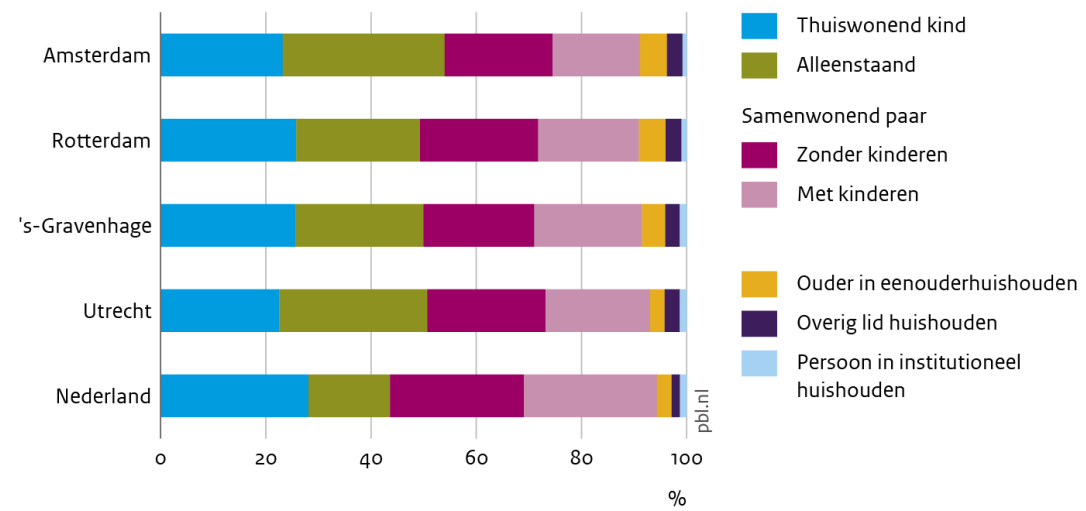
Figuur 1.4

Bevolking naar huishoudenspositie voor de vier grote steden

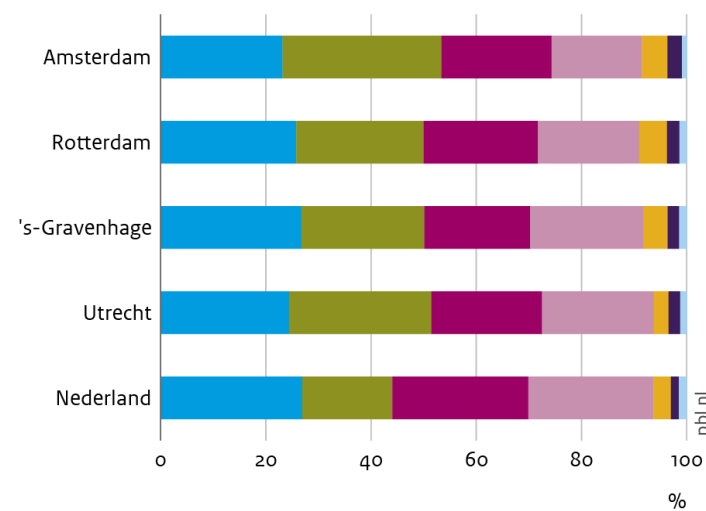
1997

2007

2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Uit huis gaan

Vrijwel iedereen begint zijn leven als kind in een huishouden met één of meer volwassenen die voor hem of haar zorgen. Het ouderlijk huis verlaten is meestal de eerste transitie iemands in de levensloop. Het proces van het uit huis gaan is voor de analyse van huishoudensontwikkelingen van groot belang, aangezien het de belangrijkste bron is van het ontstaan van nieuwe huishoudens. Bij de analyse van het uit huis gaan wordt als kernindicator gebruik gemaakt van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan; het is geëigend deze indicator van het tempo (in plaats van het niveau) te gebruiken, aangezien vrijwel alle kinderen ooit het ouderlijk huis verlaten. Bij de berekening van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan is gecorrigeerd voor leeftijdsopbouweffecten (zie de bijlage *Data en methode*).

Om inzicht te krijgen in het proces van het uit huis gaan, worden eerst achtergronden beschreven aan de hand van de literatuur en een vergelijking gemaakt tussen Nederland en andere landen in Europa. Vervolgens wordt op nationaal niveau de ontwikkeling in de afgelopen twintig jaar onderzocht, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen. Er wordt ook gekeken naar het leeftijds patroon en de huishoudenspositie na vertrek uit het ouderlijk huis. Daarnaast wordt ingegaan op de relatie tussen het uit huis gaan en kenmerken van het ouderlijk huis en het nieuwe huis. Tevens wordt nagegaan in hoeverre de sociaaleconomische status de leeftijd bij uit huis gaan beïnvloedt. Daarna wordt afgedaald naar het regionale niveau: de provincies en de gemeenten. Gaan kinderen in de ene regio op jongere leeftijd uit huis dan in andere regio's?

2.1 Achtergronden

In de tweede helft van de vorige eeuw zijn er belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen geweest die grote gevolgen hadden voor het moment waarop kinderen uit huis gaan (zie ook paragraaf 1.2). Vroeger viel het uit huis gaan vaak samen met het gaan trouwen, maar tegenwoordig gaan jonge mensen meestal (eerst) alleen wonen of niet-gehuwd samenwonen. Ook is het uit huis gaan een minder duidelijk afgebakende stap in de levensloop geworden; vaak keren kinderen weer terug naar het ouderlijk huis, ook wel aangeduid als het 'boemerang' effect (Stone et. al., 2011), waardoor ze meer dan één keer 'uit huis' kunnen gaan. In Nederland keert inmiddels een kwart van de kinderen terug naar hun ouders, als gevolg van het beëindigen van hun relatie, opleiding of bij financiële problemen (CBS, 2016a).

Mulder en Hooijmeijer (2002) maken bij hun analyse van het uit huis een onderscheid naar drie aspecten: motieven, hulpbronnen en contextuele factoren. Deze aspecten hebben zowel effecten op de timing van het uit huis gaan als op de bestemming na het vertrek uit het ouderlijk huis. Hieronder wordt aan de hand van deze aspecten het uit huis gaan nader besproken.

De rol van motieven bij het uit huis gaan

De Jong Gierveld et al. (1991) onderscheiden drie categorieën motieven voor het uit huis gaan: voor studie of werk, vanwege een behoefte aan zelfstandigheid of vanwege het gaan samenwonen (al dan niet gehuwd).

Jongeren die elders een opleiding gaan volgen, vertrekken vaak op relatief jonge leeftijd en hebben meestal nog geen vaste relatie; ze gaan vaak op kamers wonen, alleen wonen of

met huisgenoten wonen (Bernhardt et. al., 2005). Echter, indien jongeren vanuit het ouderlijk huis een studie gaan volgen, dan stellen ze het uit huis gaan vaak uit tot ze de opleiding hebben voltooid en de arbeidsmarkt betreden (Corijn, 1995).

Jongeren die het ouderlijk huis verlaten vanwege een behoefte aan zelfstandigheid en autonomie, gaan vaak alleen wonen. Was er vroeger sprake van een generatiekloof die kinderen stimuleerde om snel te vertrekken, sinds de jaren tachtig leidde de opkomst van 'hotel mama' tot langer thuis wonen (Bucx, 2008). Kinderen kregen meer ruimte voor privacy binnen het ouderlijk huis en konden gebruik maken van faciliteiten die de ouders verstrekten (zoals de maaltijd, het kleren wassen en de kamer opruimen). In de internationale literatuur wordt in dit kader gesproken over de 'feathered-nest' hypothese: als de ouders veel hulpbronnen (i.c. hoog ouderlijk inkomen) hebben en de woonkwaliteit hoog is, dan vertrekt men gemiddeld later (zie o.a. Avery et. al., 1992 en Goldscheider en Goldscheider, 1999). Daarnaast kan het langer thuis blijven wonen ook te maken hebben met de grotere bewegingsvrijheid van volwassen kinderen die nog bij hun ouders wonen, en het loskoppelen van seksualiteit en procreatie. Deze ontwikkelingen hebben de druk op kinderen om vroeg uit huis te gaan verzwakt (Delgado et al., 2008).

Jongeren die uit huis gaan om te gaan samenwonen, vertrekken vaak op relatief hoge leeftijd (De Jong Gierveld et al., 1991). Dit komt mogelijk voort uit de wens om een financiële buffer voor (een aanbetaling voor) een koopwoning op te bouwen, tijdens het thuis wonen bij de ouders. Daarnaast kost het vinden van een (vaste) relatie natuurlijk tijd.

Het motief om uit huis te gaan kan een rol spelen bij de keuze tussen een koop- of huurwoning. Hoewel koopwoningen doorgaans een hogere kwaliteit kennen dan huurwoningen, hebben jongeren die woonruimte zoeken hiervoor vaak geen voorkeur. De reden is dat het kopen van een woning gezien kan worden als een lange termijn verplichting (Mulder en Wagner, 1998). Daarnaast spelen financiële restricties een rol, aangezien jongeren vaak niet kunnen voldoen aan de inkomenseisen die banken hanteren bij het verstrekken van een hypotheek. Huren lijkt meer geschikt voor jongeren die flexibel willen blijven, nog geen vaste relatie hebben en nog geen (vaste) baan hebben; kopen lijkt meer geëigend voor stellen die willen gaan samenwonen (Mulder, 2003).

De rol van financiële hulpbronnen bij het uit huis gaan

Wat betreft de hulpbronnen merken Mulder en Hooimeijer (2002) op dat het inkomen een belangrijke rol vervult bij de leeftijd waarop het mogelijk is om het ouderlijk huis te verlaten, aangezien het voeren van een eigen huishouding (veel) geld kost. In het verleden leidde sociale normen er toe dat men pas ging samenwonen indien men een toereikend eigen inkomen had (Oppenheimer, 1988). Deze normen lijken te zijn verdwenen, echter het sparen voor (de aanbetaling voor) een koopwoning lijkt tegenwoordig een belangrijk financieel motief om het uit huis gaan uit te stellen. Voor kinderen die uit huis gaan om te studeren is de situatie sinds het studiejaar 2015/2016 veranderd. Voorheen maakte de basisbeurs (en de eventuele aanvulling hierop) het mogelijk om zelfstandig in (of nabij) de stad met de onderwijsinstelling te gaan wonen. Echter, de invoering van het financieel leenstelsel betekende in de praktijk een extra barrière om naar een universiteitsstad te verhuizen (door de omzetting van een gift in een lening). Van den Berg en Van Gaalen (2018) melden dat sinds de invoering van het sociaal leenstelsel hbo- en wo-studenten minder vaak op kamers gaan wonen. Tot 2014 was het percentage wo-studenten dat uit huis ging binnen zestien maanden na de start van de studie stabiel met circa 60 procent; na de invoering van het sociaal leenstelsel daalde het echter tot 45 procent. Bij hbo-studenten daalde het percentage ook: namelijk van 23 procent naar 14 procent. Deze daling had gevolgen voor het aandeel jongeren dat in studentensteden gaat wonen. Het CBS (2017a) meldt dat in 2015 rond 14% minder jongeren tussen de 17 en 22 jaar naar de studentensteden waren verhuisd, en dat in 2016 het aantal nog verder was gedaald. De daling werkte met name sterk door in steden met een relatief jonge bevolking, zoals Groningen, Amsterdam en Utrecht.

De hulpbronnen kunnen niet alleen betrekking hebben op de eigen financiële middelen, maar ook op de middelen van de ouders. McKee (2012) meldt dat ouderlijke hulpbronnen (en de overdracht tussen generaties) tegenwoordig kritische factoren zijn in het besluit van kinderen om het ouderlijk huis te verlaten. Ouders kunnen bijvoorbeeld bijdragen in de kosten van de huisvesting van hun kinderen. In dit kader melden Geerts en Brons (2018) dat in 2010 ruim een kwart van de jongvolwassenen (tussen de 18 en 25 jaar) financiële familie-steun ontvangt, tegen 15 procent rond de eeuwwisseling. Deze ouderlijke financiële steun kan een impuls geven aan het (op jonge leeftijd) uit huis gaan wonen, maar betekent ook dat jongeren mogelijk meer afhankelijk worden van een ouderlijke bijdrage voor het kopen of huren van een woning (Heath en Calvert, 2013). In dit kader geven Arundel en Ronald (2016) aan dat in veel westerse landen de economische positie van jongeren slechter wordt en de woningmarkt steeds meer restricties opwerpt, waardoor het uit huis gaan niet meer uit de 'startblokken' komt. Er kan echter ook een pull-factor in het spel zijn: mogelijk beschikken dat welgestelde ouders over ruime, luxueuze woningen, waardoor kinderen minder aandrang hebben om hun ouderlijk huis te verlaten (Mulder en Clark, 2000, en Mulder en Hooimeijer, 2002). Volgens Mulder (2013) kan de toename van het eigenhuis-bezit (onder de ouders) over de tijd het uitstellen van het uit huis gaan in de westerse landen zelfs (gedeeltelijk) verklaren.

De hulpbronnen kunnen ook een rol spelen bij de keuze tussen een koopwoning en een huurwoning. Mulder en Hooimeijer (2002) geven aan dat hoe omvangrijker de hulpbronnen zijn, hoe groter de kans is dat een woning wordt gekocht na het vertrek uit het ouderlijk huis. Dit geldt vooral voor kinderen die uit huis gaan samenwonen. Daarnaast speelt ook het hebben van een baan een rol. De leeftijd bij het vertrek speelt in dit kader echter een interveniërende rol: over het algemeen verdient men meer als men ouder wordt en daarnaast hebben kinderen die langer thuis blijven wonen ook meer tijd gehad om te sparen voor (de aanbetaling voor) een koopwoning.

De rol van contextuele factoren bij het uit huis gaan

Contextuele factoren hebben betrekking op de mogelijkheden om ergens onderwijs te volgen, een (eerste) baan te vinden en de toegankelijkheid van de woningmarkt (Mulder en Hooimeijer, 2002). Het ontbreken van een bepaald (hoger) onderwijsaanbod en een geringe beschikbaarheid van banen, kunnen jongeren op het platteland dan wel in de periferie van Nederland stimuleren tot een vroeg vertrek naar de grote steden. Daar staat tegenover dat een ruime beschikbaarheid van (betaalbare) woningen in deze regio's het voor jongeren juist mogelijk maakt om (op jonge leeftijd) uit huis te gaan. Omgekeerd kunnen grote woningtekorten en lange wachtlijsten bij de woningbouwcorporaties het juist moeilijk maken om (op jonge leeftijd) uit huis te gaan. Dit zou een rol kunnen spelen in de grote steden.

2.2 Internationale verschillen in het uit huis gaan

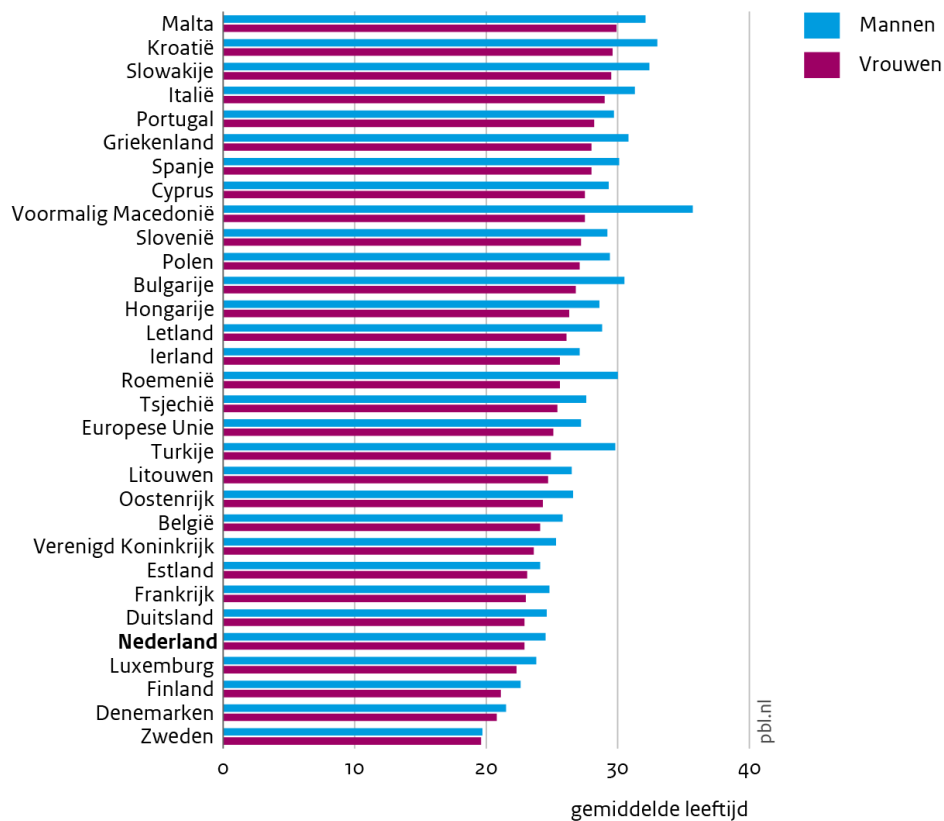
In Europees perspectief behoort Nederland tot de landen waar kinderen relatief jong uit huis gaan. Uit *figuur 2.1* blijkt dat voor het kalenderjaar 2015 de hoogste gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan wordt aangetroffen in diverse landen in Oost-Europa (zoals Kroatië, Slowakije en Voormalig Macedonië) en Zuid-Europa (zoals Malta, Italië, Portugal, Spanje en Griekenland). De laagste gemiddelde leeftijd geldt voor de Scandinavische landen (Zweden, Denemarken, Finland), op korte afstand gevolgd door Luxemburg en Nederland.

Het grote verschil tussen Zuid-Europa en Oost-Europa aan de ene kant en de Scandinavische landen en Nederland aan de andere kant, kan worden verklaard in de context van de Tweede Demografische transitie. Volgens van de Kaa (1987) zijn de Noord-Europese landen het verst

in deze transitie, gevolgd door de West-Europese landen. In de Zuid-Europese landen en de Oost-Europese landen is de transitie het minst ver gevorderd.

Figuur 2.1

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan voor een selectie van Europese landen, 2015

Bron: Eurostat

De internationale verschillen kunnen echter ook worden geduid aan het hand van diverse determinanten. In de literatuur wordt gewezen op de rol van familiebanden en sociale normen. Zo bestaan er in Zuid-Europa sterke familiebanden en traditionele normen. Het uit huis gaan is vaak gekoppeld aan het gaan trouwen (Santarelli en Cottone, 2009, Luetzelberger, 2014). In de Scandinavische landen lijken familiebanden relatief zwak te zijn en dit resulteert in een vroeg uit huis gaan van kinderen (Liefbroer en Billari, 2010). In deze landen en ook in Nederland bestaat er weinig overlap tussen het uit huis gaan en het gaan samenwonen (Billari et al., 2001). Financiële hulpbronnen kunnen internationale verschillen ook verklaren. In de Scandinavische landen is het niveau van sociale zekerheid en de welvaart vrij hoog (Schwanitz et al., 2017), hetgeen het vroeg uit huis gaan kan stimuleren. Zuid-Europa heeft een laag niveau van ouderlijke steun (Geerts en Brons, 2018), hetgeen een barrière kan opwerpen om vroeg uit huis te gaan. In Nederland is het niveau juist hoog. Ten slotte kan de woningmarkt een rol spelen. In Zuid-Europa is de huurmarkt niet sterk ontwikkeld en zijn de prijzen van koopwoningen hoog, wat grote belemmeringen opwerpt voor het (vroeg) uit huis gaan (Mulder en Billari, 2010). In de Oost-Europese landen bestaat er een tekort aan betaalbare woningen en is er vaak sprake van een 'onvrijwillig' samenwonen met de ouders (Sobotka en Toulemon, 2008); jongeren verlaten hier relatief laat het ouderlijk huis. In de Scandinavische landen lijkt de toegang tot de woningmarkt vrij gunstig, waardoor vrij gemakkelijk zowel huur- als koopwoningen kunnen worden betrokken (Schwanitz et al., 2017).

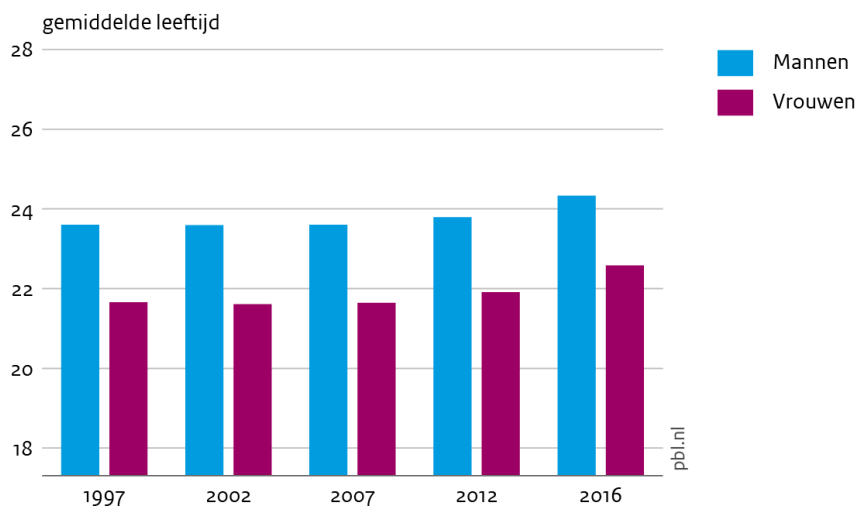
2.3 Uit huis gaan in Nederland

2.3.1 Ontwikkeling in de tijd

De gemiddelde leeftijd bij het uit huis gaan kent, over een langere termijn bezien, golfbewegingen die voor een belangrijk deel samenhangen met trends in de sociaaleconomische situatie. In de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw kende Nederland economische voorspoed en gingen jongeren eerder uit huis (De Jong en Van Hoorn, 1999). De uitbouw van de welvaartsstaat bood voor jongeren hulpbronnen die het zelfstandig wonen stimuleerden, zoals het minimumjeugdloon, huursubsidie, studiebeurzen en uitkeringen. Tijdens de crisis van de jaren tachtig werd de financiële situatie van jongeren minder rooskleurig en werd de woningmarkt ongunstiger voor jongeren, waardoor ze later uit huis gingen (Baanders, 1995). Na het midden van de jaren tachtig brak een lange periode aan waarin de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan vrijwel niet veranderde (Hooimeijer en Mulder, 1998).

Figuur 2.2

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 2.2 laat de ontwikkeling zien van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan in de periode 1997-2016. Tussen 1997 en 2007 is de gemiddelde leeftijd voor zowel mannen als vrouwen vrijwel stabiel: circa 23,5 jaar voor mannen en circa 21,5 jaar voor vrouwen. Hierna zet een stijging in, waardoor de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan in 2016 voor mannen uitkomt op bijna 24,5 jaar en voor vrouwen op ruim 22,5 jaar. Vooral tussen 2012 en 2016 is de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan gestegen. In paragraaf 2.1 is al aangegeven dat de invoering van het financieel leenstelsel in het studiejaar 2015/2016 gepaard ging met een dalende geneigdheid onder studenten om naar hun studiestad te verhuizen. Sindsdien is het voor studenten duurder geworden om het ouderlijk huis te verlaten. Het lijkt waarschijnlijk dat dit een belangrijke reden is voor het uitstel van het uit huis gaan in de afgelopen jaren. Daarnaast vinden jongeren door de flexibilisering van de arbeidsmarkt minder snel een vaste baan, terwijl ze te maken hebben met hogere huren en strengere eisen voor hypotheekverstrekking dan vroeger het geval was (Van Duin et al., 2016).

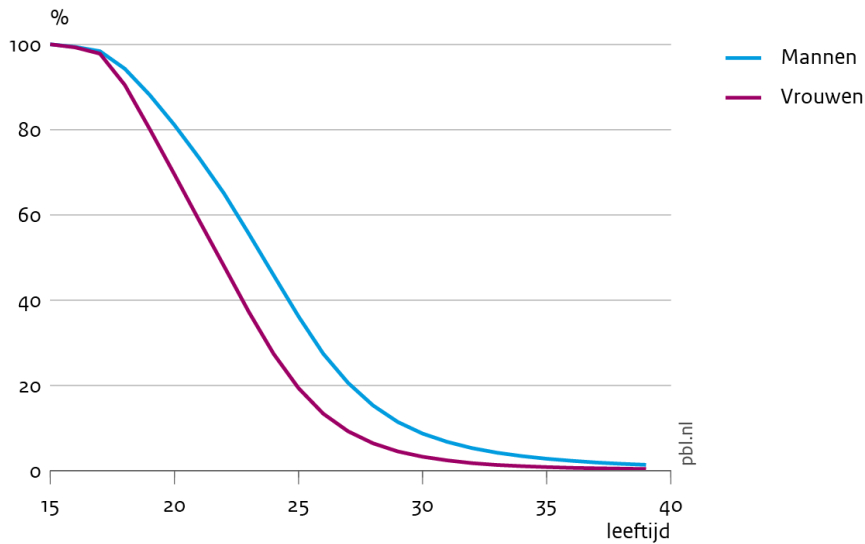
2.3.2 Leeftijdspatroon

Vanaf circa 15 jaar komt het uit huis gaan op gang; zie *figuur 2.3*. Mannen vertrekken later dan vrouwen, waardoor onder mannen het percentage thuiswonenden tot op relatief hoge

leeftijd hoger ligt dan onder vrouwen. Op de leeftijd van 24 jaar is het verschil tussen mannen en vrouwen het grootst: rond 45 procent van de mannen woont nog thuis, tegen ruim 25 procent van de vrouwen. Ook het eindpunt van het proces van uit huis gaan komt bij mannen later in zicht: pas op vanaf 33 jaar woont minder dan 5 procent nog thuis tegen 29 jaar voor vrouwen.

Figuur 2.3

Kinderen die thuiswonen naar leeftijd, Nederland, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

2.3.3 Huishoudenspositie na vertrek uit het ouderlijk huis

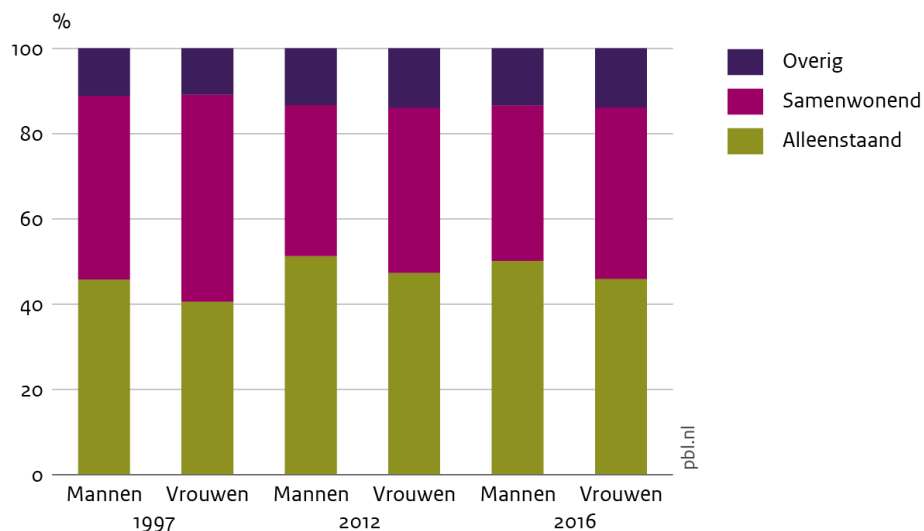
Rond het midden van de vorige eeuw was het gaan trouwen de belangrijkste reden om uit huis te gaan. Tegenwoordig is er meer variatie in de 'bestemming' na het uit huis gaan. *Figuur 2.4* laat de huishoudenspositie zien van kinderen na het vertrek uit het ouderlijk huis voor de afgelopen twintig jaar. Tussen 1997 en 2012 is het percentage dat gaat samenwonen licht teruggelopen, en het percentage dat alleen gaat wonen navenant toegenomen. In 2016 is de verdeling over de bestemmingen vrijwel hetzelfde als in 2012; het uitstel van het uit huis gaan in de afgelopen jaren heeft dus niet geresulteerd in een verschuiving over de bestemmingen. In 2016 gaat de helft van de mannen alleen wonen na het vertrek uit het ouderlijk huis, rond een derde gaat samenwonen en rond één zevende gaat met huisgenoten wonen. Bij vrouwen gaan er wat meer direct samenwonen en wat minder alleen wonen; dit betekent dat ze zowel eerder uit huis gaan als eerder in een samenwoonrelatie stappen dan mannen.

Uit *figuur 2.5* blijkt dat de verschillende huishoudensposities na vertrek een eigen leeftijds patroon kennen, hetgeen vanzelfsprekend samenhangt met de redenen van vertrek. Jongeren die vanwege een opleiding uit huis gaan, zijn meestal nog onder de twintig en gaan dan vaak alleen wonen. Ook kunnen ze intrekken in een (studenten)huis waar al andere jongeren wonen, ofwel bij familie gaan inwonen (in beide gevallen is de huishoudenspositie dan 'overig'). Boven de 20 jaar daalt het aandeel dat alleen gaat wonen geleidelijk en begint het samenwonen sterk toe te nemen. Vrouwen gaan wat vaker samenwonen dan mannen en delen ook vaker een woning (gezien het hogere aandeel van de positie overig). Vanaf midden twintig zijn de bestemmingen alleen en samenwonend ongeveer even belangrijk, zowel bij mannen als bij vrouwen. De specifieke leeftijdsprofielen per bestemming leiden ook tot verschillen in de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan: in 2016 zijn mannen gemiddeld bijna

24 jaar als ze alleen gaan wonen en bijna 25,5 jaar als ze gaan samenwonen, terwijl vrouwen dan respectievelijk 22 jaar en bijna 23,5 jaar zijn.

Figuur 2.4

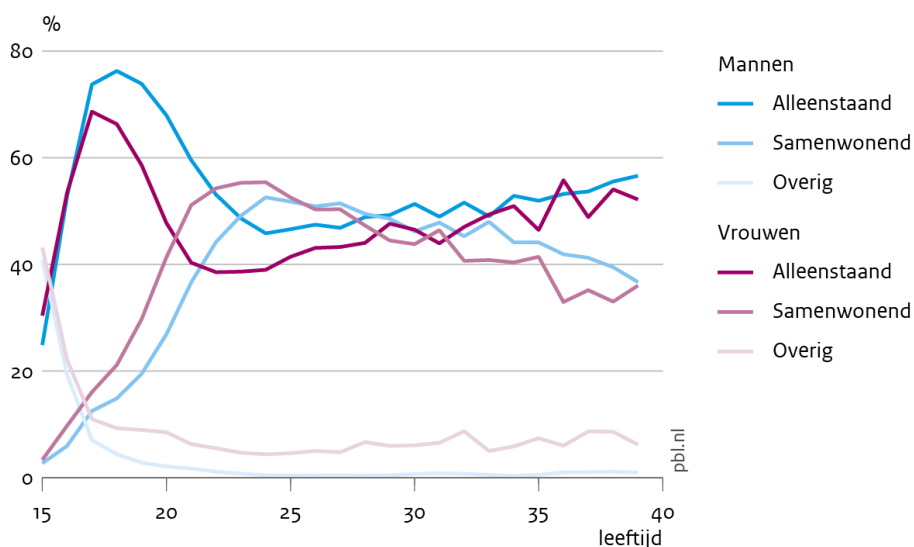
Kinderen die uit huis gaan naar nieuwe huishoudenspositie, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 2.5

Kinderen die uit huis gaan naar nieuwe huishoudenspositie en leeftijd, Nederland, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

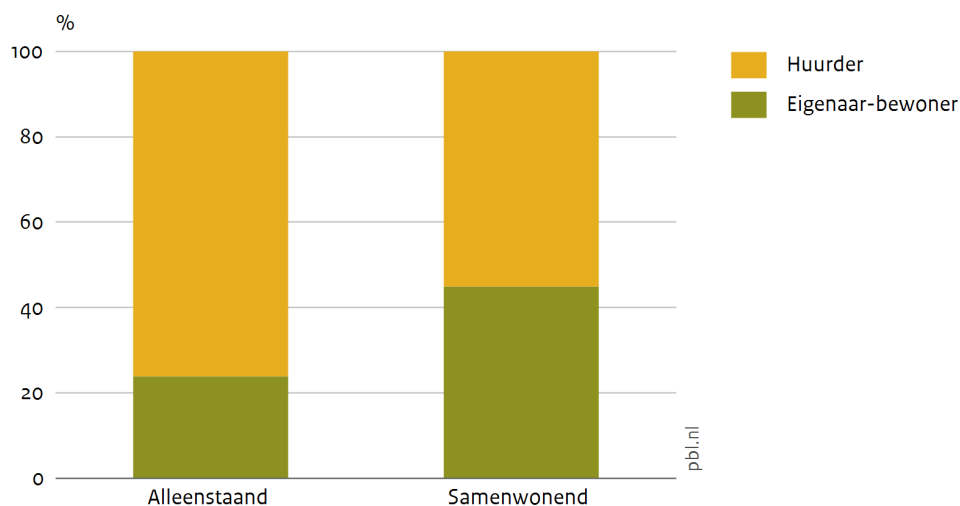
2.3.4 Woningmarkt en sociaaleconomische status

Uit de literatuur komt naar voren dat de huishoudensvorm na vertrek uit het ouderlijk huis een rol kan spelen bij de keuze tussen een huurwoning en een koopwoning. Van de kinderen die alleen gaan wonen komt slechts een kwart terecht in een koopwoning; zie *figuur 2.6*. Voor de kinderen die gaan samenwonen ligt dit aandeel aanzienlijk hoger, met bijna de helft.

Hierbij kan een rol spelen dat zij gemiddeld een hogere leeftijd hebben en daardoor gemiddeld meer verdienen en daarnaast in de tijd dat zij nog bij hun ouders woonden konden sparen voor een koopwoning.

Figuur 2.6

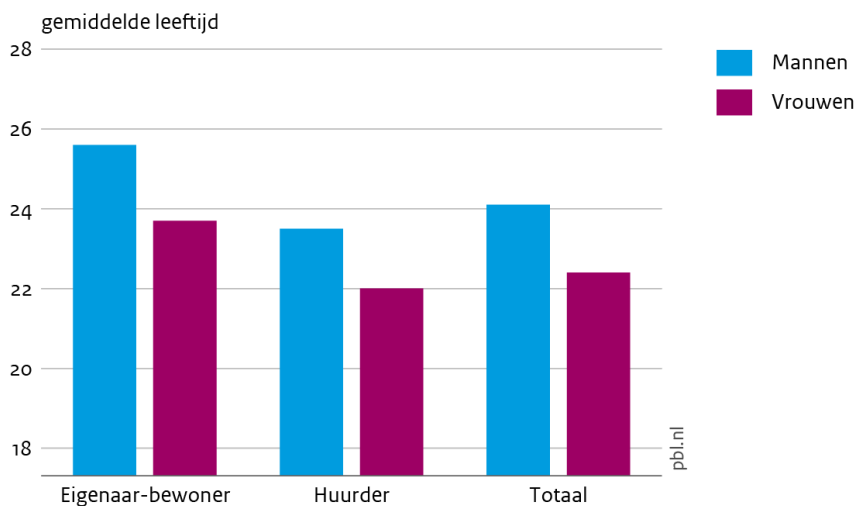
Eigendomssituatie van nieuwe woning van kinderen die uit huis gaan naar nieuwe huishoudenspositie, Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 2.7

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan naar eigendomssituatie van nieuwe woning, Nederland, 2015

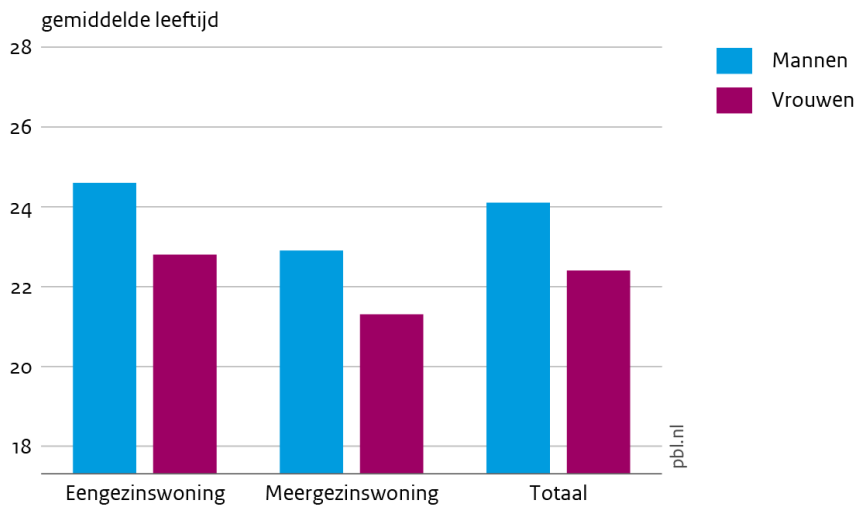

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 2.7 laat zien dat mensen die het ouderlijk huis verlaten en een koopwoning betrekken gemiddeld ouder zijn dan zij die een huurwoning betrekken. Mannen die in 2015 in een koopwoning trekken zijn ruim twee jaar ouder dan mannen die in een huurwoning trekken, terwijl vrouwen ruim anderhalf jaar ouder zijn als ze in een koopwoning terecht komen.

Figuur 2.8

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan naar woningtype van ouderlijk huis, Nederland, 2015

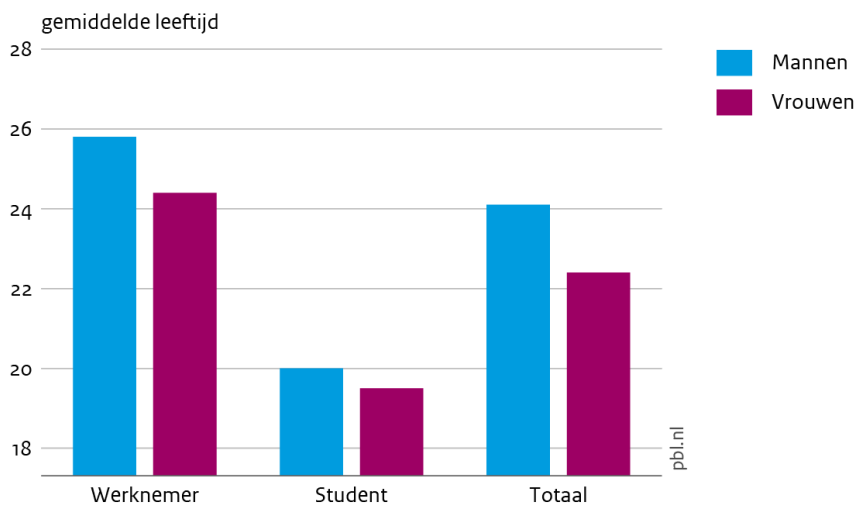

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Uit de literatuur komt naar voren dat de woonkwaliteit van de ouderlijke woning van invloed kan zijn op de timing van het uit het gaan (dit wordt gesuggereerd door de 'hotel mama' en 'feathered-nest' hypothesen). Of hiervan in Nederland ook sprake is, kan mogelijk worden bepaald door te kijken naar het type woning van de ouders. In een eengezinswoning zijn waarschijnlijk meer (en ruimere) kamers beschikbaar voor kinderen dan in een meergezinswoning, hetgeen er toe kan leiden dat er minder druk bestaat om vroeg het ouderlijk huis te verlaten. Blijkens *figuur 2.8* gaan kinderen die met hun ouders eerst in een eengezinswoning wonen inderdaad later uit huis dan kinderen die in meergezinswoning wonen; het verschil bedraagt ongeveer anderhalf jaar.

Figuur 2.9

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan naar sociaal-economische status, Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

In de literatuur wordt er vaak op gewezen dat het volgen van een opleiding een belangrijke reden is om jong uit huis te gaan. Deze verklaring kan empirisch worden onderbouwd door te kijken naar de sociaaleconomische status. Voor jongeren zijn vooral de categorieën werknemer en student van belang. *Figuur 2.9* laat zien dat mannen gemiddeld 20 jaar zijn als ze voor hun studie uit huis gaan, terwijl de werkende mannen ongeveer 6 jaar later vertrekken. De werkende vrouwen verlaten het ouderlijk huis rond 5 jaar later dan de studerende vrouwen. Hierbij valt op dat vrouwen maar ongeveer een half jaar jonger zijn dan mannen als ze voor de studie uit huis gaan, terwijl voor alle vrouwen geldt dat ze ruim anderhalf jaar jonger zijn als ze uit huis gaan.

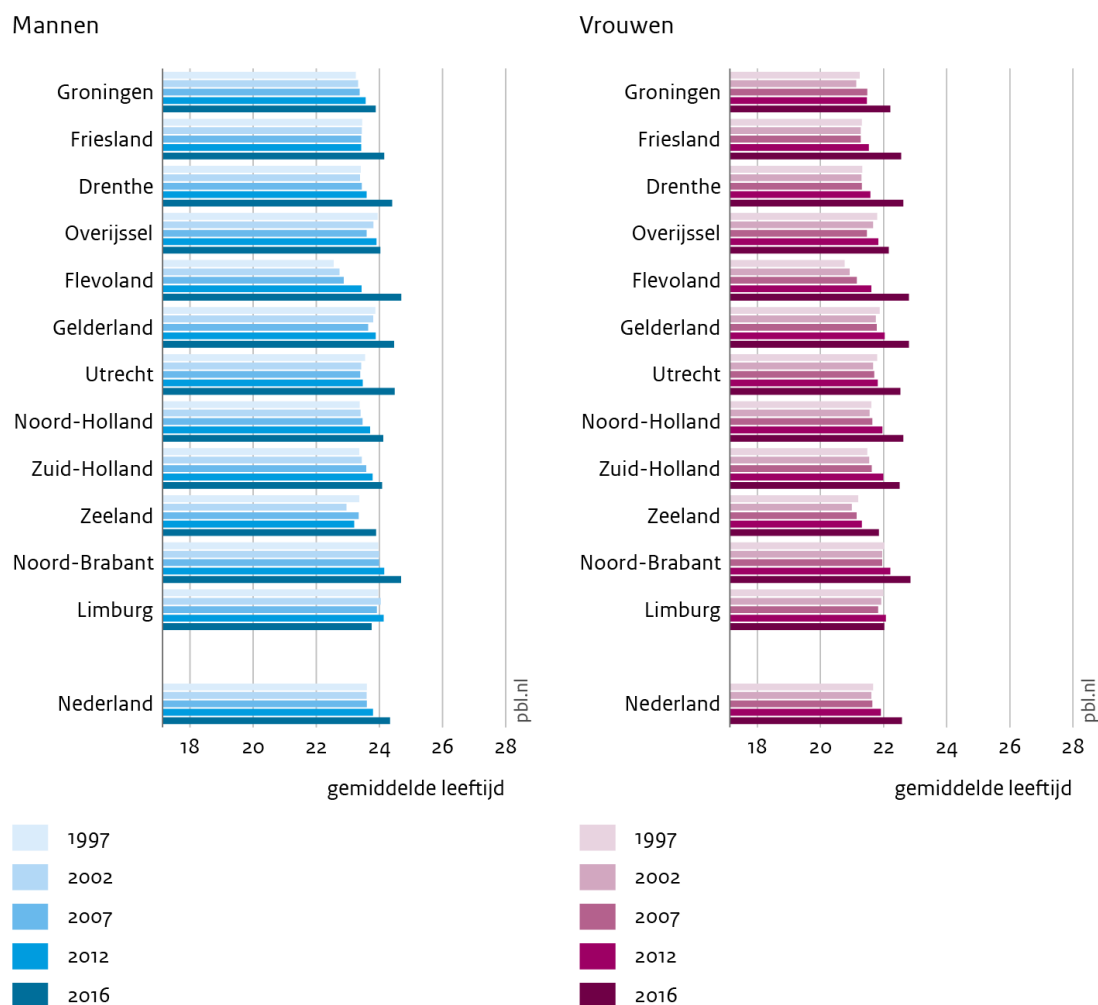
2.4 Regionale verschillen

2.4.1 Provincie

Uit *figuur 2.10* komt naar voren dat er structurele provinciale verschillen bestaan in de leeftijd bij uit huis gaan. Hoewel de tempoverschillen tussen de provincies niet indrukwekkend zijn, lijken in de afgelopen twintig jaar kinderen in de provincie Zeeland wat eerder uit huis te gaan, terwijl kinderen uit Noord-Brabant later uit huis gaan. In 2016 bedraagt het verschil tussen deze twee provincies circa één jaar. Ekamper en Van Huis (2004) geven aan dat in de meer perifere gelegene provincies jongeren eerder wegtrekken om een baan te vinden of een studie te gaan volgen dan in de Randstad, aangezien er in deze vertrekprovincies relatief weinig werk- en studiemogelijkheden zijn.

De provincie Flevoland laat een opmerkelijk sterke stijging zien van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan: in 1997 was het de provincie waar kinderen het vroegst het ouderlijk huis verlieten, terwijl het in 2016 - samen met Noord-Brabant - de provincie is waar jongeren het langst wachten met uit huis gaan. Een belangrijke bestemming van de jongeren uit Flevoland is Amsterdam. Twintig jaar geleden kan bij het vroege vertrek een rol hebben gespeeld dat Amsterdam een veel ruimer voorzieningenniveau kende dan de polders. De afgelopen decennia is Flevoland echter qua inwonertal sterk gegroeid en dit ging vergezeld met een toename van allerlei voorzieningen, waaronder opleidingsinstituten. Mogelijk kan hierdoor de drang om de polders te verlaten zijn afgeremd. Daarnaast kan een rol hebben gespeeld dat het voor jongeren steeds moeilijker werd om in Amsterdam betaalbare woonruimte te verwerven.

Figuur 2.10
Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan per provincie

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

De provincie Flevoland laat een opmerkelijk sterke stijging zien van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan: in 1997 was het de provincie waar kinderen het vroegst het ouderlijk huis verlieten, terwijl het in 2016 - samen met Noord-Brabant - de provincie is waar jongeren het langst wachten met uit huis gaan. Een belangrijke bestemming van de jongeren uit Flevoland is Amsterdam. Twintig jaar geleden kan bij het vroege vertrek een rol hebben gespeeld dat Amsterdam een veel ruimer voorzieningenniveau kende dan de polders. De afgelopen decennia is Flevoland echter qua inwonertal sterk gegroeid en dit ging vergezeld met een toename van allerlei voorzieningen, waaronder opleidingsinstituten. Mogelijk kan hierdoor de drang om de polders te verlaten zijn afgeremd. Daarnaast kan een rol hebben gespeeld dat het voor jongeren steeds moeilijker werd om in Amsterdam betaalbare woonruimte te verwerven.

2.4.2 Gemeenten

In kaart 2.1 en 2.2 worden voor mannen en vrouwen gemeentelijke verschillen in de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan getoond voor de kalenderjaren 1997, 2007 en 2016. Aan de hand van de statistische maat variatiecoëfficiënt kan een indruk worden verkregen van de stabiliteit van de regionale patronen in de tijd. Deze maat geeft de relatieve spreiding weer door de zogenaamde standaarddeviatie te delen door het gemiddelde. Voor mannen en vrouwen blijkt de variatiecoëfficiënt in de drie jaren amper te verschillen, hetgeen wijst op een

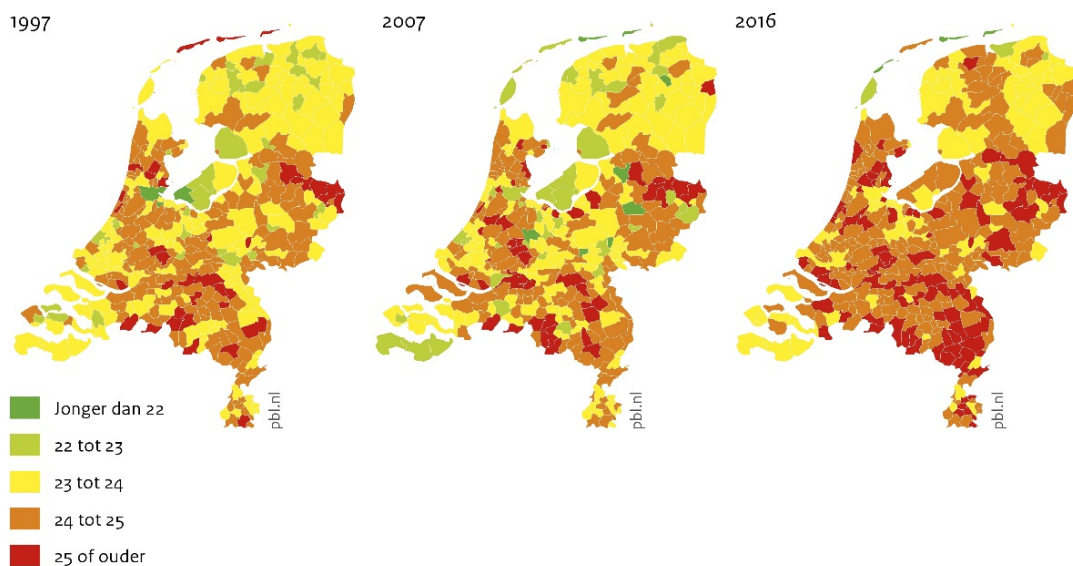
sterke stabiliteit in de regionale verschillen in de tijd. Bij mannen is de regionale variatie iets groter dan bij vrouwen.

Het kaartbeeld van zowel de mannen als de vrouwen laat zien dat in alle drie jaren in relatief veel gemeenten van de drie noordelijke provincies en Zeeland vroeg uit huis wordt gegaan. Flevoland behoorde in 1997 en 2007 ook nog tot de provincies waarvan bij veel gemeenten de gemiddelde leeftijd bij het uit huis gaan laag lag, maar in 2016 is dit niet meer het geval. Ook bij verschillende grotere steden ligt de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan lager dan landelijk, zoals Groningen, Assen, Arnhem, Leeuwarden, Nijmegen en Enschede.

In de vier grote steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) gingen in 1997 en 2007 jongeren eerder uit huis dan landelijk, het verschil bedraagt ongeveer één jaar. In 2016 is de situatie echter veranderd: jongeren in de grote steden gaan op bijna dezelfde leeftijd uit huis als landelijk. Het lijkt waarschijnlijk dat bij deze ontwikkeling de situatie op de woningmarkt een belangrijke rol heeft gespeeld. De laatste jaren zijn onder invloed van de hoge economische groei en krapte op de woningmarkt de huizenprijzen in Amsterdam sterk gestegen, terwijl het huren van een appartement of etage bijzonder moeilijk is geworden, gezien de lange wachttijden bij de woningbouwcorporaties en hoge huurprijzen voor de vrije sector huurwoningen. Dit alles heeft mogelijk tot gevolg gehad dat de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan in de grote steden sterker is gestegen dan landelijk; zo bedraagt de stijging in Amsterdam voor mannen tussen 1997 en 2016 ruim 2 jaar, tegen 0,7 jaar landelijk. De meeste Waddeneilanden kenmerken zich (in 2007 en 2016) tevens door een gemiddeld lage leeftijd bij vertrek uit het ouderlijk huis. De verklaring is waarschijnlijk dat op de eilanden weinig mogelijkheden zijn om middelbaar of hoger onderwijs te volgen, zodat jongeren zijn aangewezen op onderwijsinstellingen op het 'vaste land'. Ook verschillende kleine gemeenten kennen in de drie weergegeven jaren een lage gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan, zoals Rozendaal, Harlingen, Appingedam, Hulst en Terneuzen. Dit zijn kernen die vrij excentrisch in Nederland gelegen zijn en/of weinig (onderwijs)voorzieningen en banen voor jongeren hebben, hetgeen het vertrek stimuleert.

Kaart 2.1

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan voor mannen per gemeente

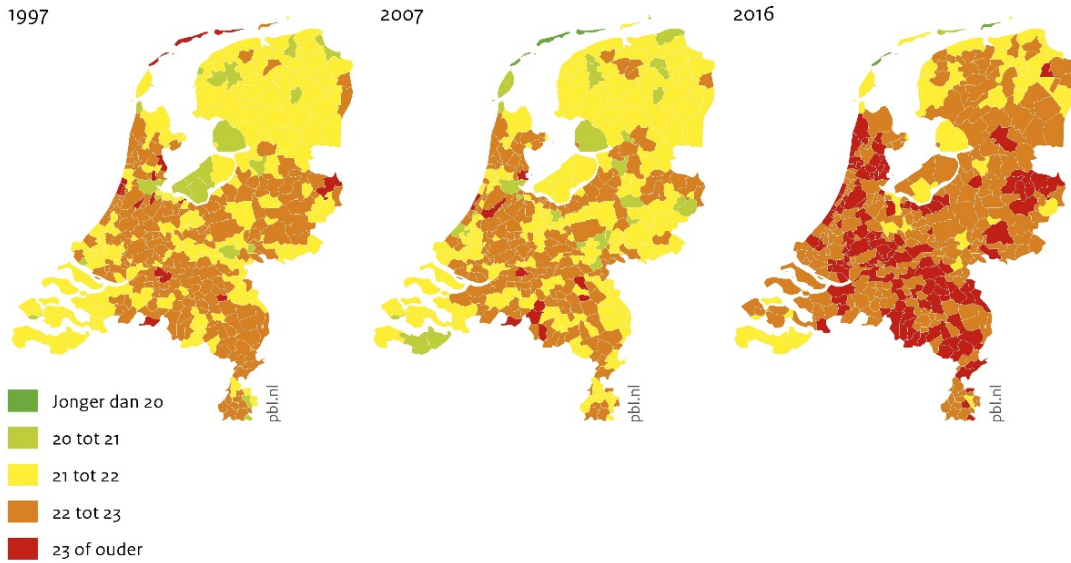

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

www.pbl.nl

Kaart 2.2

Gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan voor vrouwen per gemeente

Een gemiddeld hoge leeftijd bij uit huis gaan geldt in diverse plattelandsgemeenten in Overijssel (zoals Tubbergen en Dinkelland), Noord-Brabant (zoals Alphen-Chaam en Deurne), Limburg (zoals Onderbanken en Voerendaal) en het groene hart van de Randstad (zoals Westland, Beemster en Bergen). Bij verschillende gemeenten is er sprake van relatief gesloten en religieuze gemeenschappen (zoals Urk, Katwijk, Bunschoten, Edam-Volendam en Staphorst), hetgeen gepaard kan gaan met langer thuis wonen.

Gaan samenwonen

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het gaan samenwonen, dat wil zeggen het vormen van een huishouden door twee partners die hetzij gehuwd hetzij ongehuwd zijn. Het leeuwendeel van de samenwonende paren bestaat uit heteroparen (in 2005 bestond slechts 1 procent uit homoparen; zie Steenhof, 2005). Dit betekent dat voor de analyse van trends in de tijd en regionale verschillen in de mate van het gaan samenwonen, het weinig uitmaakt of er naar mannen of naar vrouwen wordt gekeken. Er is voor gekozen om in dit hoofdstuk te kijken naar de mannen, aangezien bij de vrouwen sprake is van een lichte onderregistratie als gevolg van de toegepaste methodiek voor de afleiding van het gaan samenwonen (zie de bijlage *Data en methode*). Waar het patroon van vrouwen in belangrijke mate afwijkt van dat van de mannen, zoals de leeftijd waarop men gaat samenwonen, wordt wel expliciet op vrouwen ingegaan.

Hieronder worden eerst achtergronden van het gaan samenwonen beschreven. Vervolgens wordt op nationaal niveau ingegaan op ontwikkelingen in het gaan samenwonen. Daarnaast wordt (voor mannen en vrouwen) gekeken naar het leeftijds patroon bij het gaan samenwonen en de huishoudensposities van waaruit men gaat samenwonen. Het gaan samenwonen betekent per definitie voor minimaal één van de partners een verhuizing. In dit kader wordt nagegaan of er een relatie bestaat tussen het gaan samenwonen en de eigendomssituatie van de woning (van waaruit men vertrekt of naar toe gaat). Daarna gaat de aandacht uit naar het regionale niveau. Bij het analyseren van regionale verschillen, wordt in dit hoofdstuk uitgegaan van de gemeente van waaruit het gaan samenwonen plaatsvindt. Er wordt eerst gekeken naar provinciale verschillen. Vervolgens wordt ingegaan op gemeentelijke verschillen, waarbij een belangrijk vraagpunt is of er regionale patronen bestaan en of deze ook verschillen in de tijd.

3.1 Achtergronden

In het midden van de vorige eeuw gingen jongeren vanuit het ouderlijk huis meestal trouwen, met de intentie om bij elkaar te blijven 'tot de dood ons scheidt'. Het gaan samenwonen en het beleven van de seksualiteit was toen alleen mogelijk door te gaan trouwen, tenminste indien men niet tegen maatschappelijke conventies wilde ingaan. Vanaf de jaren zestig traden belangrijke maatschappelijke veranderingen op, die kunnen worden aangeduid met termen als individualisering, secularisering en emancipatie. Deze veranderingen liepen samen met de opkomst van de welvaartstaat. Het gaan samenwonen werd steeds meer losgekoppeld van huwelijksluiting en het niet-gehuwd samenwonen kwam op als een relatief vrijblijvende experimenteerfase, waarin bekeken werd of men goed bij elkaar paste (voordat men ging trouwen). Volgens de diffusietheorie van Rogers verspreidde het gaan samenwonen vanuit een innoverende kleine bevolkingsgroep via een iets grotere groep van 'early adopters' naar ten slotte de meerderheid van de bevolking, ofwel de 'late majority' (Rogers, 1983).

Latten (2004) geeft aan dat bij het gaan samenwonen sprake is van gradaties van informalisering. Het huwelijk is een geformaliseerde samenlevingsvorm waarbij rechten en plichten zijn vastgelegd. Dit geldt in principe niet voor het niet-gehuwd samenwonen, maar indien dit geformaliseerd is via een samenlevingscontract, dan zou men kunnen spreken van een informeel huwelijk (Forder, 2000). Een andere formele leefvorm is de partnerschapsregistratie, dat in 1998 is geïntroduceerd voor hen die tot dan niet wilden of konden trouwen.

Met de opkomst van het niet-gehuwd samenwonen is het proces van relatievorming meer complex geworden. Overal in Europa heeft het huwelijk aan belang ingeboet en is het gaan trouwen naar steeds hogere leeftijden verschoven (Sobotka en Toulemon, 2008). De daling van het aantal huwelijken werd echter in belangrijke mate 'gecompenseerd' door de stijging van het ongehuwd samenwonen (Kasearu, 2007). Ook in Nederland is het gebruikelijk geworden om eerst niet-gehuwd te gaan samenwonen. In het begin van de jaren zeventig had van elke tien 20-24-jarigen die gingen trouwen maar één ooit samengewoond, terwijl in 2000 negen op de tien 25-29-jarige bruiden al hadden samengewoond met hun huwelijks-partner (de Jong, 2000). Het niet-gehuwd samenwonen fungeert tegenwoordig echter niet enkel als experimenteerfase, maar ook als een gangbaar alternatief voor gehuwd samenwonen.

In de demografische literatuur worden het niet-gehuwd gaan samenwonen en het gaan trouwen vaak als afzonderlijke verschijnselen (met hun eigen karakteristieken) bestudeerd. Er is vrij weinig gepubliceerd over in hoeverre het gaan samenwonen als totaal van deze twee typen zich heeft ontwikkeld. Op basis van de '*Fertility and Family Survey*' dat in vele Europese landen in diverse ronden is uitgevoerd, is beperkte informatie beschikbaar over het niveau van het gaan samenwonen. Zo is aan de hand van de zogenaamde overlevingstafelmethode de mate berekend waarin mensen, behorend tot een synthetisch cohort, ooit in hun leven zijn gaan samenwonen. Een beperking hierbij is dat de leeftijdsrange in de meeste surveys tot uiterlijk 40 jaar loopt. Uit Andersson en Philipov (2002) komt naar voren dat bijna 95 procent van de vrouwen in Zweden en Bulgarije ooit zijn gaan samenwonen, waarbij in Zweden een groter aandeel nooit is gehuwd. Hoem et al. (2010) presenteren cijfers voor zes Europese landen. In Roemenië en Rusland heeft rond 90 procent (op leeftijd 35) ooit samengewoond, tegen rond 80 procent in Italië, Bulgarije en Polen. In Italië komt de relatievorming laat op gang doordat kinderen lang bij de ouders thuis blijven wonen. Philipov en Jasilioniene (2008) laten zien dat in Rusland ruim 95% van de mannen en vrouwen ooit hebben samengewoond, terwijl in Bulgarije het percentage lager ligt en een dalende trend vertoont (naar circa 75 procent voor mannen en circa 80 procent voor vrouwen). Uit Philipov (2006) komt naar voren dat in Europa de daling in huwelijksluiting (nog) niet volledig gecompenseerd is door het niet-gehuwd samenwonen, waardoor het aandeel mensen dat samenwoont een dalende trend kent.

Het gaan samenwonen zal per definitie voor minimaal één van de partners een verhuizing betekenen; het vormt dan ook één van de belangrijkste verhuismotieven (Ekamper en Van Huis, 2005). Uit Steenhof en Harmsen (2002) blijkt dat van de personen die in 2000 zijn gaan samenwonen, driekwart hiervoor is verhuisd; bij de helft van de paren zijn beide partners verhuisd en bij de andere helft maar één partner.

De mate waarin mensen gaan samenwonen lijkt te worden beïnvloed door zowel de economie als de huizenmarkt. De Beer (2012) geeft aan dat als het economisch goed gaat, mensen eerder besluiten om te trouwen en kinderen te krijgen dan als er een recessie is. Dit effect van de economie verloopt vooral via het vertrouwen dat men in de toekomst heeft, vergelijkbaar met beslissingen over het kopen van een woning. Chkalova en van Gaalen (2018) wijzen op het effect van onzekerheid in de arbeidsmarkt op het gaan samenwonen. Ze geven aan dat de arbeidsmarkt de laatste jaren sterk is geflexibiliseerd. Zo had in het begin van deze eeuw nog driekwart van de werkenden een vast contract, terwijl dit aandeel in 2017 nog maar 60 procent bedroeg. Daarmee is het aandeel werkenden met baan- en inkomensonzekerheid gestegen. Hun analyse van de Enquête Beroepsbevolking laat zien dat alleenstaanden die laag of middelbaar opgeleid zijn, minder snel gaan samenwonen als ze een flexibel contract hebben in plaats van een vast contract; voor hoogopgeleiden is er echter geen sprake van een verschil in het gaan samenwonen.

Wat betreft de huizenmarkt lijkt het waarschijnlijk dat de toegankelijkheid ervan het aangaan van relaties kan beïnvloeden. Op basis van analyses met 'multi-level' modellen constateren Holdsworth et al.(2002) dat jongeren in Spanje en Italië tot op hoge leeftijd bij de ouders blijven wonen als gevolg van de krappe huizenmarkt die wordt gedomineerd door koopwoningen; op jongere leeftijd hebben ze namelijk nog onvoldoende financiële reserves opgebouwd om een huis te kunnen kopen. Hierdoor komt het gaan samenwonen laat op gang. In Nederland is de huurmarkt vrij omvangrijk; dit maakt het samenwonen op vrij jeugdige leeftijd mogelijk.

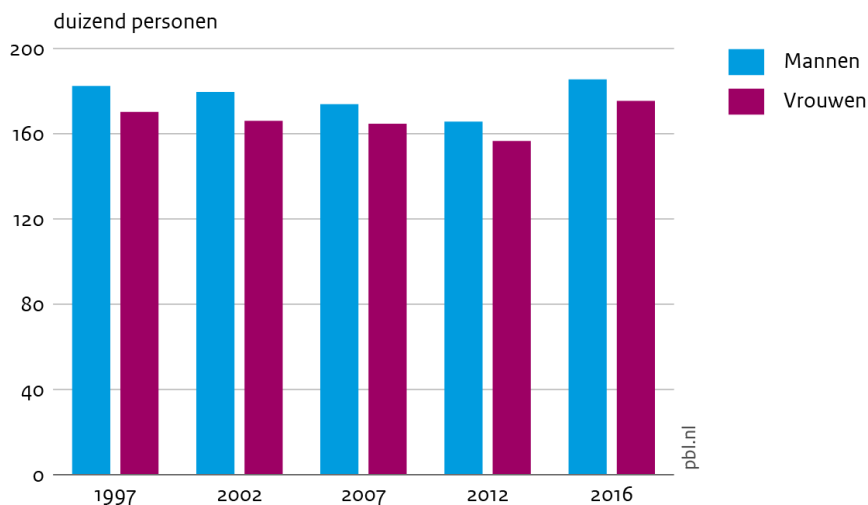
3.2 Gaan samenwonen in Nederland

3.2.1 Ontwikkeling van het gaan samenwonen

Figuur 3.1 geeft een beeld van het aantal mannen en vrouwen dat is gaan samenwonen in de periode 1997-2016. Bij mannen ligt het aantal jaarlijks systematisch rond 10 duizend hoger dan bij vrouwen, dit komt deels doordat er doorgaans meer homoseksuele relaties door mannen dan door vrouwen worden gevormd en deels door de manier van afleiding van het gaan samenwonen (zie de bijlage *Data en Methode*). Er is sprake van een schommelend verloop: tussen 2002 en 2012 daalde het aantal mannen dat ging samenwonen van circa 180 duizend naar circa 165 duizend, waarna een stijging inzetten naar circa 185 duizend in 2016.

Figuur 3.1

Personen die gaan samenwonen, Nederland

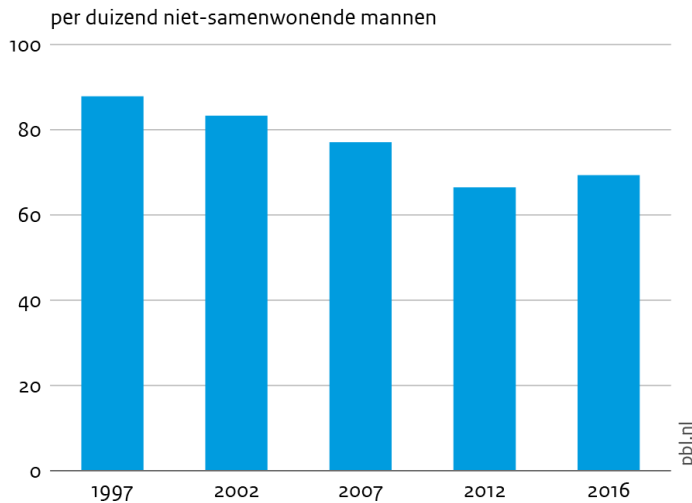

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

In *figuur 3.2* is voor de leeftijdsklasse 14 tot 40 jaar het aantal mannen dat is gaan samenwonen, gerelateerd aan het aantal niet-samenwonende mannen in die leeftijdsklasse; in dit relatieve cijfer is derhalve gecorrigeerd voor het effect van de bevolkingsgroei. Tussen 1997 en 2012 is een dalende trend zichtbaar; dit zou een uitdrukking kunnen zijn van de (verdere) individualisering van de samenleving. Tussen 2012 en 2016 is er sprake van een lichte stijging, hoewel tegenwoordig het relatieve cijfer nog lang niet is teruggekeerd naar het niveau van rond de eeuwwisseling. Door Van Duin et al. (2016) wordt aangegeven dat de economische recessie vanaf 2008 geleid heeft tot stagnatie op de huizenmarkt en hiermee tot een daling in het gaan samenwonen. Parallel aan het opleven van de economie in de afgelopen jaren zit het gaan samenwonen ook weer in de lift.

Figuur 3.2

Mannen (van 14 tot 40 jaar) die gaan samenwonen, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

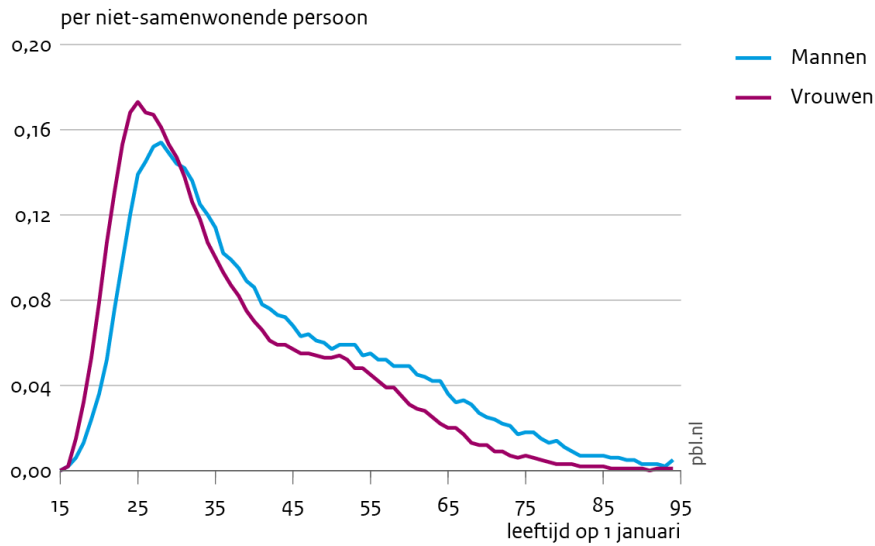
3.2.2 Leeftijdspatroon

Figuur 3.3 geeft een beeld van het leeftijds patroon van de kansen om te gaan samenwonen voor mannen en vrouwen in 2016. De kans dat iemand in een bepaald leeftijdsjaar gaat samenwonen begint vanaf ongeveer 15 jaar op gang te komen en bereikt voor vrouwen een hoogtepunt op de leeftijd van 25 jaar met 17 procent en voor mannen bij 27 jaar met 15 procent. De top wordt derhalve door vrouwen twee jaar eerder bereikt dan door mannen, hetgeen een reflectie is van het eerder uit huis gaan om te gaan samenwonen (zie hoofdstuk 2). De top ligt bij vrouwen bovendien hoger; enerzijds doordat er op die leeftijd meer mannen dan vrouwen zijn en anderzijds doordat vrouwen vaker met een oudere man gaan samenwonen dan andersom het geval is, waardoor jongere mannen lagere kansen hebben om te gaan samenwonen (Steenhof en Harmsen, 2002).

Na het bereiken van de piek dalen de kansen om te gaan samenwonen in een snel tempo. Vanaf leeftijd 30 jaar liggen de kansen bij mannen hoger dan bij vrouwen. Vanaf ongeveer 40 jaar wordt de daling van de kansen wat afgeremd; mogelijk is dit een reflectie van het opnieuw gaan samenwonen of het gaan trouwen met een nieuwe partner door mensen die al een eerdere relatie hebben gehad. Uit Huis en Visser (2001) blijkt dat gescheiden mannen betere kansen op de relatemarkt hebben dan gescheiden vrouwen; een mogelijke verklaring kan zijn dat bij een scheiding de kinderen meestal bij de moeder blijven, hetgeen een drempel kan vormen om een nieuwe relatie aan te gaan. Rondom leeftijd 55 jaar gaan de kansen om te gaan samenwonen weer versneld dalen.

Figuur 3.3

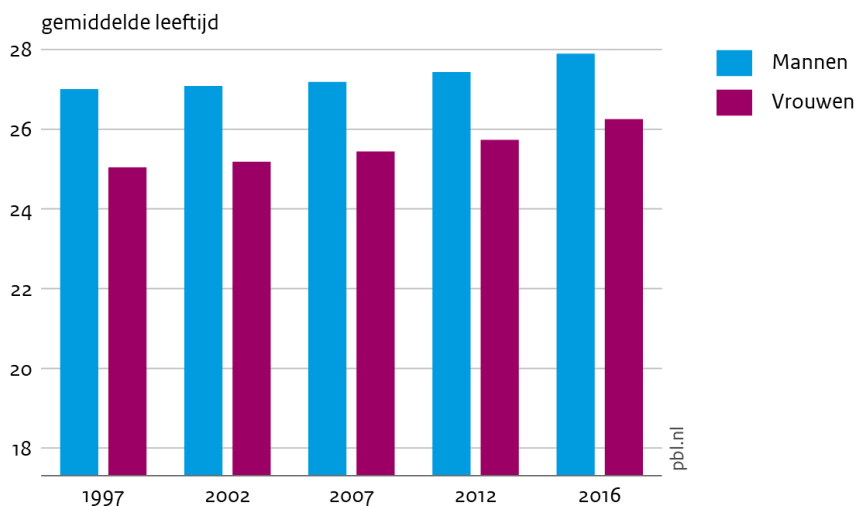
Kansen om te gaan samenwonen naar leeftijd, Nederland, 2016

Figuur 3.4 toont de ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij het gaan samenwonen in de tijd. Vanaf 2002 is er sprake van een gestage stijging, waardoor in 2016 de gemiddelde leeftijd rond één jaar omhoog is geschoven naar circa 28 jaar voor mannen en circa 26 jaar voor vrouwen. Met name tussen 2012 en 2016 is er sprake van een sterke stijging. Van Duin et al. (2016) leggen een relatie met de flexibilisering op de arbeidsmarkt, hogere huren en strengere eisen bij hypotheekverstrekking. Hierdoor gaan jongeren niet alleen later uit huis, maar ook later samenwonen.

Figuur 3.4

Gemiddelde leeftijd bij gaan samenwonen, Nederland

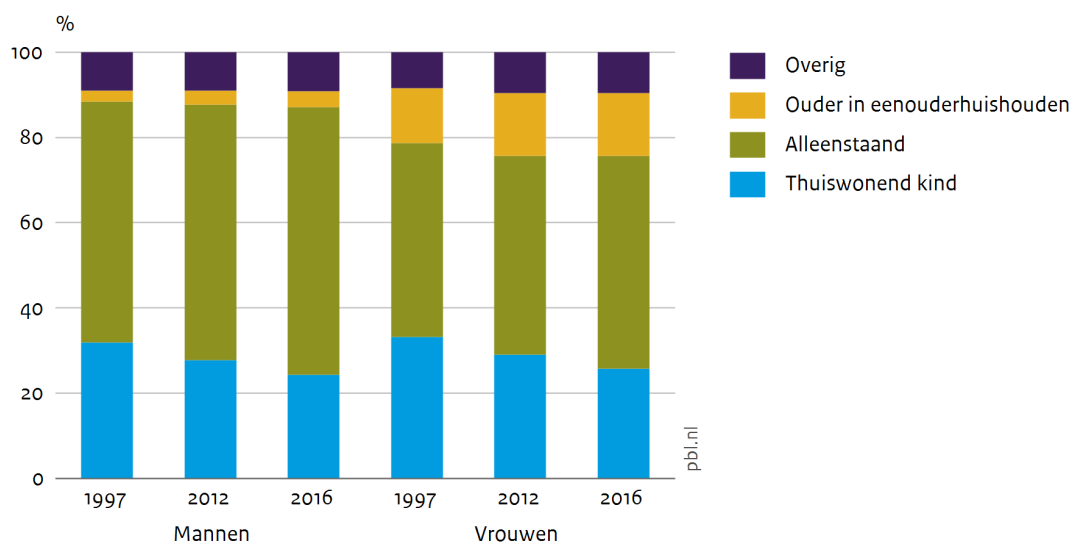

3.2.3 Huishoudenspositie voorafgaand aan het gaan samenwonen

In 2016 is ongeveer een kwart van de mensen die zijn gaan samenwonen direct vanuit het ouderlijk huis vertrokken; zie *figuur 3.5*. Toch wordt het minder gebruikelijk om direct vanuit huis te gaan samenwonen, aangezien in 1997 nog één derde van alle personen die gingen samenwonen uit het ouderlijk huis kwam. Ongeveer de helft van de vrouwen en ruim 60% van de mannen die gingen samenwonen was in 2016 eerst alleenstaand. In 1997 lagen deze aandelen nog ongeveer 5 procentpunten lager. Dit betekent dus dat mensen tegenwoordig iets vaker dan vroeger eerst (een tijdje) alleen wonen voordat men aan een samenwoonrelatie begint. Onder vrouwen ligt het percentage dat eerst alleen woonde lager dan onder mannen, en het percentage dat eerst ouder in een eenouderhuishouden was juist hoger, bij beide posities ongeveer 10 procentpunten verschil met de mannen. Dat vrouwen vaker uit de positie van alleenstaande ouder komen, komt omdat er simpelweg meer vrouwen zijn die alleenstaande ouder zijn. Eén tiende van de mensen had vlak vóór het gaan samenwonen een overige huishoudenspositie; dit zijn vaak kamerbewoners of mensen die inwonen bij familieleden.

Figuur 3.5

Huishoudenspositie voorafgaand aan het gaan samenwonen naar geslacht, Nederland

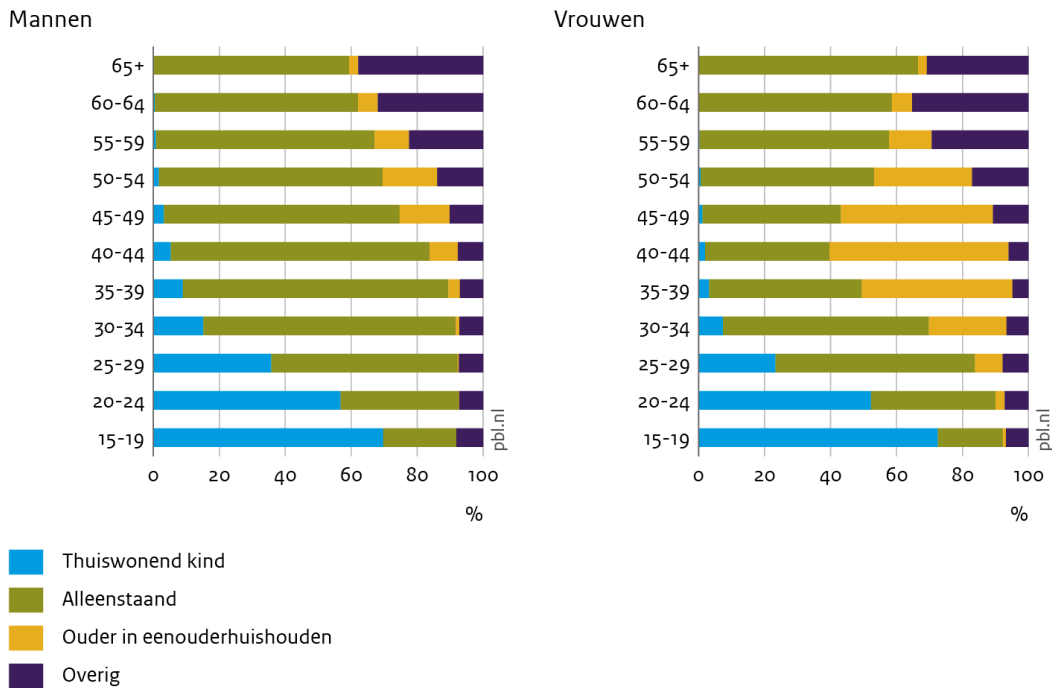

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 3.6 laat zien in hoeverre de leeftijd van belang is bij de huishoudenspositie van waaruit men gaat samenwonen. Op jongere leeftijden zijn het vooral kinderen, die vanuit het ouderlijk huis gaan samenwonen: circa driekwart in de leeftijdsklasse 15-19 jaar en circa de helft in de leeftijdsklasse 20-24 jaar. Op hogere leeftijden is het merendeel van de mannen alleenstaand als ze gaan samenwonen, hoewel de positie overig vanaf leeftijd 40 jaar geleidelijk oploopt. Dit zijn onder meer mensen die in een instelling wonen. Bij vrouwen ziet het leeftijds patroon er duidelijk anders uit. Dit komt vooral doordat ze veel vaker ouder in eenoudergezinnen zijn als ze gaan samenwonen: het aandeel loopt op van circa een kwart onder 30-34 jarige vrouwen naar ruim de helft onder 40-44 jarige vrouwen. Op nog hogere leeftijden neemt het belang weer af, ten faveure van de positie overig.

Figuur 3.6

Huishoudenspositie voorafgaand aan het gaan samenwonen naar geslacht en leeftijd, Nederland, 2016

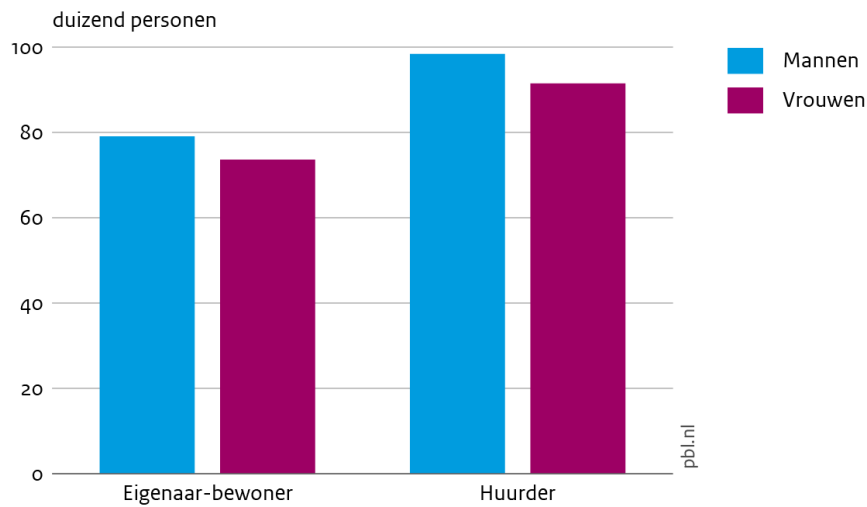
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

3.2.4 Woningmarkt

Het gaan samenwonen is vaak een aanleiding om de stap naar een koopwoning te zetten (Feijten en Mulder, 2002). In *figuur 3.7* wordt getoond in hoeverre mensen die zijn gaan samenwonen in een koopwoning of huurwoning terecht zijn gekomen. In 2015 kwam circa 45 procent van degenen die gingen samenwonen terecht in een koopwoning. Bij de keuze voor een koopwoning of een huurwoning kunnen financiële overwegingen een rol spelen. Hogere inkomens zijn vaak aangewezen op de koopsector omdat de Nederlandse huursector grotendeels gereguleerd is en er relatief weinig aanbod aan vrije markt huurwoningen is. Voor lagere inkomens kan een koopwoning onbereikbaar zijn, gezien de inkomenseisen die banken aan het verstrekken van een hypotheek verbinden.

Figuur 3.7

Personen die gaan samenwonen naar eigendomssituatie van de woning (31 december), Nederland, 2015

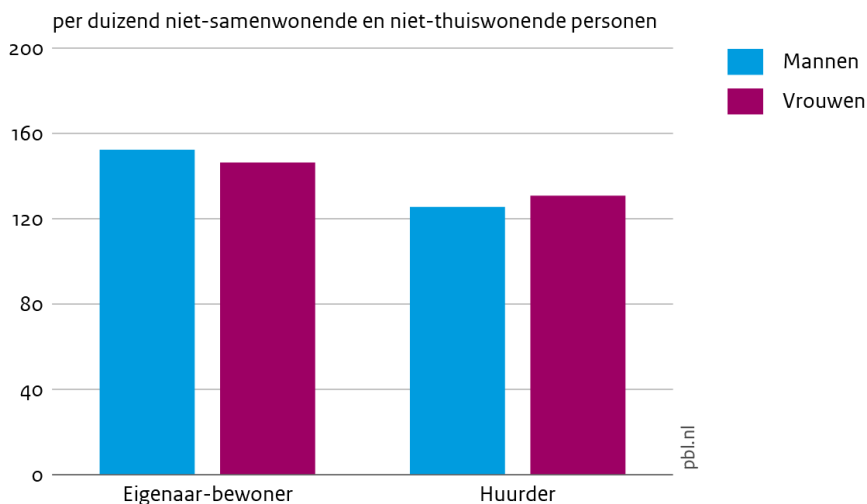

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

In *figuur 3.8* wordt ingegaan op de relatie tussen het wel of niet bezitten van een koopwoning en de mate van het gaan samenwonen. Hierbij is gekeken naar het gaan samenwonen van mensen in de leeftijdsklasse 14 tot 40 jaar die aan het begin van het jaar zelfstandig woonden (dus geen thuiswonend kind meer waren). Uit de figuur blijkt dat eigenaar-bewoners vaker dan huurders samen gaan wonen: het relatieve cijfer ligt bij eigenaar-bewoners circa 20 procent hoger dan bij huurders.

Figuur 3.8

Personen (van 14 tot 40 jaar) die gaan samenwonen naar eigendomssituatie van de woning (1 januari), Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

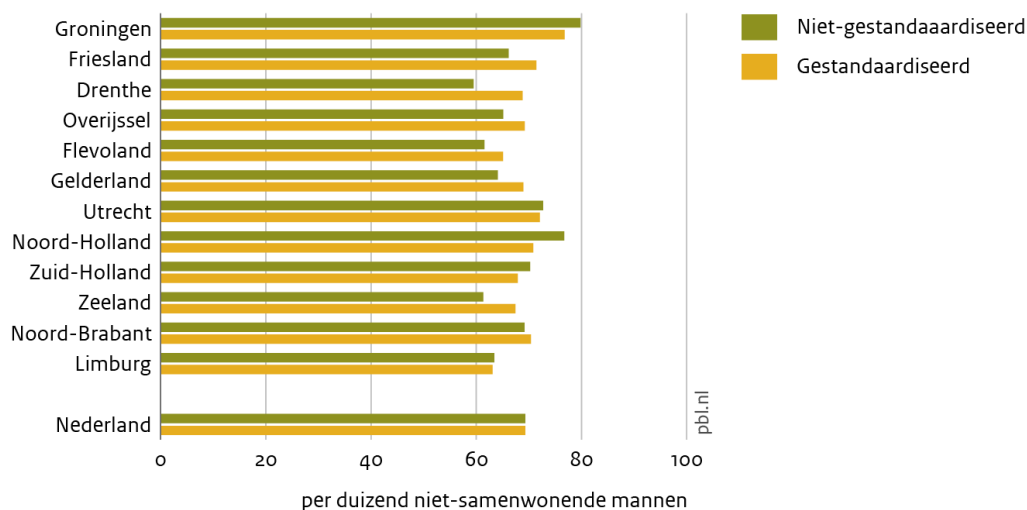
3.3 Regionale verschillen

3.3.1 Provincie

Op provinciaal niveau bestaan er duidelijke verschillen in het gaan samenwonen. Dit blijkt uit *figuur 3.9* waarin per provincie voor de leeftijdsklasse 14 tot 40 jaar het aantal mannen dat is gaan samenwonen per 1000 niet-samenwonende mannen is afgebeeld. In de provincie Groningen ligt het cijfer het hoogst, gevolgd door Noord-Holland. Het vaak gaan samenwonen wordt in deze provincies deels veroorzaakt door hun jonge leeftijdsopbouw. Veel jongeren zijn naar de stad Groningen en steden in Noord-Holland getrokken voor het volgen van hoger onderwijs of het vervullen van een (eerste) baan. In Drenthe, Flevoland, Zeeland en Limburg ligt het cijfer veel lager dan landelijk; veel jongeren zijn hier weggetrokken in verband met het gaan studeren aan instituten van hoger onderwijs, die in deze provincies schaars zijn. Indien gecorrigeerd wordt voor verschillen in de leeftijdsopbouw (door standaardisatie), dan krimpt het gat tussen de hoogste en laagste provincies enigszins. Het regionale patroon blijft echter deels intact: men gaat vaker samenwonen in Groningen en minder vaak in Limburg.

Figuur 3.9

Mannen (van 14 tot 40 jaar) die gaan samenwonen per provincie, 2016

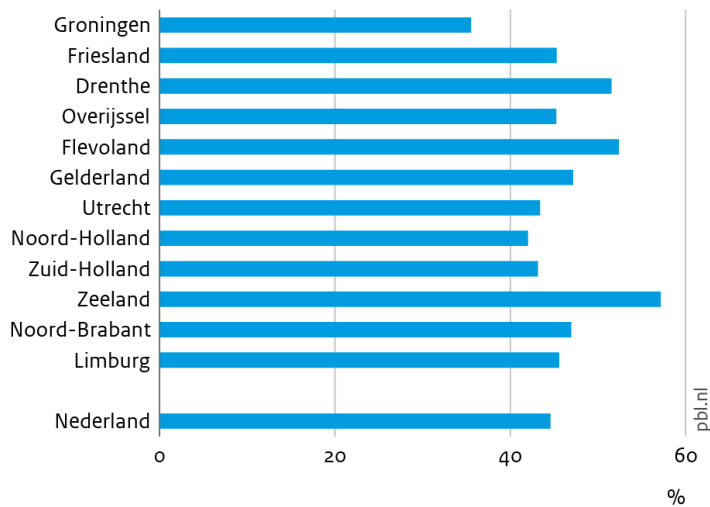

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

In *grafiek 3.10* wordt weergegeven welk aandeel van de personen dat gaat samenwonen in een koopwoning gaat wonen. Voor Nederland ligt dit percentage in 2015 op 45 procent, terwijl het in Zeeland ruim 10 procentpunten en in Flevoland en Drenthe ruim 5 procentpunten hoger ligt. In deze provincies is mogelijk sprake van een relatief ontspannen woningmarkt, waardoor het hier gemakkelijker is voor stellen om een koopwoning te bemachtigen. In Groningen ligt het percentage bijna 10 procentpunten lager; de stad Groningen telt veel jongeren (die hier studeren) en zij trekken vaak in een huurwoning als ze gaan samenwonen.

Figuur 3.10

Personen die gaan samenwonen in een koopwoning per provincie, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

3.3.2 Gemeenten

Kaart 3.1 toont per gemeente het aantal mannen dat gaat samenwonen per 1000 niet-samenwonende mannen (van 14 tot 40 jaar) voor de drie kalenderjaren 1997, 2007 en 2016. Hieruit komt naar voren dat zowel in de grote steden als in de studentensteden sprake is van een aanzienlijk hoger cijfer van mensen die gaan samenwonen. In 2016 heeft van de grote steden Amsterdam het hoogste cijfer, op korte afstand gevolgd door Groningen en Utrecht. In deze steden wonen veel jongeren, die hier studeren of een (eerste) baan hebben gevonden. In de meeste plattelandsgemeenten ligt het samenwooncijfer vrij laag. Dit geldt ook voor enkele rijkere gemeenten als Wassenaar, Rozendaal en Bloemendaal, waar de hoge huizenprijzen het voor jongeren wellicht moeilijker maken een woning te vinden.

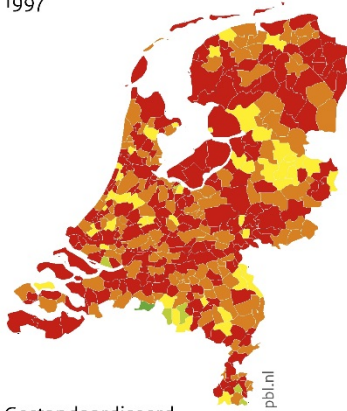
Aangezien verschillen in de leeftijdsopbouw een rol kunnen spelen bij het ontstaan van de gemeentelijke verschillen, wordt in de kaart ook het gestandaardiseerd aantal mensen dat gaat samenwonen getoond. De prominente plaats van de grote steden en studentensteden, waar zich relatief veel jongeren bevinden, wordt hierdoor duidelijk teruggedrongen. Omgekeerd leidt standaardisatie in de kleine (plattelands)gemeenten tot een aanmerkelijk hoger cijfer. Na correctie voor leeftijdsopbouwverschillen wordt de gemeentelijke variatie in het gaan samenwonen dus veel kleiner. Dit blijkt ook uit de variatiecoëfficiënt (berekend door de standaarddeviatie van de gemeentelijke cijfers te delen door het gemiddelde): na correctie komt deze ongeveer dertig procent lager uit.

Om te kunnen bepalen in hoeverre de regionale patronen in het gaan samenwonen stabiel zijn in de tijd, worden in *kaart 3.1* ook de patronen getoond voor de kalenderjaren 1997 en 2007. Hoewel er in de kaarten voor het verleden veel meer roodgekleurde gemeenten zijn dan in de kaart van 2016 (doordat het niveau van het gaan samenwonen toen hoger lag dan nu), is er wel sprake van een grote overeenkomst in de regionale patronen. In de (grote) steden ligt het niveau doorgaans hoger. De kaarten met de gestandaardiseerde cijfers laten vooral de afname van het gaan samenwonen in de tijd zien en slechts een geringe regionale variatie in het gaan samenwonen. Deze indruk wordt bevestigd door de waarde van de variatiecoëfficiënt: deze indicator blijkt tussen de drie jaren maar licht te verschillen.

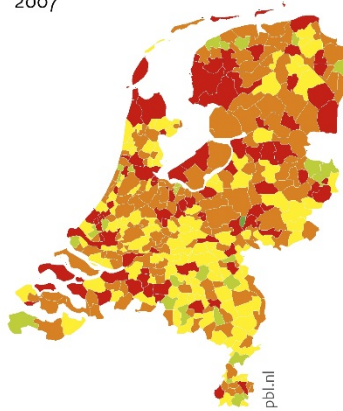
Kaart 3.1

Mannen (van 14 tot 40 jaar) die gaan samenwonen per duizend niet-samenwonende mannen per gemeente

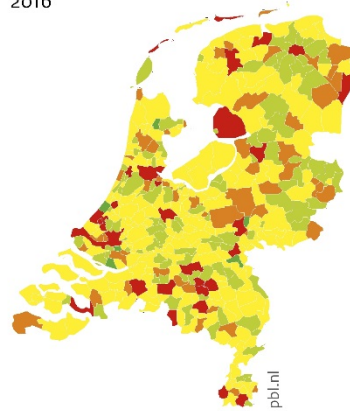
Niet-gestandaardiseerd
1997

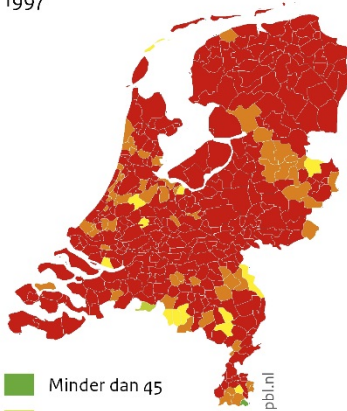
2007

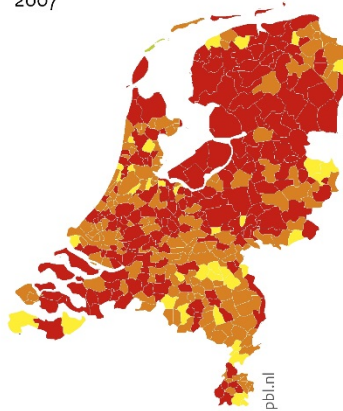
2016

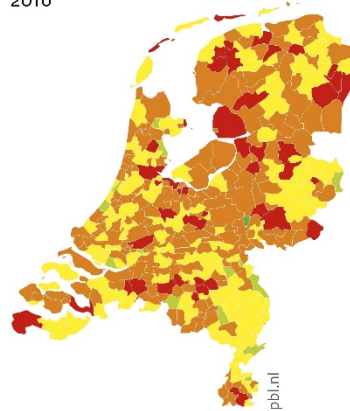
Gestandaardiseerd
1997

2007

2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

www.pbl.nl

Gezinsvorming

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de gezinsvorming. Hiermee wordt bedoeld dat binnen (gehuwde en niet-gehuwde) samenwonenrelaties kinderen worden geboren. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de zogenaamde pariteitsverhogingskans: de kans dat vrouwen van een bepaald kindertal een volgend kind krijgen. Diverse onderzoekers (o.a. Barkalov, 1999, en Wilson, 2013) wijzen namelijk op het belang van het analyseren van pariteitsspecifieke veranderingen voor het goed kunnen begrijpen van vruchtbaarheidstrends.

Om inzicht te krijgen in de gezinsvorming worden eerst achtergronden beschreven aan de hand van de literatuur en een vergelijking tussen Nederland en andere landen in Europa. Vervolgens wordt op nationaal niveau de ontwikkeling van de vruchtbaarheid (naar rangnummer) in de afgelopen twintig jaar onderzocht. Er wordt ook gekeken naar het leeftijds patroon, de gemiddelde leeftijd van de moeder bij geboorte van haar kinderen en de pariteitsverhogingskansen. Daarnaast wordt onderzocht of er een relatie bestaat tussen de eigendomssituatie van de woning en de pariteitsverhogingskansen, en in hoeverre een verhuizing hierbij een rol speelt. Daarna wordt ingegaan op regionale verschillen in de vruchtbaarheid. In hoeverre verschilt het gemiddeld kindertal en de pariteitsverhogingskansen tussen provincies, de vier grote steden en alle gemeenten? Hierbij wordt ook gekeken of het patroon van regionale verschillen in de tijd stabiel is, dan wel convergeert of divergeert.

4.1 Achtergronden

Aan gezinsvorming ligt doorgaans de wens van een paar om kinderen te krijgen ten grondslag. Decennia lang wordt door de meeste paren twee kinderen als de ideale gezinsomvang gezien, zowel in Nederland (Beets en de Graaf, 2015) als in andere landen van Europa (Sobotka en Beaujouan, 2014). Blijkens Kooiman en Stoeldraijer (2013) geldt dit ook voor jongeren van nu: in 2013 dacht iets meer dan de helft van de vrouwen van 18 tot 27 jaar op een gezin met twee kinderen uit te komen.

Tussen wens en realisatie zitten doorgaans enkele praktische stappen: eerst moet een partner worden gevonden, de relatie moet stabiel zijn en dan moet de (biologische) onvruchtbaarheid geen roet in het eten gooien. In Nederland kan 8 procent van de 33-38 jarige vrouwen lichamelijk geen kinderen krijgen en dit loopt op tot 20 procent onder 38-43 jarige vrouwen (Kooiman en Stoeldraijer, 2015). Kinderloosheid komt steeds vaker voor: van de vrouwen die tussen 1945 en 1949 zijn geboren had 13 procent geen kind, tegen 19 procent voor de geboortegeneratie 1960-1964 (Wobma en Van Huis, 2012).

Een belangrijke karakteristiek van de gezinsvorming in Nederland is het uitstel van het moederschap. De Graaf (2008) laat zien dat de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen tot aan het begin van deze eeuw toenam. Ook bij geboortegeneraties van vrouwen is het uitstel goed zichtbaar. Vrouwen geboren tussen 1945-1949 werden op 24,8-jarige leeftijd voor het eerst moeder, tegen 28,0 jaar voor de geboortegeneratie 1960-1964 (Wobma en van Huis, 2012). Het uitstel van de komst van een eerste kind komt bij alle opleidingsniveaus voor, maar is het sterkst bij de hoger opgeleide vrouwen. Uit het Onderzoek Gezinsvorming komt naar voren dat ze dit vooral gedaan hebben vanwege hun carrière of het opdoen van werkervaring (van Huis, 2009). Er is nog steeds sprake van een stijgend opleidingsniveau onder jonge vrouwen, terwijl studenten het volgen van onderwijs doorgaans niet combineren met het moederschap (Beets, 2007).

In de literatuur worden diverse determinanten genoemd voor het niveau van de vruchtbaarheid. Het effect van de economie is door diverse auteurs geanalyseerd. Testa en Basten (2014) hebben gekeken naar het effect van de afgelopen economische recessie op de vruchtbaarheid in 27 Europese landen. Dit had geen effect op het gewenste kindertal, maar wel op de zekerheid om dit kindertal te realiseren: door de slechtere financiële situatie is het meer onzeker om de kinderwens te realiseren. De Beer (2012) concludeert in zijn onderzoek naar de relatie tussen de economische conjunctuur en de vruchtbaarheid, dat als het vertrouwen in de economie afneemt, beslissingen over het krijgen van kinderen worden uitgesteld, terwijl bij optimisme over de economie eerder besloten wordt om kinderen te krijgen. In tijden van economische recessie kan uitstel uiteindelijk leiden tot afstel; doordat een relatie inmiddels is ontbonden of doordat op hogere leeftijden de biologische vruchtbaarheid afneemt. Door McDonald (2002) wordt gewezen op de kosten van kinderen, die afgewogen worden tegen de opbrengsten van kinderen. Hierbij zijn de kosten uit te drukken in geld, terwijl de opbrengsten immaterieel van aard zijn. Hoe hoger de kosten, hoe minder kinderen er worden geboren (Cette et al., 2005). De kosten zijn bovendien onzeker, omdat ze niet alleen in het heden maar ook in de toekomst bestaan. Tijdens een economische crisis wordt de onzekerheid groter, doordat men sneller ontslagen wordt of doordat men vaker een tijdelijke baan heeft, waardoor men het krijgen van kinderen uitstelt (Coleman, 1998). Chkalova en van Gaal (2017) geven aan dat arbeidsonzekerheid als gevolg van flexibele banen, een negatief effect heeft op de overgang naar het eerste ouderschap, terwijl er geen effect meer is op de kansen op een tweede en een derde kind. Voornamelijk hoger opgeleide vrouwen met een voltijd-flexbaan hebben een kleinere kans om moeder te worden. Een flexibel contract vergroot de financiële onzekerheid, hetgeen een drempel kan opwerpen om aan kinderen te beginnen.

De arbeidsmarkt heeft ook een effect op de vruchtbaarheid via (institutionele) regelingen om het beroepsmatig werken door de ouders te combineren met het opvoeden van kleine kinderen. Wobma en van Huis (2012) melden op basis van het Onderzoek Gezinsvorming dat veel ouders de combinatie kinderen en werk moeilijk vinden, waarbij vrouwen dit vaker melden dan mannen.

Mulder (2006a) wijst op de relatie tussen het eigenwoningbezit en de gezinsvorming. Zo worden landen met een hoog niveau van het eigenwoningbezit (zoals Italië, Griekenland en Spanje) gekenmerkt door een lage vruchtbaarheid. In deze landen zijn de kosten van een eigen woning hoog en is de huurmarkt klein; jongeren blijven hier lang bij de ouders thuis wonen en vertrekken pas nadat ze hun opleiding hebben voltooid, een baan hebben verworven en voldoende financiële draagkracht hebben. Dit alles gaat gepaard met het uitstellen van gezinsvorming. Voor Nederland lijkt het eigenwoningbezit echter de overgang naar het ouderschap te bespoedigen (Mulder en Wagner, 1998 en Mulder en Wagner, 2001). In Nederland is het relatief gemakkelijk voor jonge stellen om een woning te kopen, doordat al een hypotheek kan worden verkregen zonder dat (veel) eigen geld hoeft te worden ingelegd (hoewel dit de laatste jaren moeilijker is geworden). Veel paren willen graag eerst een woning kopen, voordat ze tot gezinsvorming overgaan.

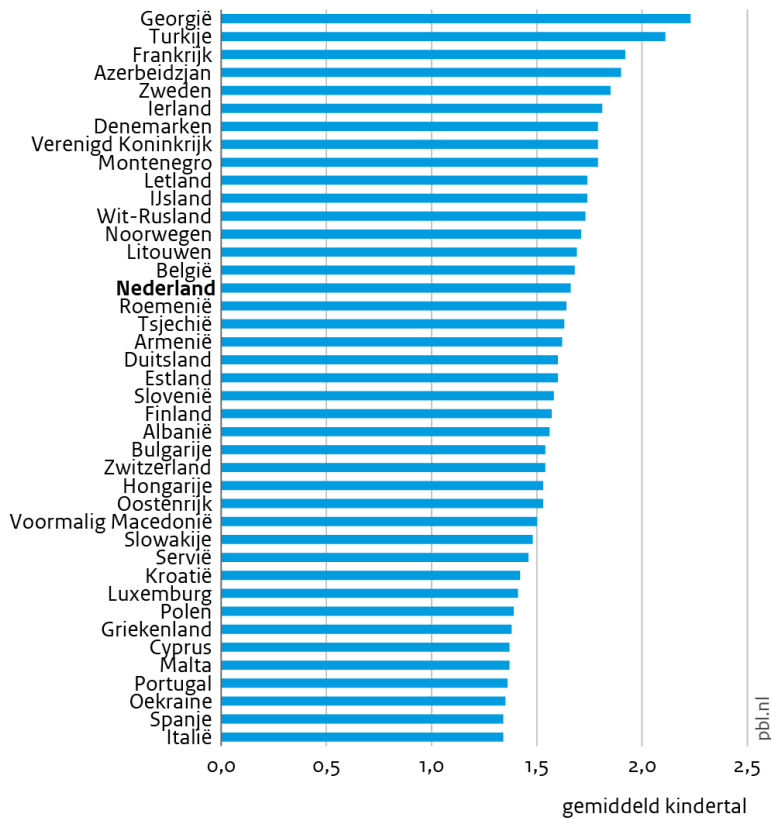
4.2 Internationale verschillen in gezinsvorming

Het gemiddeld kindertal per vrouw bedraagt in 2016 voor de Europese Unie 1,60. Nederland zit hier wat boven met 1,66, zie *figuur 4.1*. Er zijn diverse landen in Europa waar het aanzienlijk hoger ligt, zoals binnen de Europese Unie de Scandinavische landen en Frankrijk en daar buiten Georgië en Turkije met ruim twee kinderen per vrouw. Een lage vruchtbaarheid geldt voor diverse Middellandse Zeelanden en Oost-Europese landen, met cijfers ruim onder

anderhalf kind per vrouw. In het zuiderbuurland België ligt de vruchtbaarheid met 1,68 kinderen per vrouw net iets hoger dan in Nederland, terwijl het in het oosterbuurland Duitsland met 1,60 kinderen per vrouw wat lager ligt.

Figuur 4.1

Gemiddeld kindertal per vrouw voor een selectie van Europese landen, 2016

Bron: Eurostat, bewerking PBL/CBS

Er bestaat een rijke internationale literatuur waarin wordt getracht de vruchtbaarheidsverschillen te verklaren. De hoge vruchtbaarheid in de Scandinavische landen en Frankrijk kan worden teruggevoerd op institutionele arrangementen. Voor ouders wordt het in deze landen 'gemakkelijker' gemaakt om werk en kinderen te combineren (Rindfuss en Choe, 2015, Rindfuss et al., 2016, en Klüssener et al., 2013). Deze landen kennen een actief gezinsbeleid, dat bestaat uit ondersteuning van werkende ouders via o.a. hoge kinderbijslag, genereuze ouderschapsverlofprogramma's en gesubsidieerde kinderopvang (Andersson, 2005, en Andersson et al., 2006). Bij de relatief hoge vruchtbaarheid in Nederland kan een rol spelen dat er voor vrouwen veel (goedbetaalde) parttime banen zijn, waardoor het krijgen en opvoeden van kinderen goed samengaat met buitenhuis werken (Mills, 2015).

In Zuid-Europa is sprake van een scala van oorzaken voor de lage vruchtbaarheid (zie Kohler et al., 2002, De Rose et al., 2008, en Adserà, 2005). Het beleid is niet gericht op het ondersteunen van werkende moeders en er heerst een traditionele kijk op de arbeidsverdeling tussen man en vrouw (Billary en Kohler, 2004). De ondersteuning voor gezinnen is gering: lage kinderbijslag en weinig kinderopvangvoorzieningen (zie Moors en Palombia, 1995 en Esping-Anderson, 1990). Hier komt nog bij dat er onder jongeren sprake is van een structurele hoge werkloosheid en instabiele arbeidsmarkten. Jongeren blijven lang bij hun ouders wonen, investeren in het volgen van onderwijs en stellen de vruchtbaarheid uit. Ook de woningmarkt is in dit kader van belang: die bestaat vooral uit koopwoningen en hierdoor kunnen jongeren pas het ouderlijk huis verlaten en de gezinsvorming aanvangen als ze genoeg hebben gespaard en/of door de ouders financieel worden bijgestaan.

In Centraal en Oost-Europa is er sprake van een mix van culturele waarden en economische perspectieven die leiden tot een lage vruchtbaarheid. Er bestaat hier een negatieve houding ten opzichte van kinderloosheid (Sobotka en Testa, 2008, Merz en Liefbroer, 2012). Echter, de transformatie van een centraal geleide economie naar een markteconomie ging gepaard met economische onzekerheid en uitstel van de vruchtbaarheid (Philipov et al., 2006, Spéder en Kapitány, 2014, Sobotka, 2011). Dit heeft geleid tot een sterke opkomst van gezinnen met één kind.

Zeman et al. (2018) analyseren aan de hand van pariteitsverhogingskansen de vruchtbaarheidsdaling die in vrijwel alle landen van Europa na het midden van de vorige eeuw is opgetreden. Dit werd in eerste instantie veroorzaakt door een sterke teruggang van pariteitsverhogingskansen naar het derde kind, vierde kind en volgende kinderen. In tweede instantie verliep de vruchtbaarheidsdaling meer geleidelijk en ontstond een meer divers patroon. In Centraal- en Oost Europa viel de overgangskans naar het tweede kind verder terug, terwijl in de Duitssprekende landen en Zuid-Europa de kansen op een eerste kind juist sterk daalden. In de Scandinavische landen stabiliseerde de vruchtbaarheid of nam zelfs licht toe, terwijl in West-Europa nog kleine veranderingen in alle pariteitsverhogingskansen optraden.

4.3 Gezinsvorming in Nederland

4.3.1 Ontwikkeling van de gezinsvorming

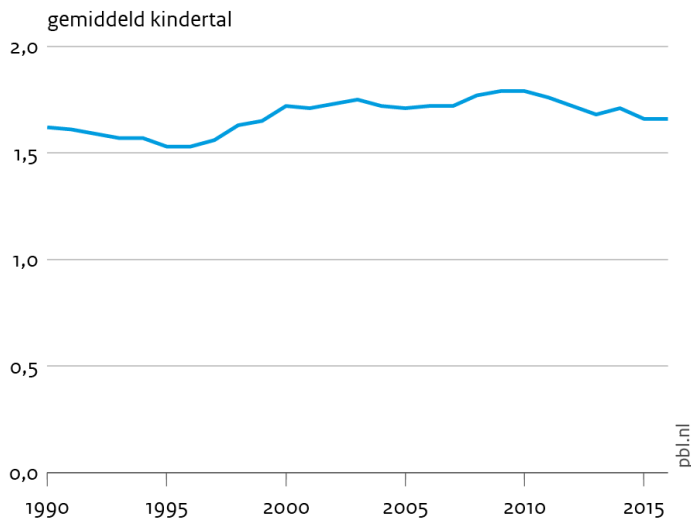
In de afgelopen vijftig jaar vertoonde de vruchtbaarheid vrij sterke schommelingen, die onder meer samenhangen met de economische cyclus. Tijdens de laatste economische crisis ging het gemiddelde kindertal per vrouw vanaf 2010 snel dalen; zie *figuur 4.2*. In 2013 was het tot 1,68 kind per vrouw gedaald, terwijl het in 2010 nog op 1,80 lag. Opmerkelijk is dat de vruchtbaarheid de laatste jaren blijft dalen, ondanks een sterk herstel van de economie (CBS, 2017b), waardoor in 2016 het gemiddeld kindertal per vrouw uitkomt op 1,66. Het is mogelijk dat een toenemende flexibilisering van de arbeidsmarkt, waarin jongeren vaak een arbeidscontract van twee à drie jaar hebben in plaats van een vaste aanstelling, een belemmering opwerpt voor het krijgen van kinderen. Chkalova en van Gaalen (2017) melden dat onder hoger opgeleide vrouwen degenen met een flexbaan een lagere kans hebben om moeder te worden dan degenen met een vaste baan. Ter Riele en Loozen (2017) geven aan dat de laatste jaren het moederschap door jonge vrouwen (onder de dertig) wordt uitgesteld. Ze wijzen ook op de rol van de woningmarkt: de laatste jaren is het aanbod laag en stijgen de prijzen van koopwoningen snel (CBS, 2017c). Bovendien zijn de laatste jaren de eisen voor hypotheekverstrekking strenger geworden en liggen de huren in de vrije sector voor starters relatief hoog (CBS, 2017d en NVM, 2017). Hierdoor wordt het gaan samenwonen bemoeilijkt en wordt het krijgen van kinderen uitgesteld. Kooiman en Stoeldraijer (2015) melden dat van degenen die nog geen kinderen hebben, maar daar wel aan toe zijn, 12 procent geen geschikte woning heeft en denkt die ook niet binnen drie jaar te krijgen.

De uitsplitsing van het gemiddeld kindertal naar rangnummer laat zien dat het vruchtbaarheidsverloop in de afgelopen twintig jaar vooral bepaald wordt door de vruchtbaarheid van het eerste kind; zie *figuur 4.3*. De recente daling van de vruchtbaarheid komt ook doordat vrouwen minder eerste kinderen krijgen. Ook krijgen vrouwen minder tweede kinderen, terwijl de vruchtbaarheid van het derde en vierde en volgende kind vrij stabiel is. De figuur geeft ook de pariteitsverhogingskansen weer (berekend volgens methode I; zie de bijlage *Data en methode*). Het blijkt dat in de afgelopen decennia de kans voor kinderloze vrouwen op een eerste kind ongeveer even hoog is als de kans van vrouwen met één kind op een tweede kind, met rond 80 procent. Het grote verschil met de kans van vrouwen met twee kinderen om een derde kind te krijgen geeft aan dat de meeste paren na het krijgen van een tweede kind hun gezin als compleet beschouwen; een minderheid van tussen de 35 en 40 procent

gaat na de komst van het tweede kind nog door voor een groter gezin. Voorts blijkt dat de kans van vrouwen met drie kinderen op vier of meer kinderen systematisch weer wat hoger ligt; rond 40 procent van de moeders met drie kinderen opteert voor een groot gezin met vier of meer kinderen.

Figuur 4.2

Gemiddeld kindertal per vrouw (TFR), Nederland

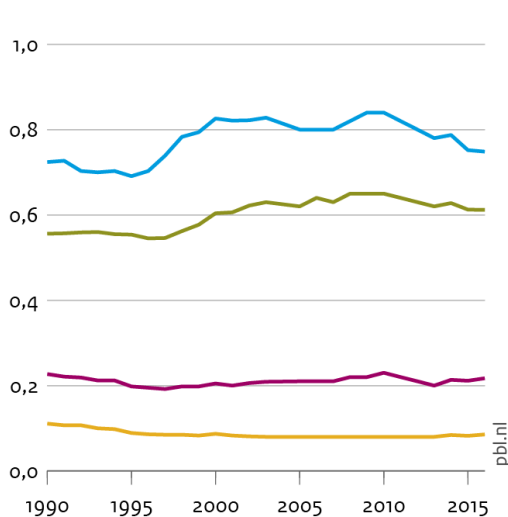

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

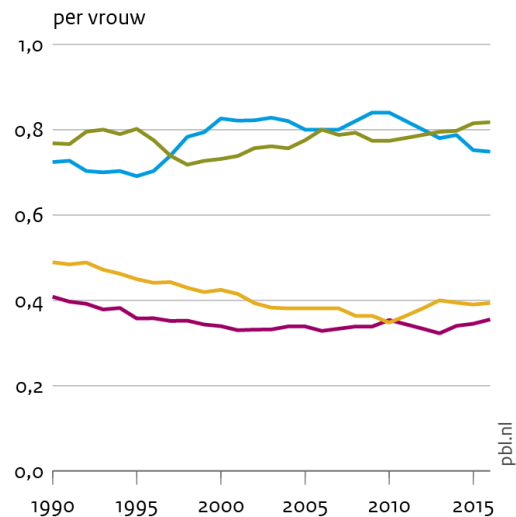
Figuur 4.3

Vruchtbaarheid naar rangnummer, Nederland

TFR per rangnummer

Pariteitsverhogingskansen (methode I)

- Eerste kind
- Tweede kind
- Derde kind
- Vier of meer kinderen

- Van kinderloos naar één kind
- Van één kind naar twee kinderen
- Van twee naar drie kinderen
- Van drie naar vier of meer kinderen

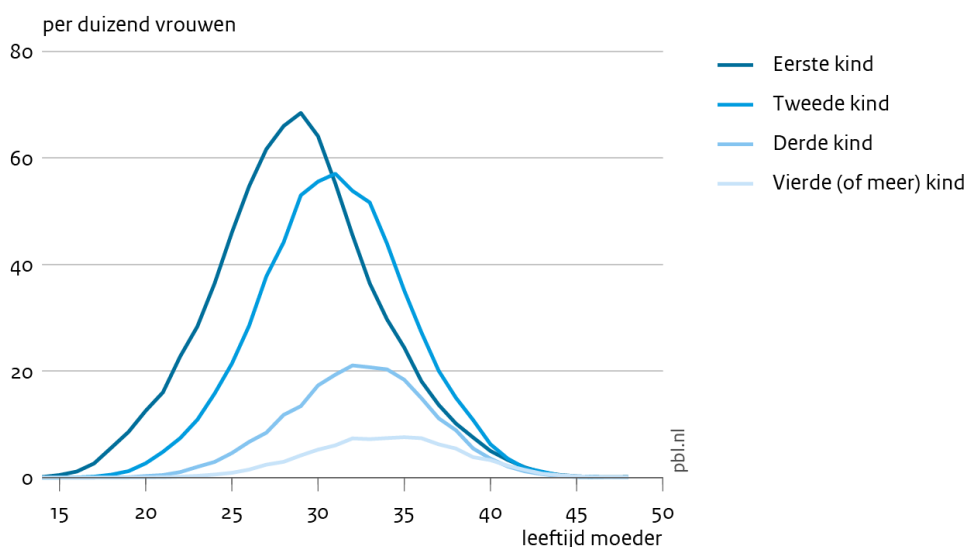
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

4.3.2 Vruchtbaarheid naar leeftijd

Vrouwen krijgen hun eerste kind meestal tussen de 20 jaar en 35 jaar; dit blijkt uit *figuur 4.4* met de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers per rangnummer. Per 1000 vrouwen krijgen ongeveer 70 vrouwen op leeftijd 30 een eerste kind, terwijl op leeftijd 32 circa 55 vrouwen een tweede kind krijgen. Het verschil in hoogte tussen de top van de curve van het tweede kind en die van het derde kind is groot: die van het derde kind ligt ongeveer twee derde lager dan die van het tweede kind. Hieruit blijkt ook dat relatief weinig vrouwen na een tweede kind nog een derde kind krijgen.

Figuur 4.4

Levendgeboren kinderen naar leeftijd moeder en rangnummer, Nederland, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Nederland staat internationaal bekend door een hoge leeftijd bij de geboorte van het eerste kind. De gemiddelde leeftijd van de moeder bij de komst van de eerste baby steeg tussen 1970 en 2004 met vier jaar en hiermee werd Nederland wereldkampioen wat betreft de hoogste leeftijd voor het eerst moeder worden (Fokkema et al., 2008). Bij het uitstel van het eerste kind speelde een liberale houding ten opzichte van voorbehoedsmiddelen een belangrijke rol; hierdoor kwamen abortus en tienerzwangerschap veel minder vaak voor dan in andere Europese landen en konden vrouwen hun zwangerschappen goed 'plannen'.

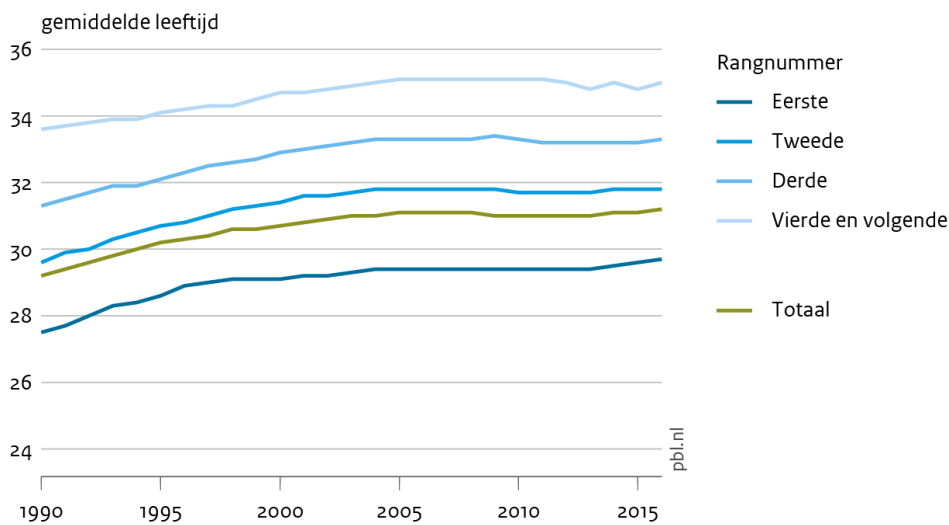
In *figuur 4.5* wordt de ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar kinderen in beeld gebracht voor de periode 1990-2016. Tussen 1990 en 2004 stijgt de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden naar een voorlopig hoogtepunt van 29,4 jaar; een toename van 1,9 jaar ten opzichte van 1990. Stoeldraijer (2008) verklaart deze stijging uit het langer volgen van onderwijs en het daarna steeds vaker gaan werken door vrouwen. Na een stabiele periode van ongeveer tien jaar gaat de leeftijd bij het eerste moederschap opnieuw stijgen, waardoor het in 2016 uitkomt op 29,7 jaar ofwel een extra uitstel van 0,3 jaar. Ondanks dat de economische groei de laatste jaren sterk stijgt, wachten vrouwen weer langer met de komst van een eerste kind. Mogelijk houdt dit verband met de flexibilisering van de arbeidsmarkt, aangezien dit ook een rol speelt bij de (verdere) daling van het gemiddeld kindertal in de laatste jaren.

Het uitstellen van de komst van het eerste kind betekent bijna automatisch ook een uitstel van de komst van een tweede kind; Stoeldraijer (2008) geeft aan dat het interval tussen het eerste en twee kind opvallend stabiel is en circa drie jaar bedraagt. De gemiddelde leeftijd bij

de geboorte van het tweede kind loopt op van 29,6 jaar in 1990 naar 31,8 in 2004 en stabiliseert daarna. Er is dus geen sprake van een verdere stijging in de laatste jaren, in tegenstelling tot de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind. Mogelijk betekent dit dat vrouwen na het uitstellen van het eerste kind wat sneller hun tweede kind krijgen, omdat er dan 'biologisch' gezien meer haast is geboden in verband met verminderde vruchtbaarheid op hogere leeftijden. Voor het derde kind en het vierde en volgende kind geldt ook dat de gemiddelde leeftijd bij geboorte in het tijdvak 1990-2004 gestegen is (met zo'n twee jaar) en daarna niet verder stijgt.

Figuur 4.5

Gemiddelde leeftijd van moeder bij geboorte van haar kinderen naar rangnummer, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

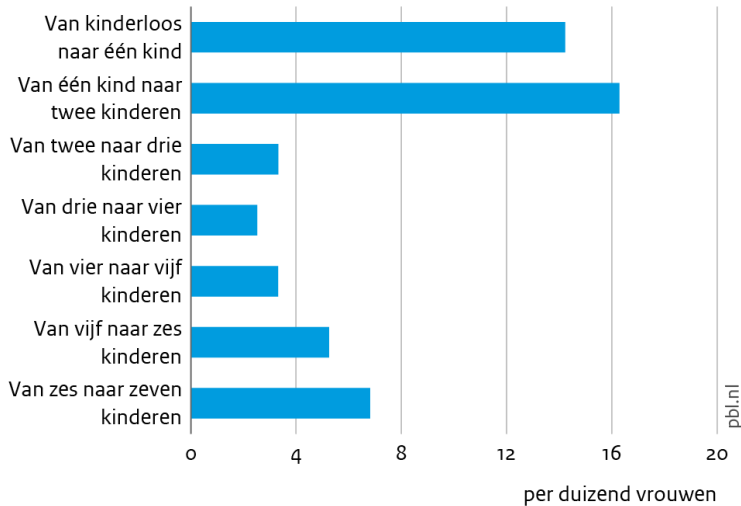
4.3.3 Pariteitsverhogingskans

Het is gebruikelijk om pariteitsverhogingskansen voor geboortegeneraties vrouwen te berekenen. Voor geboortegeneraties van vrouwen kan, nadat ze hun vruchtbaarheids carrière helemaal hebben doorlopen, worden nagegaan welk aandeel van de vrouwen met bepaald kindertal (ook wel pariteit genoemd) is doorgedaan met een volgend kind. Op basis van kalenderjaren kan het op twee manieren worden berekend. De eerste methode is het gemiddeld kindertal uit te splitsen naar rangnummer en vervolgens te bepalen hoe deze zich tot elkaar verhouden, zoals getoond in grafiek 4.3 (deze methodiek wordt aangeduid met methode 1; zie de bijlage *Data en methode*). De tweede methode is voor vrouwen in de leeftijdscategorie 15-45 jaar te kijken naar de verdeling naar kindertal op 1 januari en daarna na te gaan hoe deze verdeling op 31 december is veranderd. Vervolgens kan het aantal vrouwen met één kind op 31 december worden gerelateerd aan het aantal kinderloze vrouwen op 1 januari en dit geeft de pariteitsverhogingskans voor kinderloze vrouwen. Hetzelfde kan ook voor de hogere rangnummers worden gedaan; zo geeft het relateren van het aantal vrouwen met twee kinderen op 31 december aan het aantal vrouwen met één kind op 1 januari de pariteitsverhogingskans van vrouwen met één kind. *Figuur 4.6* geeft de uitkomsten van dit type berekening voor het kalenderjaar 2015; hierbij worden de cijfers per 1000 vrouwen weergegeven. De pariteitsverhogingskans van kinderloze vrouwen op een eerste kind is wat lager dan die van vrouwen met één kind op een tweede kind. Mogelijk is het een grotere stap voor vrouwen om een eerste kind dan om een tweede kind te krijgen. Voor de pariteitsverhogingskans van vrouwen met twee kinderen op een derde kind geldt dat deze aanzienlijk lager

ligt dan die van vrouwen met één kind op een tweede kind, ten teken dat veel vrouwen hun gezin bij twee kinderen als compleet beschouwen. Slechts een kleine groep vrouwen gaat derhalve door voor een groot gezin met meer dan twee kinderen, waarbij opvalt dat de pariteitsverhogingskansen weer oplopen met het kindertal dat vrouwen inmiddels hebben bereikt.

Figuur 4.6

Pariteitsverhogingskans (methode II), Nederland, 2015

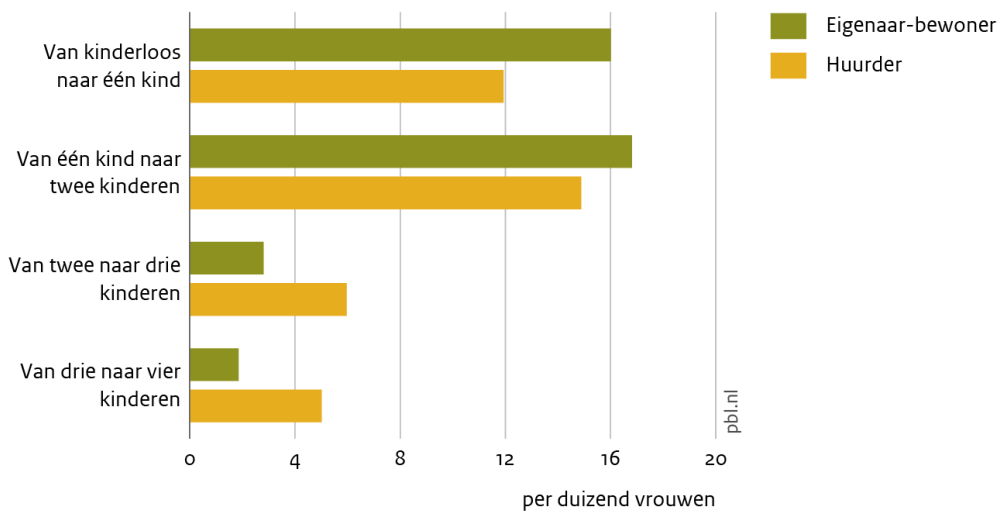
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

4.3.4 Woningmarkt

In de literatuur (zie onder andere Mulder en Wagner, 1998 en Mulder en Wagner, 2001) komt naar voren dat er een relatie bestaat tussen het eigenwoningbezit en de keuze voor het ouderschap. Mogelijk willen ook in Nederland stellen met plannen voor gezinsuitbreiding, eerst een (geschikte) koopwoning voordat er kinderen komen. Aan de hand van *figuur 4.7* kan voor samenwonende paren (van 15 tot en met 45 jaar) worden nagegaan of de eigendomssituatie van invloed is op het krijgen van kinderen. Hieruit blijkt dat eigenaar-bewoners die nog geen kind hebben, vaker een eerste kind te krijgen dan huurders; ook hebben ze een licht verhoogde kans om een tweede kind te krijgen. Voor huurders geldt echter dat ze vaker een volgend kind krijgen als ze al twee, drie of vier kinderen hebben; dit betekent dat indien huurders kinderen krijgen, ze relatief vaker dan eigenaar-bewoners uitkomen op een groot gezin met twee of meer kinderen.

Figuur 4.7

Pariteitsverhogingskans (methode II) van samenwonende vrouwen (van 15 tot 45 jaar) naar eigendomssituatie van de woning, Nederland, 2015

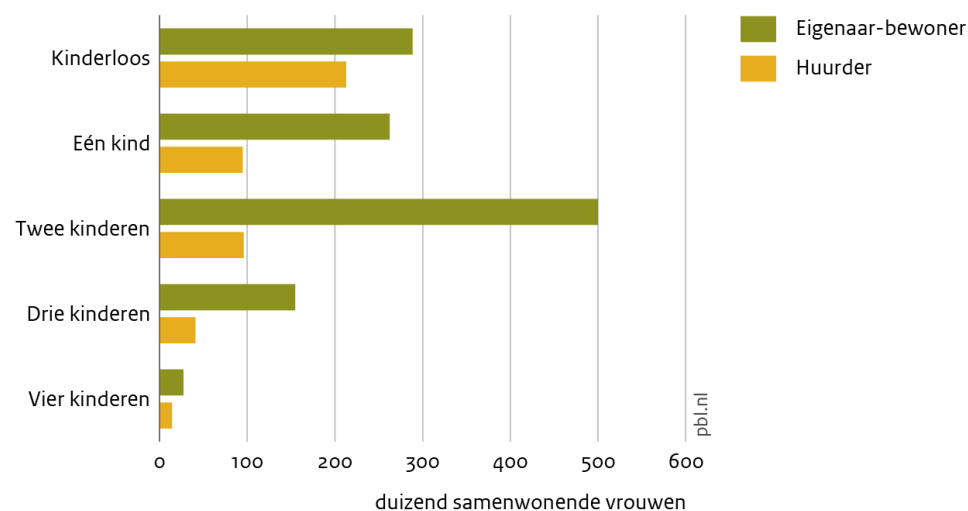

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Verschillen in pariteitsverhogingskansen tussen huurders en eigenaar-bewoners komen tot uitdrukking in de verdeling van vrouwen naar kindertal. *Figuur 4.8* toont deze verdeling op 1 januari 2015 voor samenwonende vrouwen van 15-45 jaar. Het blijkt dat er veel meer eigenaar-bewoners dan huurders zijn, namelijk ruim twee en een half keer zo veel. Bij de huurders is de grootste groep (met 45 procent) nog kinderloos; bij eigenaar-bewoners is slechts een kwart kinderloos. Onder de huurders zitten veel jonge stellen die nog aan het begin van hun wooncarrière staan, en bij wie de relatie nog pril is en er nog niet aan wordt gedacht kinderen te krijgen. Vaak gaan deze stellen pas een woning kopen als de relatie een duurzaam karakter heeft gekregen en men dan in een levensfase zit waarin men serieus overweegt kinderen te krijgen. Onder eigenaar-bewoners is het gezin met twee kinderen veruit de grootste groep is, met ongeveer 40 procent tegen 20 procent bij de huurders.

Figuur 4.8

Samenwonende vrouwen (van 15 tot 45 jaar) naar kindertal en eigendomssituatie van de woning, Nederland, 2015

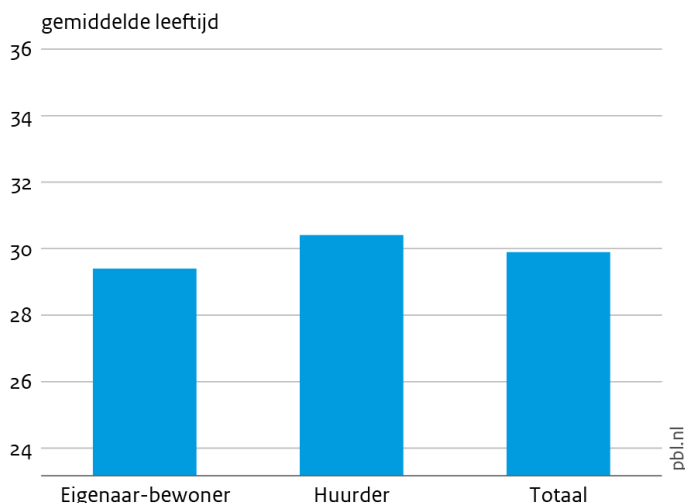

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Een hogere kans om voor het eerst moeder te worden gaat mogelijk gepaard met een lagere leeftijd bij de geboorte van het eerste kind; als men graag een kind wil hebben ligt het lang uitstellen minder voor de hand. Uit *figuur 4.9* blijkt dat samenwonende vrouwen in een koopwoning niet alleen vaker een eerste kind krijgen maar ook eerder moeder worden: rond één jaar eerder dan de samenwonende vrouwen in een huurwoning.

Figuur 4.9

Gemiddelde leeftijd van moeder bij geboorte eerste kind naar eigendomssituatie van de woning (1 januari), Nederland, 2015

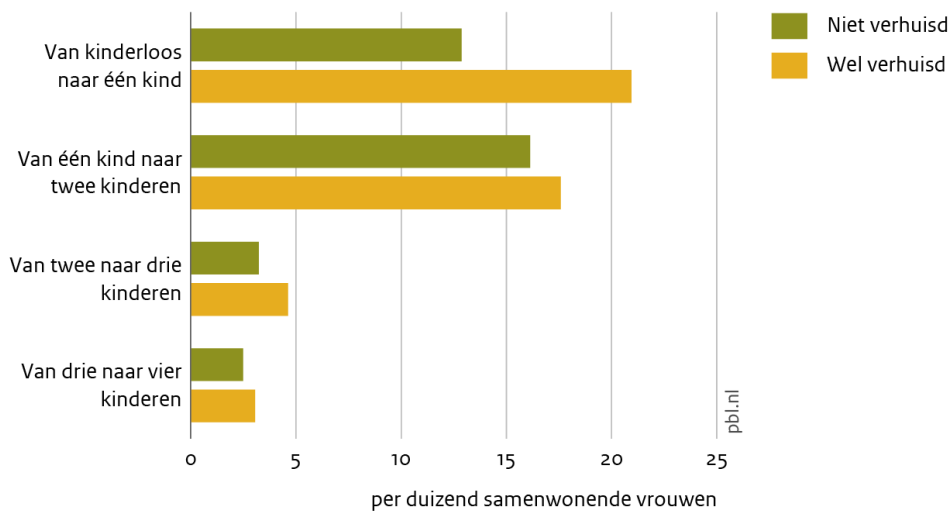
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

4.3.5 Verhuizing

Als paren nog niet in een gezinsvriendelijke woning of woonomgeving wonen, willen ze vaak verhuizen voordat ze aan kinderen beginnen (Ekamper en van Huis, 2004). *Grafiek 4.10* gaat in op de relatie tussen verhuizen en het krijgen van kinderen. Voor samenwonende vrouwen van 15 tot en met 45 jaar is nagegaan of ze in de loop van 2015 zijn verhuisd en vervolgens is hun pariteitsverhogingskans berekend. Hierbij dient wel te worden bedacht dat vrouwen mogelijk in 2014 al zijn verhuisd, vervolgens zwanger zijn geworden en pas in 2015 hun kind hebben gekregen; deze vrouwen worden dan gerekend tot de groep vrouwen die niet zijn verhuisd. De grafiek laat zien dat degenen die zijn verhuisd vaker een eerste kind hebben gekregen; de kans ligt voor hen ruim de helft hoger dan voor degenen die niet zijn verhuisd. Voor de pariteitsverhogingskans op twee, drie of meer kinderen verschillen de kansen maar amper tussen degenen die wel en niet zijn verhuisd. Dit kan betekenen dat bij samenwonende vrouwen met één of meer kinderen hun woonsituatie geschikt is voor het krijgen van meer kinderen en een verhuizing niet (meer) nodig is (deels zijn deze vrouwen rond de komst van het eerste kind al verhuisd).

Figuur 4.10

Pariteitsverhogingskans (methode II) van wel en niet verhuisde samenwonende vrouwen, 2015

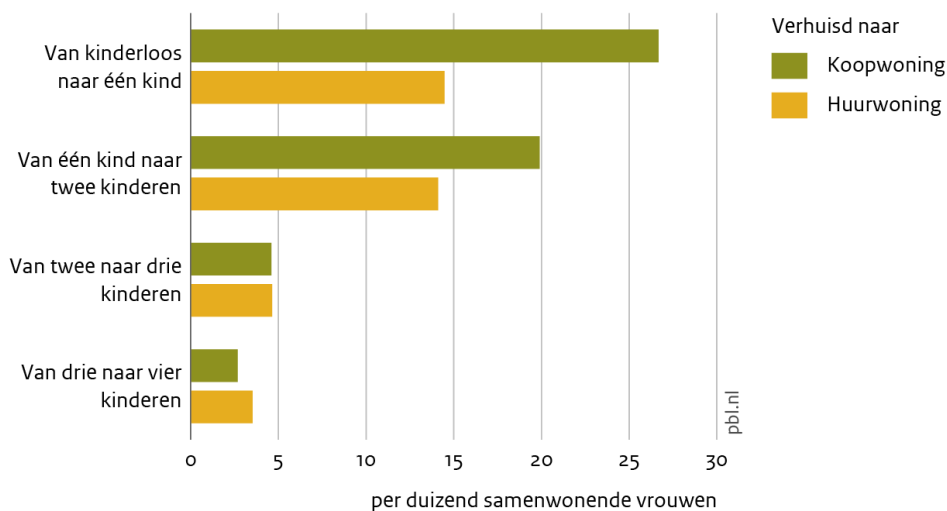

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Vervolgens is ook onderzocht of het uitmaakt of paren naar een koopwoning dan wel een huurwoning zijn verhuisd. *Figuur 4.11* laat zien dat dit van groot belang is: onder kinderloze paren die naar een koopwoning verhuizen ligt de pariteitsverhogingskans om een eerste kind te krijgen bijna twee keer zo hoog als onder degenen die naar een huurwoning gaan. Ook voor vrouwen die na hun eerste kind een tweede kind krijgen geldt dat degenen die naar een koopwoning trekken vaker opnieuw moeder zijn geworden; bij de hogere pariteitsverhogingskansen is dit effect niet meer zichtbaar.

Figuur 4.11

Pariteitsverhogingskans (methode II) van verhuisde samenwonende vrouwen (van 15 tot 45 jaar) naar eigendomssituatie van de nieuwe woning, Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

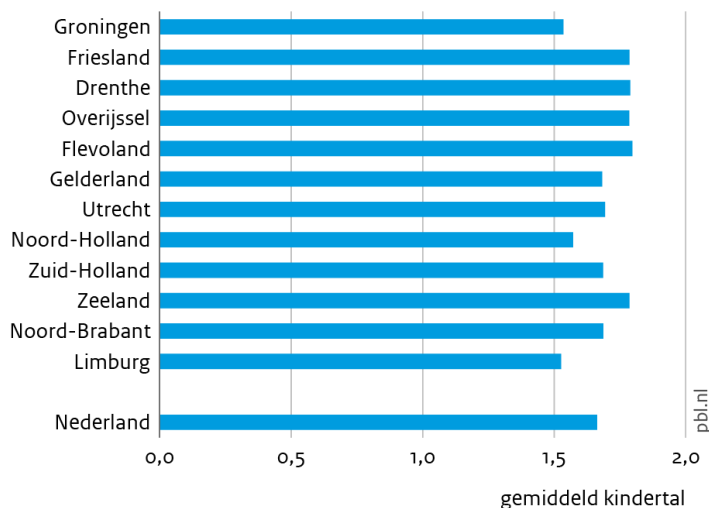
4.4 Regionale verschillen

4.4.1 Provincie

In *figuur 4.12* wordt het gemiddeld kindertal per vrouw per provincie gepresenteerd. In de afgelopen decennia stond Flevoland altijd ver bovenaan wat betreft de vruchtbaarheid. Deze provincie is in de vorige eeuw ontstaan uit de inpoldering van de toenmalige Zuiderzee en trok pioniers aan (vooral vanuit Amsterdam) die hier hun gezin stichtten. Veel oorspronkelijke pioniers zijn nu 'empty nesters' geworden en hun kinderen zijn inmiddels jongvolwassenen geworden en zitten nu zelf in de fase van gezinsvorming. Anno 2016 voert Flevoland nog net de ranglijst aan met een gemiddeld kindertal per vrouw van 1,8, op de voet gevolgd door Friesland, Drenthe, Overijssel en Zeeland. In drie provincies blijft de vruchtbaarheid sterk achter bij de rest: in Limburg, Groningen en Noord-Holland ligt het gemiddeld kindertal rond de 1,5 tegen 1,66 voor Nederland. Veel jongeren uit Friesland en Drenthe trekken naar de stad Groningen om hier een opleiding te volgen en in die levensfase krijgen ze meestal geen kinderen. In de krimpprovincie Limburg trekken veel jongeren weg die elders hun kinderen krijgen, terwijl Maastricht juist veel studenten trekt die nog niet toe zijn aan het krijgen van kinderen. In Noord-Holland is het Amsterdam dat veel jongeren trekt voor het volgen van een opleiding of de start van hun arbeidscarrière.

Figuur 4.12

Gemiddeld kindertal per vrouw per provincie, 2016

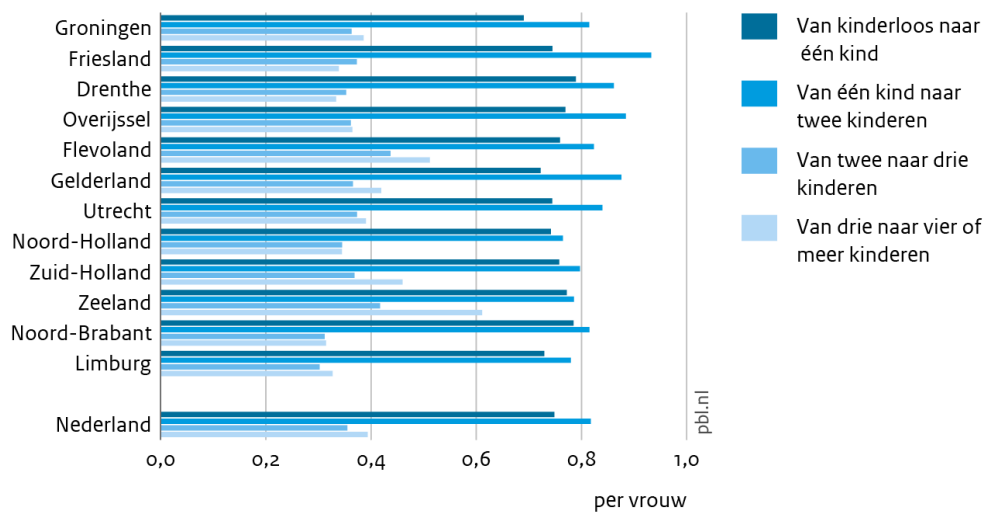

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Een laag gemiddeld kindertal kan worden veroorzaakt doordat vrouwen aan de ene kant vaker kinderloos blijven of aan de andere kant minder vaak tweede of derde kinderen krijgen. Uit *figuur 4.13* blijkt dat het lage kindertal in Groningen vooral samenhangt met een grote kans om kinderloos te blijven (rond één derde van de vrouwen krijgt geen kinderen); in mindere mate speelt dit ook in Limburg. In Drenthe en Noord-Brabant blijven vrouwen met minst vaak kinderloos met een pariteitsverhogingskans op een eerste kind van 80 procent. Bij de pariteitsverhogingskansen op een tweede of derde kind zijn de provinciale verschillen niet zo groot, hoewel Friesland een hoge kans op een tweede kind kent. Bij de kans van vrouwen met drie kinderen op een vierde en volgende kind is er echter weer sprake van duidelijke provinciale verschillen: Flevoland en Zeeland springen eruit en dit draagt dan ook bij aan het hoge gemiddelde kindertal in deze twee provincies.

Figuur 4.13

Pariteitsverhogingskans (methode I) per provincie, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

4.4.2 Gemeenten

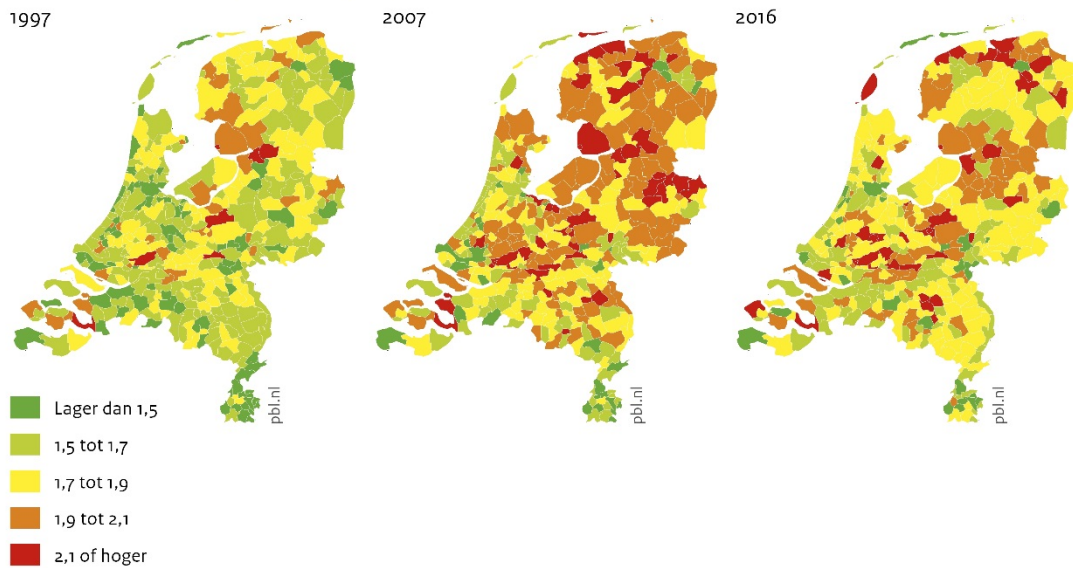
Kaart 4.1 toont per gemeente het gemiddeld kindertal per vrouw voor de drie kalenderjaren 1997, 2007 en 2016. Er lijkt sprake te zijn van groeiende regionale verschillen in de tijd, gezien de rijkere kleurschakering in het kaartbeeld van 2016 vergeleken met dat van 1997. Deze indruk wordt bevestigd indien gekeken wordt naar de concentratie-coëfficiënt (de standaarddeviatie gedeeld door het gemiddelde): deze bedraagt 0,13 in 1997, 0,14 in 2007 en 0,15 in 2016.

In alle drie jaren komen de *bible-belt*-gemeenten Urk, Staphorst en Barneveld in de kopgroep van de ranglijst voor. Opmerkelijk is dat Urk wat afzakt in de tijd: het gemiddeld kindertal per vrouw daalde van 3,2 in 1997 naar 2,6 in 2016. In Staphorst blijft het kindertal in alle drie jaren stabiel op 2,7. Barneveld is bezig met een opmars, gezien de stijging van 2,1 in 1997 naar 2,4 in 2016; hier zijn de laatste jaren diverse kerken gebouwd ten teken van de groei van het aantal (hervormde/gereformeerde) gelovigen, die zich kenmerken door een hoge vruchtbaarheid.

Onderaan de ranglijst komen diverse uitgesproken studentensteden voor. In Maastricht ligt het gemiddeld kindertal in alle drie jaren bijzonder laag; ongeveer een half kind lager dan in Nederland. Ook Wageningen, Groningen en Leiden kenmerken zich door een lage vruchtbaarheid. In de vier grote steden ligt het gemiddeld kindertal ook lager dan gemiddeld in Nederland; in 2016 ligt dit in Amsterdam het laagst met 1,46 tegen 1,66 voor Nederland. Het verschil met Nederland is in de afgelopen twintig jaar voortdurend, met wat geringe fluctuaties, rond 0,2 kind geweest. Amsterdam fungeert als een magneet voor jongeren, die nog niet toe zijn aan het krijgen van kinderen. Kennelijk is dit van grotere invloed op de vruchtbaarheid dan de grootschalige woningbouw, zoals in IJburg waar veel jonge stellen met plannen voor gezinsuitbreiding wonen. Ook in Utrecht ligt in 2016 het gemiddeld kindertal met 1,56 lager dan in Nederland. Utrecht kent enerzijds een relatief grote studentenpopulatie en anderzijds met Leidsche Rijn, de grootste nieuwbouwlocatie van Nederland. Voor Rotterdam en Den Haag geldt dat, hoewel deze steden diverse opleidingsinstituten kennen, het aandeel van studenten in de bevolking relatief gering is. Den Haag kent diverse nieuwbouwwijken en Rotterdam kent wat kleinere nieuwbouwlocaties. In Rotterdam blijft in 2016 de vruchtbaarheid maar iets achter bij Nederland en in Den Haag ligt het er zelfs iets boven met 1,69.

Kaart 4.1

Gemiddeld kindertal per vrouw per gemeente

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

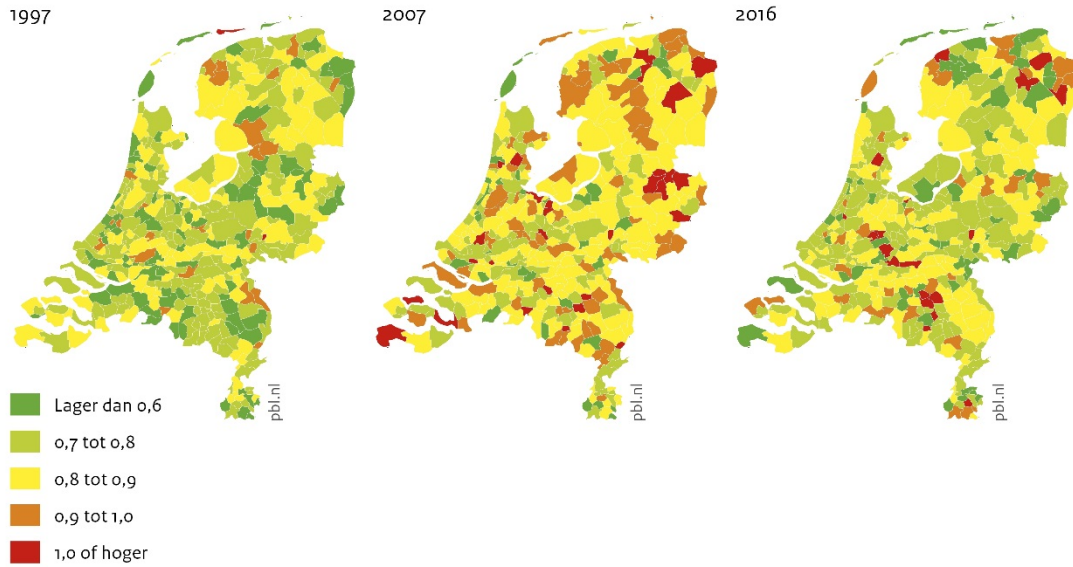
www.pbl.nl

Voor de verklaring van de gemeentelijke verschillen in het gemiddeld kindertal is het nuttig te kijken naar de rol van de diverse pariteitsverhogingskansen. Die blijken vooral voor het eerste kind en voor het vierde en volgende kind aanzienlijk tussen gemeenten te verschillen. In *kaart 4.2* wordt de pariteitsverhogingskans van kinderloze vrouwen op een eerste kind per gemeente getoond. De divergentietendens in de tijd, die al waarneembaar was bij het gemiddeld kindertal bij vrouw, blijkt bij de pariteitsverhogingskans van kinderloze vrouwen nog sterker te zijn, gezien de stijging van de variatiecoëfficiënt van 0,11 in 1997 naar 0,16 in 2016. Opvallend is dat er nu bovenaan de ranglijst geen *bible-belt*-gemeenten meer staan, terwijl de uitgesproken studentensteden wel weer onderaan de ranglijst worden aangetroffen.

Bij de pariteitsverhogingskans van vrouwen met drie kinderen op een vierde of volgende kind zijn de *bible-belt*-gemeenten juist wel weer goed zichtbaar in de kaarten. In een strook gemeenten die begint in Zeeland en vandaar omhoog trekt via de Veluwe en eindigt in Overijssel liggen de kansen duidelijk hoger dan daarbuiten. In deze strook komt de pariteitsverhogingskans boven de 0,8 uit, hetgeen betekent dat een ruime meerderheid van de vrouwen met drie kinderen nog meer kinderen krijgen. Voor deze pariteitsverhogingskans geldt dat er sprake is van een convergentietendens, gezien het teruglopen van de variatiecoëfficiënt van 0,68 naar 0,56 tussen 2007 en 2016. De gemeenten gaan derhalve sterker op elkaar lijken wat betreft het opteren voor een groot gezin, waarbij de *bible-belt*-gemeenten duidelijk blijven afwijken van de andere gemeenten.

Kaart 4.2

Pariteitsverhogingskans (methode I) van kinderloos naar één kind, per gemeente

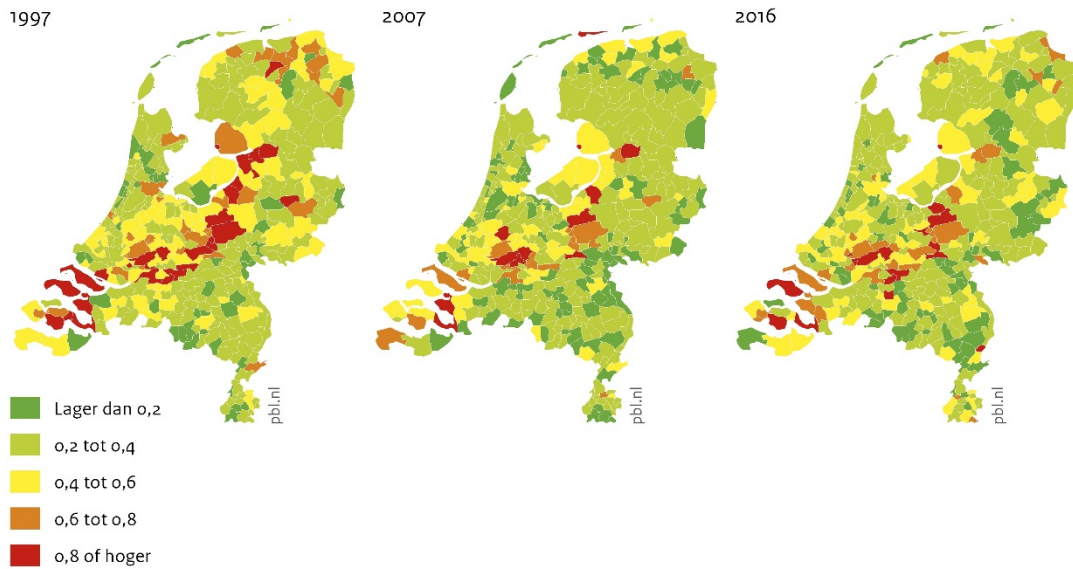

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

www.pbl.nl

Kaart 4.3

Pariteitsverhogingskans (methode I) van vrouwen met drie kinderen naar vier of meer kinderen, per gemeente

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

www.pbl.nl

Uit elkaar gaan

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de gebeurtenis die op het samenwonen (en eventueel gezinsvorming) kan volgen: het uit elkaar gaan van paren. Hierbij gaat het niet alleen om de ontbinding van een huwelijk door echtscheiding, maar ook om niet-gehuwd samenwonenden die uit elkaar gaan. In demografisch opzicht is het een belangrijke gebeurtenis aangezien het opsplitsen van een paar meestal resulteert in twee nieuwe huishoudens. Overigens is er ook sprake van relatieontbinding als één van de partners komt te overlijden. Omdat dit een andere gebeurtenis is dan het (bewust) uit elkaar gaan, wordt dit in dit hoofdstuk (voor zover mogelijk gezien de data) buiten beschouwing gelaten. Bij de analyse van ontwikkelingen in de tijd en regionale verschillen in het uit elkaar gaan, wordt uitgegaan van cijfers voor de mannen; de cijfers voor de vrouwen kennen namelijk een lichte onderregistratie (zie de bijlage *Data en methode*). Echter, indien het patroon van het uit elkaar gaan van vrouwen belangrijk afwijkt van dat van mannen, wordt hierop expliciet ingegaan.

Hieronder worden eerst achtergronden van het uit elkaar gaan van paren beschreven. Vervolgens wordt op nationaal niveau ingegaan op ontwikkelingen in de tijd. Ook wordt nagegaan of er verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen in het leeftijds patroon bij het uit elkaar gaan en de huishoudensposities waarin ze vervolgens terecht komen. Het uit elkaar gaan betekent meestal voor minimaal één van de partners een verhuizing. In dit kader wordt voor mannen en vrouwen bekeken hoe de eigendomssituatie van de woning verandert na het uit elkaar gaan. Ook wordt nagegaan of de bevinding uit de internationale literatuur dat eigenaar-bewoners een kleinere kans lopen op een scheiding dan huurders, ook voor Nederland geldt. Verder wordt ingegaan op de relatie tussen het kindertal en de kans op relatieontbinding. Daarna wordt de analyse op het regionale niveau gericht. Eerst wordt gekeken naar provinciale verschillen in relatieontbinding. Vervolgens wordt gekeken naar het gemeentelijk patroon, waarbij nagegaan wordt in hoeverre er sprake is van een dynamiek in de tijd.

5.1 Achtergronden

Het aantal relatieontbindingen is sterk toegenomen sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. Toen betekende het gaan samenwonen bijna automatisch een huwelijk en bestond het uit elkaar gaan uit een echtscheiding. Dit gebeurde echter niet zo vaak: slechts één op de tien huwelijken werd door echtscheiding ontbonden. Door culturele en economische veranderingen werd echtscheiding in de loop der tijd steeds 'gewoner' en was het niet langer een schande zoals vroeger. De toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen bracht met zich mee dat vrouwen vaker economisch onafhankelijk werden van hun man, en daardoor het gemakkelijker werd om het besluit tot scheiding te nemen (Kalmijn, 2007). Ook voor vrouwen zonder een baan werd dit gemakkelijker, doordat in de jaren zeventig gescheiden vrouwen recht op bijstand kregen, zodat ze na de scheiding financieel op eigen benen konden staan. Vanaf halverwege de jaren tachtig van de vorige eeuw lag de echtscheidingskans lange tijd vrij stabiel op rond één op vier (De Jong en de Graaf, 1999).

Bij de toename van het aantal relatieontbindingen in de tweede helft van de vorige eeuw gingen scheidingen van niet-gehuwd samenwonenden een steeds belangrijker rol spelen. Het niet-gehuwd samenwonen groeide eerst langzaam en daarna snel in belang als alternatief voor het huwelijk. Als het tussen de partners niet (meer) goed gaat, dan kan men relatief gemakkelijk uit elkaar gaan, aangezien dit in tegenstelling tot een echtscheiding meestal niet

gepaard gaat met een –zware- juridische procedure. De scheidingskans van ongehuwd samenwonende paren ligt dan ook aanzienlijk hoger dan die van gehuwde paren. In de internationale literatuur is dit o.a. vastgesteld door Trussell et al. (1992), Kiernan (2002), Philipov, (2006) en Manning et al. (2016). Voor Nederland laten Wobma en De Graaf (2009) zien dat van de samenwoonrelaties die in de periode 1990-1994 zijn aangegaan, na 14 jaar bij de gehuwde paren 21 procent was ontbonden tegen 35 procent bij de niet-gehuwde paren. Dit verschil is deels logisch omdat de meeste jongeren eerst gaan samenwonen en de samenwoonrelatie pas later, als deze stabiel lijkt te zijn, wordt omgezet in een huwelijk. In deze 'aftastfase' sneuvelen veel relaties. Maar ook onder niet-gehuwde samenwonenden met kinderen liggen de scheidingspercentages hoger; dit kan mogelijk veroorzaakt worden door losere zeden van ongehuwden of door een lagere 'commitment' aan de relatie (Dronkers, 2011).

De Beer (2012) wijst op een relatie tussen economie en scheiden. Hij heeft voor Nederland gekeken naar de relatie tussen het echtscheidingspercentage en de vertrouwensindex in de economie. Deze relatie blijkt te zijn veranderd in de tijd: tot 2000 leidde een achteruitgang van de economie en derhalve een lagere vertrouwensindex tot een hoger echtscheidingspercentage, maar hierna liepen ontwikkelingen in de conjunctuur en het echtscheidingspercentage gelijk op, hetgeen betekent dat men bij een positieve ontwikkeling van de economie sneller gaat scheiden.

Uit Liefbroer en Dykstra (2000) en Van Huis et al. (2001) blijkt dat hoger opgeleiden een grotere kans lopen op relatieontbinding dan laagopgeleiden en dit geldt voor vrouwen in sterkere mate dan voor mannen. Hoogopgeleide vrouwen hebben een betere positie op de arbeidsmarkt en een grotere sociale bedrevenheid, waardoor ze het financieel en sociaal beter kunnen 'veroorloven' om een slechte relatie te beëindigen (Fokkema en Liefbroer, 1999, Jansen et al., 1998).

Het kindertal heeft een sterke invloed op de kans van paren om uit elkaar te gaan. In de terminologie van Becker et al. (1977) vormen kinderen een 'huwelijksspecifiek kapitaal', hetgeen een stabiliserende invloed heeft op relaties. Uit de internationale literatuur blijkt inderdaad dat het hebben van kinderen leidt tot lagere kansen op echtscheiding (Berrington en Diamond, 1999, Morgan en Rindfuss, 1985, Waite en Lillard, 1991) en scheiding van ongehuwde paren (Manning, 2004). Ook voor Nederland blijkt dit te gelden: Van Huis et al. (2001) melden dat paren zonder kinderen twee maal zo vaak uit elkaar gaan als paren met kinderen. Mogelijk hebben paren met kinderen een hechtere band vanwege het ouderschap. Ook is het mogelijk dat partners bij elkaar blijven vanwege het welbevinden van de kinderen, ondanks dat de partners onderling geen goede relatie meer hebben. Daarnaast kan er sprake zijn van een selectie-effect: paren die een moeizame relatie hebben zullen waarschijnlijk minder snel aan kinderen beginnen, en zullen sneller uit elkaar gaan. Anders gezegd: paren met kinderen hebben mogelijk vaker een goede relatie dan paren zonder kinderen en zullen hierdoor minder snel uit elkaar gaan.

Ook de eigendomssituatie van de woning kan ook van invloed zijn op de kans op een scheiding. Wagner (1997) geeft aan dat in Duitsland eigenaar-bewoners een kleinere kans op scheiding lopen dan huurders; dit geldt ook in Australië (Bracher et al., 1993) en Finland (Jalovaara, 2002). Mulder (2006b) wijst op de mogelijkheid dat het investeren in een koopwoning en de betere mogelijkheden om de woning aan te passen aan de eigen wensen, een stabiliserende invloed op de relatie kan hebben. Echter, het is ook mogelijk dat mensen met een stabiele relatie eerder een woning kopen.

Na het beëindigen van de relatie verlaat doorgaans één van de partners de woning; uit

Wobma en De Graaf (2009) blijkt dat het amper voorkomt dat beiden gaan verhuizen. Mulder en Wagner (2012) laten zien dat degene die eigenaar van de woning was voordat de samenwoningrelatie aanving, meestal in de woning blijft wonen na ontbinding van de relatie. Uit Cooke et al. (2016) blijkt dat bij verhuizing uit een koopwoning na een scheiding, vrouwen een hogere kans te hebben om te vertrekken. Hierbij kan een rol spelen wie het besluit neemt om te gaan scheiden, aangezien deze persoon het meeste belang lijkt te hebben bij een scheiding. Hewitt et al. (2006) geven aan dat vrouwen vaker het besluit om te gaan scheiden nemen. Blijkens Wobma en De Graaf (2009) geven in de enquête Onderzoek Gezinsvorming zeven op de tien ondervraagde gescheiden vrouwen aan dat zij het initiatief hadden genomen tot scheiding. In dit kader schrijven Ten Hengel en Latten (2009) de grotere kans van gescheiden vrouwen om uit een gemeenschappelijk bewoonde koopwoning te vertrekken, toe aan het feit dat vrouwen vaker het initiatief tot echtscheiding nemen. Het wordt dan door beide partijen als 'eerlijker' ervaren dat de vrouw dan de echtelijke woning verlaat.

Het verhuizen van de ex-partner(s) kan ook effecten hebben op de eigendomssituatie na de scheiding. Feijten (2005) en Fokkema (2001) geven aan dat vrouwen een grotere kans hebben om de koopwoning sector te verlaten, hetgeen voortvloeit uit hun zwakkere economische positie binnen het huwelijk. Mikolai en Kulu (2017) geven voor Engeland aan bij een verhuizing na een scheiding, vrouwen vaker dan mannen verhuizen naar een huurwoning. In het algemeen leidt het verhuizen na een scheiding tot een lagere kwaliteit van het wonen (Dewilde en Stier, 2014, en Herbers et al., 2014) en dit geldt in het bijzonder voor vrouwen. Hier komt nog bij dat vrouwen gemiddeld genomen er financieel op achteruit gaan na een echtscheiding (Bouman, 2004). Roeper en Bennett (2015) melden dat dit voor een belangrijk deel komt doordat de rechter meestal de kinderen toewijst aan de moeder, waardoor ze met hogere kosten wordt geconfronteerd. Wanneer een paar geen kinderen heeft, dan heeft het uit elkaar gaan in financieel opzicht dezelfde effecten op vrouwen als op mannen. Schouw en Dieleman (1987) merken op dat door de teruggang in inkomsten en vermogen de woonmogelijkheden van vrouwen beperkt zijn, waardoor het voor hen vaak alleen mogelijk is om een kleinere huurwoning te betrekken.

Uit de literatuur komt voorts naar voren dat er regionale verschillen bestaan in de kans op relatieontbinding. Ter verklaring wordt gewezen op culturele verschillen, zoals de grootte van de aanhang van niet-confessionele partijen en de mate van kerkelijkheid (NIDI, 2005). Onder streng gelovigen komt (echt)scheiding minder vaak voor dan onder de rest van de bevolking. Streng gelovigen worden vaak aangetroffen in de zogenaamde *bible-belt*. In steden heerst over het algemeen een progressiever moreel klimaat, waardoor relatieontbinding hier vaker voorkomt. De Graaf en Kalmijn (1999) geven aan dat regionale verschillen in het uit elkaar gaan, beter door sociale en culturele factoren worden verklaard dan door demografische en economische factoren. Gemeenten waar veel gestemd wordt op progressief/linkse partijen kennen een hoger echtscheidingscijfer dan gemeenten waar dit niet zo is. Ook constateren zij een effect van gemeentegrootte: in grote gemeenten wordt meer gescheiden dan in kleine gemeenten. In de Randstad komt echtscheiding dan ook vaker voor dan in de rest van Nederland.

5.2 Uit elkaar gaan van paren in Nederland

5.2.1 Ontwikkeling van het aantal paren dat uit elkaar gaat

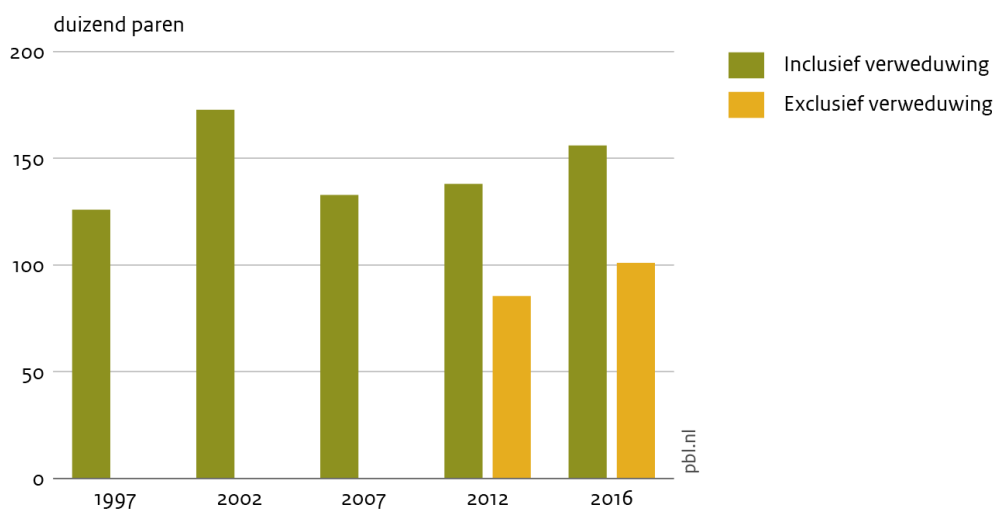
Samenwoningrelaties kunnen op verschillende manieren ten einde komen: men kan scheiden (in geval van gehuwde paren betekent dit een echtscheiding), één van de partners kan overlijden (bij gehuwde paren is er dan sprake van verweduwing), of één dan wel beide partners kunnen naar een instelling gaan. In 1997 zijn circa 125 duizend paren uit elkaar gegaan; zie

figuur 5.1. Dit cijfer is berekend aan de hand van het gemiddelde van het aantal mannen en vrouwen die op 1 januari de huishoudenspositie samenwonend hadden en op 31 december een andere huishoudenspositie hadden gekregen. Na een forse stijging in 2002 daalde het aantal naar een dieptepunt in 2007 om hierna weer te gaan stijgen; in 2016 is het aantal uit-eengevallen paren terecht gekomen op circa 160 duizend.

Voor 2012 en 2016 is in de grafiek ook nog het aantal relatieontbindingen weergegeven exclusief het aantal paren waarbij verweiding de oorzaak van de relatieontbinding was (voor eerdere jaren is dit helaas niet mogelijk). Het blijkt dat het aantal relatieontbindingen dan ruim 50 duizend lager ligt in beide jaren; dit betekent dat circa één of drie paren wordt ontbonden door sterfte van de echtgenoot/echtgenote. Uit de vergelijking tussen beide jaren blijkt wederom sprake te zijn van een stijging van het aantal relatieontbindingen.

Figuur 5.1

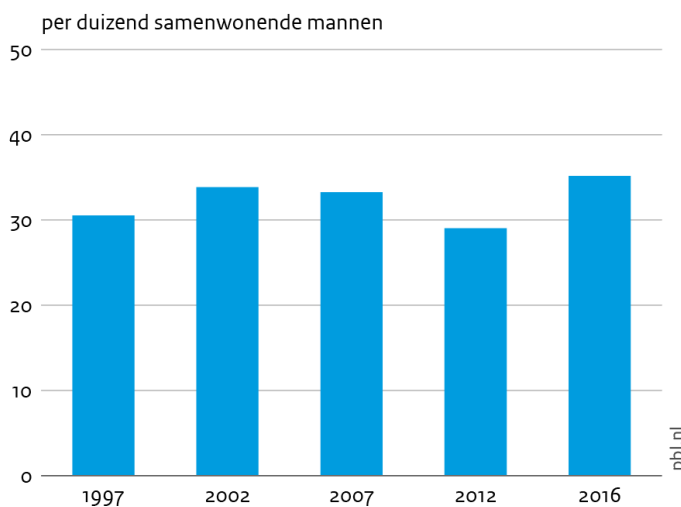
Paren die uit elkaar gaan, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 5.2

Samenwonende mannen (van 18 tot 60 jaar) die uit elkaar gaan, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

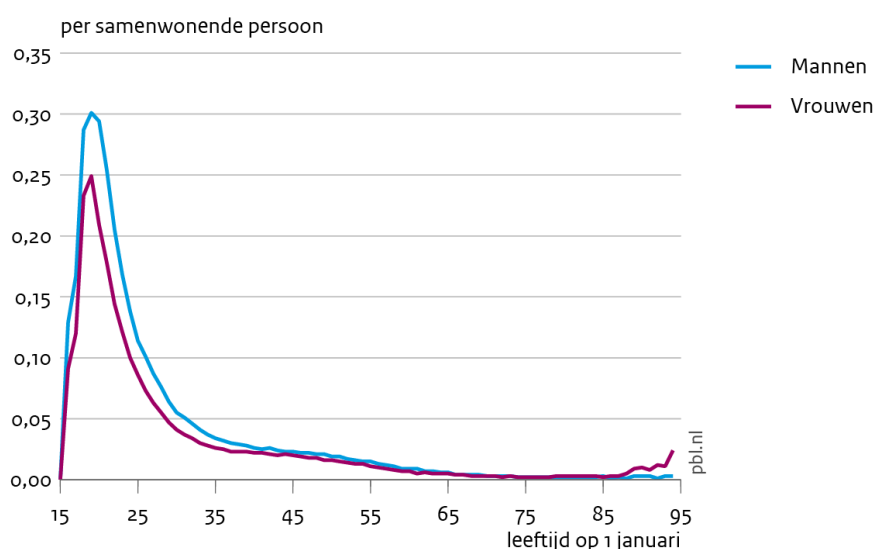
In *figuur 5.2* is het aantal mannen van 18 tot 60 jaar dat het uiteenvallen van een relatie heeft meegemaakt gerelateerd aan de 'risicobevolking', namelijk het aantal samenwonende mannen in die leeftijdscategorie. In dit relatieve cijfer is derhalve gecorrigeerd voor het effect van bevolkingsgroei. Opnieuw is er tussen 2007 en 2012 sprake van een daling van het uit elkaar gaan en hierna van een stijging, waardoor het relatieve cijfer tussen 2012 en 2016 stijgt van 29 naar 36. Deze stijging is in lijn met de bevinding van De Beer (2012) dat bij een opgaande conjunctuur mensen vaker (van echt) scheiden, aangezien de economische groei in de afgelopen jaren is toegenomen. Van Duin et al. (2016) spreken over een inhaal-slag, waarbij door het toegenomen economisch vertrouwen meer mensen een scheiding financieel aandurven.

5.2.2 Leeftijdspatroon

Figuur 5.3 toont de kansen van mannen en vrouwen op het uiteenvallen van de samenwoonrelatie voor 2016; hierbij is verweiding buiten beschouwing gelaten. Deze kansen zijn berekend door per geslacht op elke leeftijd het aantal relatieontbindingen te relateren aan het aantal samenwonende personen. Op zeer jonge leeftijden loopt de kans snel op en bereikt een hoogtepunt onder 19-jarigen: rond 30 procent van de samenwonende mannen en 25 procent van de vrouwen ziet de relatie dan stuklopen. Op deze leeftijd is de relatie nog pril en gaat het vaak mis. Op hogere leeftijden lopen de kansen om uit elkaar te gaan snel omhoog. De relatieduur speelt hierbij een rol: samenwonende personen hebben op deze leeftijden over het algemeen al langer een relatie dan jongere samenwonende personen en hoe langer een relatie standhoudt, hoe kleiner de scheidingskans wordt (Van der Meulen en De Graaf, 2006). Vanaf leeftijd 35 hebben de meeste paren kinderen en gaan mede daardoor niet zo snel uit elkaar: de kansen liggen op elke leeftijd tussen de 2 en 3 procent. Vanaf leeftijd 50 gaan de relatie-ontbindingskansen nog verder dalen en duiken bij de 60-plussers onder de 1 procent. Vanaf leeftijd 85 lopen de ontbindingskansen onder vrouwen licht op als gevolg van het institutioneel gaan wonen van hun partners.

Figuur 5.3

Kansen van samenwonende personen om uit elkaar te gaan (exclusief verweiding) naar leeftijd, Nederland, 2016

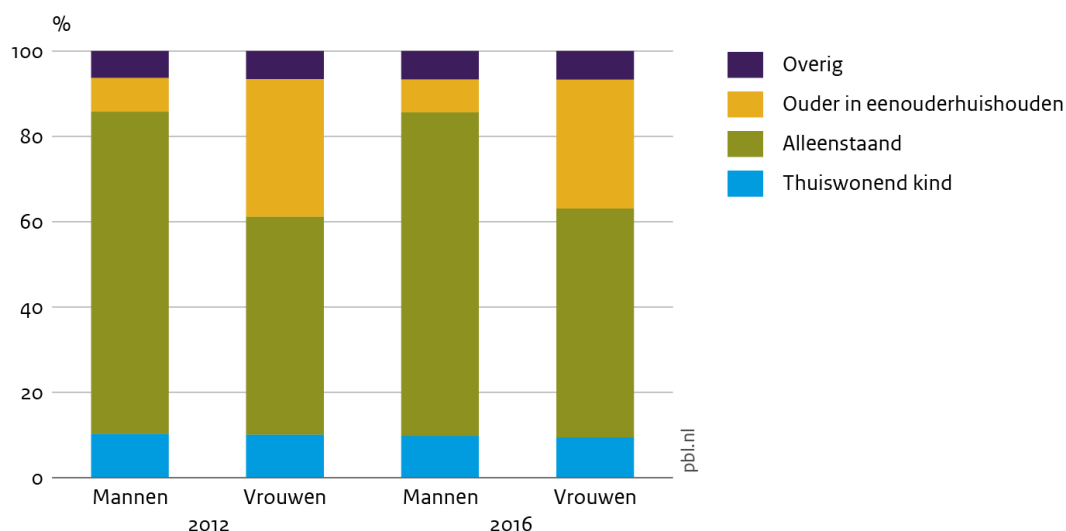
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

5.2.3 Huishoudenspositie na het uit elkaar gaan

Nadat een paar uit elkaar is gegaan, komen beide partners in een andere huishoudenspositie terecht. Voor 2012 en 2016 is de bestemming weergegeven, waarbij verweiding buiten beschouwing is gebleven. *Figuur 5.4* laat zien dat er sprake is van een grote stabiliteit in de bestemming na het uit elkaar gaan, aangezien het patroon in de afgelopen vier jaar amper is veranderd. De meeste mensen gaan alleen wonen na een scheiding; voor mannen (in 2016) drie kwart en voor vrouwen ruim de helft. Indien een paar kinderen heeft, krijgen vrouwen vaker de zorg voor de kinderen terwijl de man alleen komt te staan. Van de vrouwen wordt rond 30 procent ouder in een eenouderhuishouden, tegen rond 5 procent van de mannen. Opgemerkt moet worden dat co-ouderschappen niet zichtbaar zijn in de data, waardoor met name het aandeel vaders dat een deel van de week zijn kind(eren) in huis heeft en op dat moment eigenlijk een eenouderhuishouden vormt, wordt onderschat. Voorts komt het onder ex-samenwoners nogal eens voor dat men weer bij de ouders intrekt en daardoor (opnieuw) in de positie thuiswonend kind terecht komt. Tenslotte zijn er nog de huishoudensposities overig en institutioneel, die voor het gemak in de figuur gegroepeerd zijn onder 'overig'. Bij deze figuur dient te worden opgemerkt, dat het mogelijk is dat na een scheiding één of beide partners opnieuw gaan samenwonen; in deze gevallen is de huishoudenspositie zowel op 1 januari als op 31 december van het betreffende jaar samenwonend en worden deze gevallen technisch behandeld alsof er geen sprake is geweest van het uiteenvallen van een relatie.

Figuur 5.4

Samenwonende personen die uit elkaar gaan naar nieuwe huishoudenspositie, Nederland

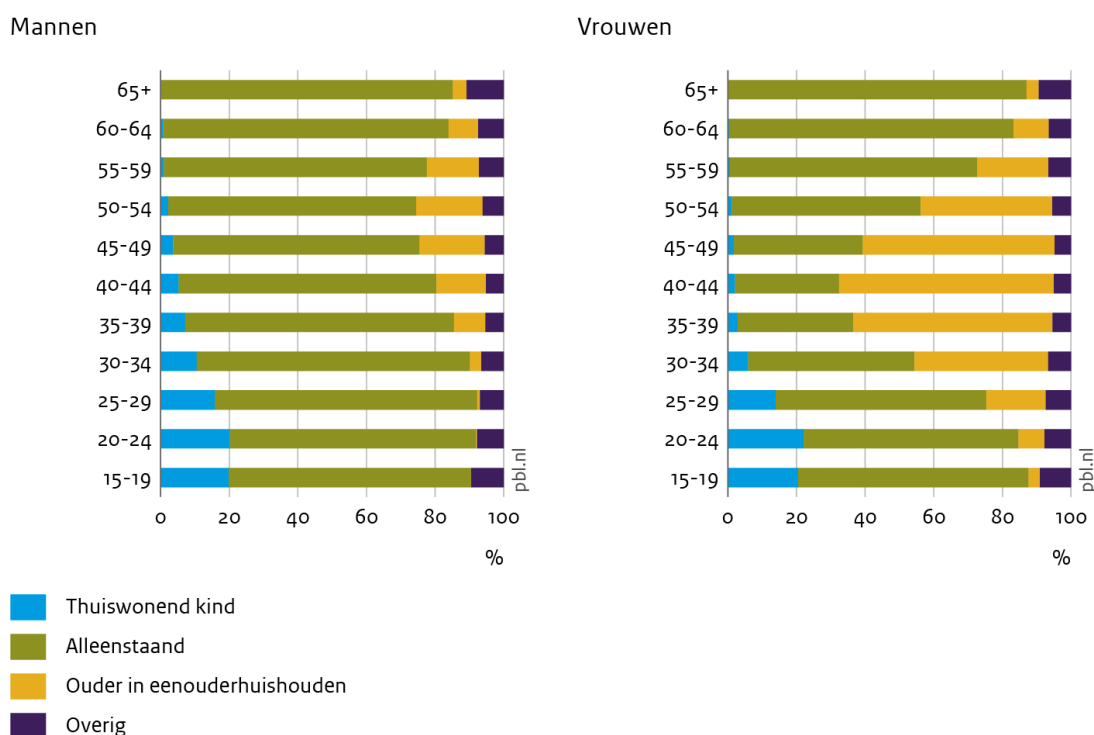
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 5.5 laat zien dat tussen verschillende leeftijdsklassen er een aanzienlijke variatie bestaat in de huishoudenspositie na het uit elkaar gaan. Na het stranden van de relatie trekt onder de jongeren tot 30 jaar tussen de 15 en 20 procent weer bij hun ouders in. Daarnaast komt zo'n 10 procent in de positie overig terecht; ze gaan bijvoorbeeld wonen bij een broer of zus, of in studentenhuizen of andere huizen waar jongeren bij elkaar wonen. De overgrote meerderheid gaat echter alleen wonen en dat geldt ook op hogere leeftijden. Het percentage mannen dat ouder in een eenouderhuishouden wordt, is in alle leeftijdsklassen relatief gering ten opzichte van vrouwen, ondanks dat het in de leeftijdsklasse 45 tot 54 jaar op rond de 20 procent uitkomt. Voor vrouwen ligt de situatie dus duidelijk anders, waar rond 60 procent van de vrouwen tussen de 35 en 45 jaar ouder in een eenouderhuishouden wordt. Op hogere

leeftijden daalt het percentage weer, doordat steeds vaker alle kinderen het ouderlijk huis hebben verlaten. In de leeftijdsklassen boven de 50 jaar wordt de (combinatie)positie 'overig' iets belangrijker; dit wordt veroorzaakt door ouderen die naar een verpleeg- of verzorgingstehuis verhuizen.

Figuur 5.5

Samenwonende personen die uit elkaar gaan naar leeftijd en nieuwe huishoudenspositie, Nederland, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

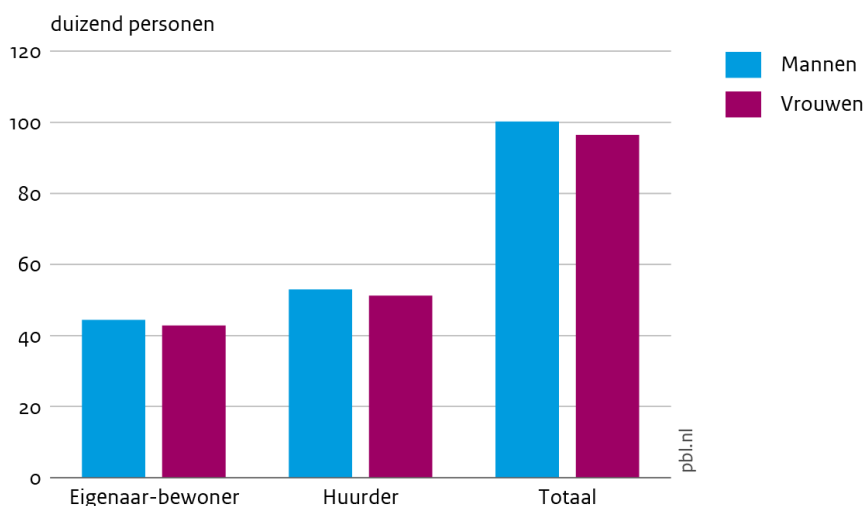
5.2.4 Woningmarkt

In deze paragraaf wordt gekeken naar de relatie tussen de eigendomssituatie van de woning en het uit elkaar gaan. In de literatuur (zie paragraaf 5.1) wordt vermeld dat voor vrouwen de eigendomssituatie na de scheiding vaker verandert dan voor mannen, en dat ze een grotere kans hebben om in een huurwoning terecht te komen. In hoeverre komt dit ook naar voren in de recente cijfers voor Nederland? *Figuur 5.6* toont voor 2015 de eigendomssituatie op 1 januari van samenwonende personen die aan het eind van het jaar uit elkaar zijn gegaan. Een kleine meerderheid is dan woonachtig in huurwoningen en zoals verwacht mocht worden, zijn er amper verschillen tussen de mannen en de vrouwen. Dit geldt echter niet meer als er gekeken wordt naar de situatie op 31 december, dus nadat de paren uit elkaar zijn gegaan. Uit *figuur 5.7* blijkt namelijk dat de aantallen mannen die eigenaar-bewoner en huurder zijn op 31 december vrijwel gelijk zijn aan de aantallen op 1 januari, terwijl bij de vrouwen is de situatie sterk is veranderd: het aantal eigenaar-bewoners is fors gedaald en het aantal huurders is aanzienlijk toegenomen. Hierdoor neemt het aandeel vrouwelijke huurders toe van circa 55 procent op 1 januari naar circa 65 procent op 31 december. Deze cijfers suggereren dat mannen na de scheiding vaker in de huidige woning blijven wonen,

terwijl vrouwen vaker verhuizen en dan in een huurwoning terecht komen. Mogelijk kan hierbij een rol spelen dat eventuele kinderen vaker aan de moeder worden toegewezen en de moeders dan als urgent woningzoekend bij woningbouwcorporaties worden aangemerkt.

Figuur 5.6.

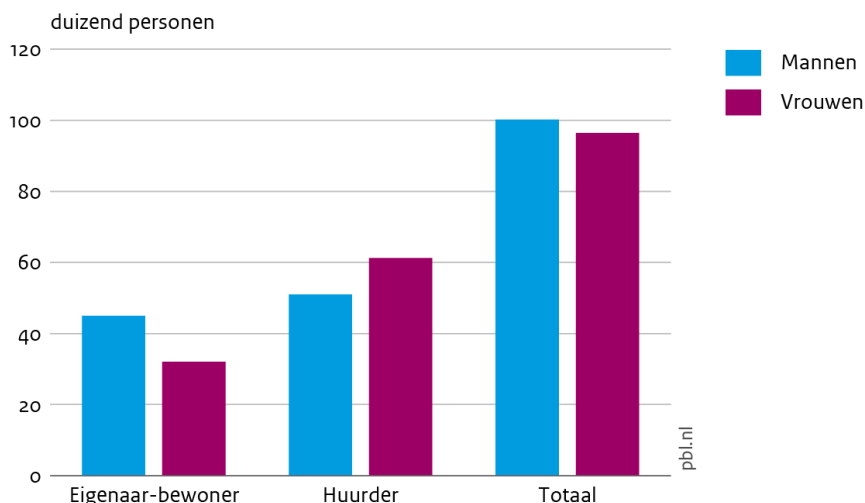
Samenwonende personen die uit elkaar gaan naar eigendomssituatie van de woning (1 januari), Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 5.7

Samenwonende personen die uit elkaar gaan naar eigendomssituatie van de woning (31 december), Nederland, 2015

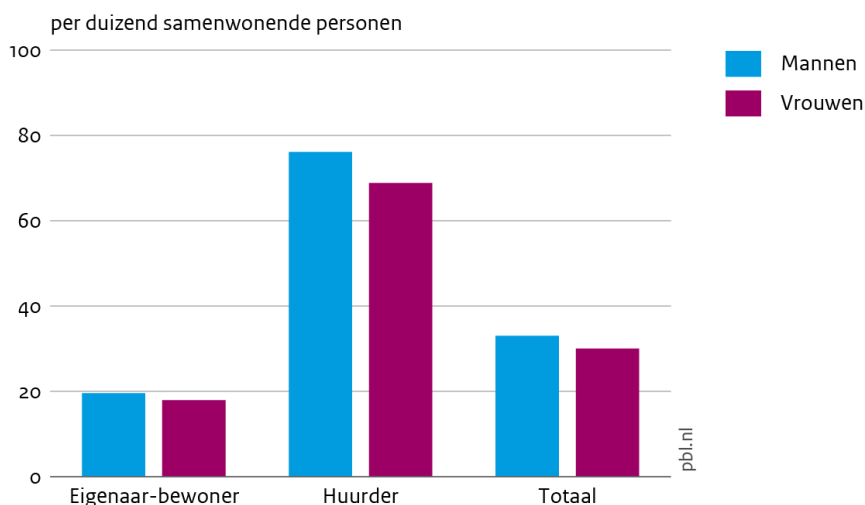
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

In de internationale literatuur is naar voren gekomen dat eigenaar-bewoners een kleinere kans op scheiding lopen dan huurders. Is dit ook in Nederland het geval? *Figuur 5.8* toont in dit kader het aantal samenwonenden in de leeftijdsklasse 18 tot 60 jaar dat op 1 januari in koop- en huurwoningen woonde en in de loop van het jaar uit elkaar is gegaan, waarbij is

gerelateerd aan de bevolking (in die leeftijdsklasse) woonachtig in respectievelijk koopwoningen en huurwoningen. Hieruit blijkt dat huurders een veel grotere 'kans' hebben om uit elkaar te gaan: het relatieve cijfer is onder huurders (bijna) vier keer zo groot als onder eigenaar-bewoners. Mogelijk worden huurwoningen relatief vaak bewoond door jonge koppels, die pas kort een relatie hebben en nog ongehuwd zijn waardoor de relatie minder stabiel is. Ook heeft het voor eigenaar-bewoners mogelijk grotere financiële gevolgen om uit elkaar te gaan dan voor huurders. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat wanneer een koopwoning 'onder water' staat en met verlies zou moeten worden verkocht, dit remmend werkt op de beslissing om uit elkaar te gaan.

Figuur 5.8

Samenwonende personen (van 18 tot 60 jaar) die uit elkaar gaan naar eigendomssituatie van de woning (1 januari), Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

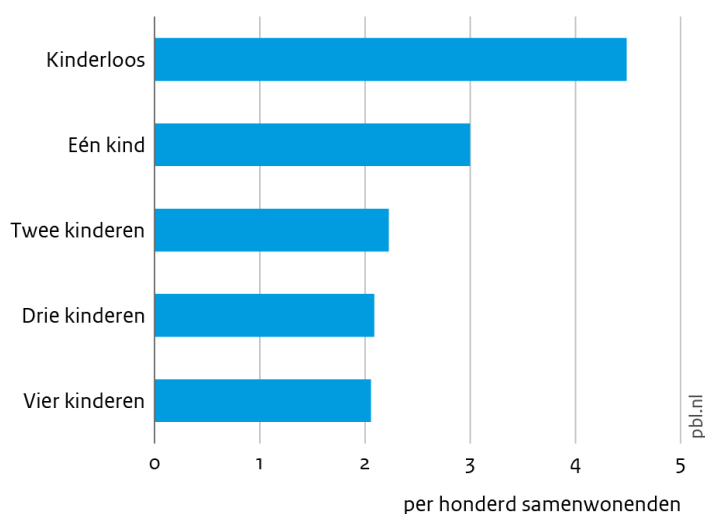
5.2.5 Uit elkaar gaan naar kindertal

Figuur 5.9 laat zien dat anno 2015 er nog steeds een sterke relatie bestaat tussen het kindertal en de kans op relatieontbinding, zoals te verwachten is op basis van de literatuur. Per 100 samenwonenden maken in dat jaar 4,5 personen een relatieontbinding mee indien ze op 1 januari kinderloos zijn, tegen 3 als ze één kind hebben en 2 als ze twee kinderen hebben. Onder samenwonenden met nog grotere gezinnen loopt de kans om uit elkaar te gaan echter niet verder af.

Ook de relatie tussen kindertal en eigendomssituatie van de woning lijkt in dit kader van belang te zijn. Hoewel uit *figuur 5.10* naar voren komt dat voor elk kindertal huurders een veel grotere 'kans' hebben op een relatieontbinding dan eigenaar-bewoners, lijkt bij huurders de 'dempende invloed' van het hebben van kinderen op de scheidingskans sterker te zijn. Bij eigenaar-bewoners ligt het relatieve cijfer van samenwonenden met één kind 20 procent lager dan dat van samenwonenden zonder kinderen, terwijl bij huurders dit cijfer 30 procent lager ligt.

Figuur 5.9

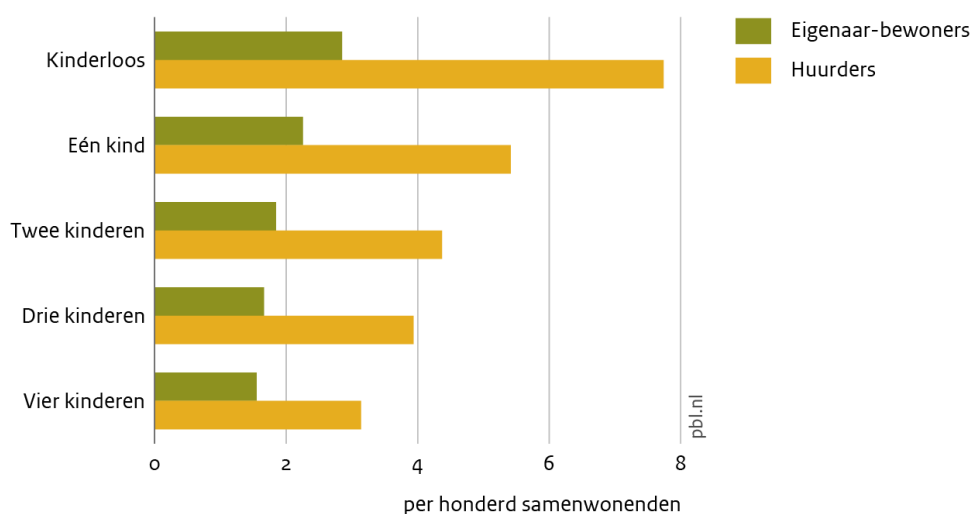
Samenwonende personen die uit elkaar gaan naar kindertal, Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 5.10

Samenwonende personen die uit elkaar gaan naar kindertal en eigendomssituatie van de woning (1 januari), Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

5.3 Regionale verschillen

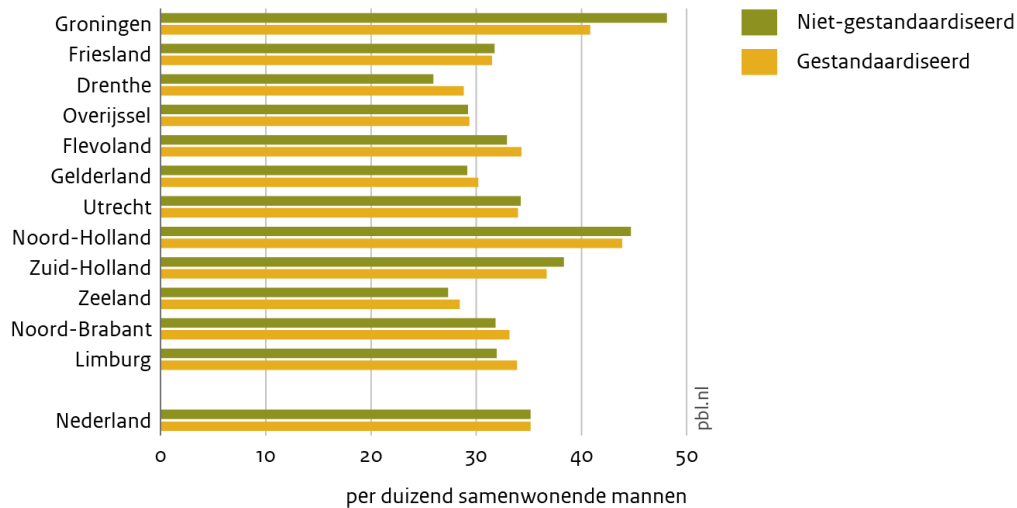
5.3.1 Provincie

Er bestaat een vrij sterke provinciale variatie in het uit elkaar gaan van paren. *Figuur 5.11* toont het aantal samenwonende mannen (van 18 tot 60 jaar) die uit elkaar gaan per 1000 samenwonende mannen per provincie. De provincie Groningen scoort het hoogst met bijna 50 tegen 35 voor Nederland als geheel. Ook in Noord-Holland en in iets mindere mate in Zuid-Holland is er sprake van een relatief hoog aantal scheidingen. In de provincies Drenthe en Zeeland ligt het cijfer met circa 25 veel lager dan het landelijk gemiddelde.

Mogelijk kan de studentenpopulatie in de stad Groningen leiden tot een hoog scheidingscijfer in de provincie Groningen. Na correctie voor provinciale verschillen in de leeftijdsopbouw, blijkt dat het cijfer van Groningen inderdaad flink lager komt te liggen, hoewel het nog steeds duidelijk hoger uitkomt dan het nationale cijfer. De provincie Noord-Holland bezet nu echter de eerste plaats.

Figuur 5.11

Samenwonende mannen (van 18 tot 60 jaar) die uit elkaar gaan per provincie, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

5.3.2 Gemeenten

Niet alleen op provinciaal niveau, maar ook op gemeentelijk niveau bestaat er een sterke variatie in het uit elkaar gaan van paren. *Kaart 5.1* toont per gemeente het aantal samenwonende mannen van 14 tot 60 jaar die uit elkaar gaan per 1000 samenwonende mannen in de kalenderjaren 1997, 2007 en 2016.

De Graaf en Kalmijn (1999) geven aan dat rond de eeuwwisseling in grote gemeenten meer wordt gescheiden dan in kleine gemeenten. Dit blijkt in 2016 ook het geval te zijn: in alle vier grote steden ligt het scheidingscijfer veel hoger dan het landelijk gemiddelde. Amsterdam steekt er het verst bovenuit met een cijfer dat ruim twee keer zo hoog ligt. De vier grote steden tellen relatief veel jongeren, die in een levensfase zitten waarin vaak (voor het eerst) samenwoonrelaties worden aangegaan die vervolgens stuklopen. Niet alleen in de vier grote steden, maar ook in de meeste andere grote gemeenten en de studentensteden is sprake van een hoog scheidingscijfer, zoals in Groningen, Wageningen en Delft. In de meeste plattelandsgemeenten ligt het scheidingscijfer vrij laag. Dit geldt in het bijzonder voor diverse gemeenten in de *bible-belt*, zoals Urk, Staphorst en Giessenlanden.

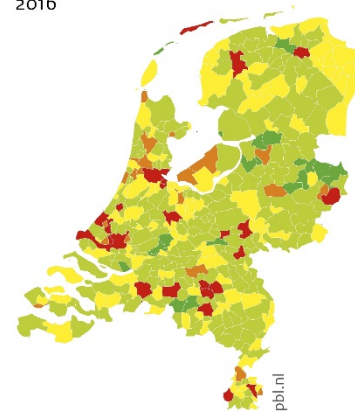
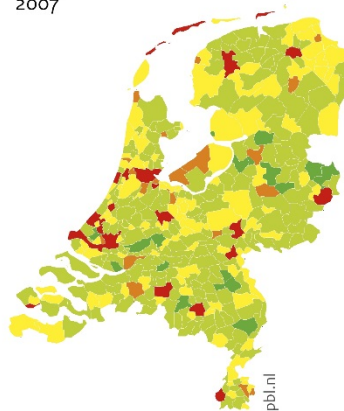
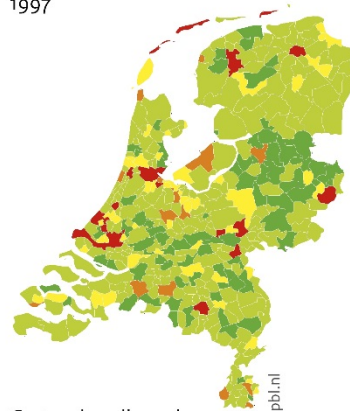
Kaart 5.1

Samenwonende mannen (van 18 tot 60 jaar) die uit elkaar gaan per duizend samenwonende mannen, per gemeente

Niet-gestandaardiseerd
1997

2007

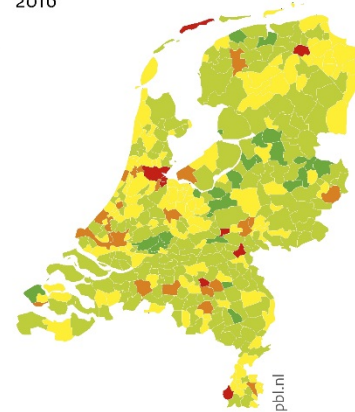
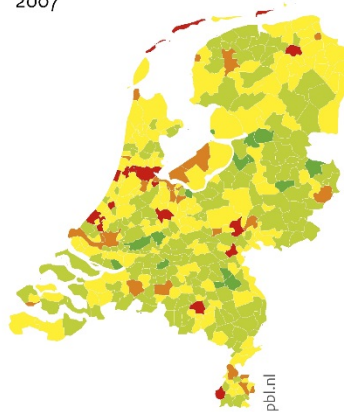
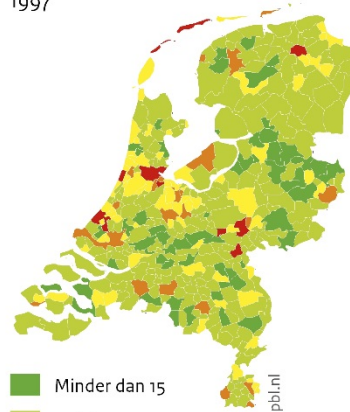
2016

Gestandaardiseerd
1997

2007

2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

www.pbl.nl

Aangezien leeftijdsopbouwverschillen tussen gemeenten parten kunnen spelen bij het ontstaan van de gemeentelijke variatie in het scheidingscijfer, wordt in kaart 5.1 ook het gestandaardiseerd aantal scheidingen getoond (met Nederland als standaard). De prominente plaats van de grote steden en de studentensteden wordt hierdoor duidelijk teruggedrongen, hetgeen betekent dat de aanwezigheid van veel jongeren en studenten geleid heeft tot een extra hoog scheidingscijfer. Toch blijven de grote steden en de universiteitssteden nog steeds duidelijk boven het landelijk gemiddelde uitsteken. Dit zou kunnen worden veroorzaakt door een vrijere levensstijl, waardoor relaties vaker worden verbroken. Bovendien trekken hoogopgeleide personen vaker dan laagopgeleide personen naar de grote steden en, zoals in de literatuur is opgemerkt, ligt de scheidingskans onder hen doorgaans hoger. Correctie voor leeftijdsopbouwverschillen heeft voor vrij veel plattelandsgemeenten een verhogend effect, terwijl het voor de steden doorgaans een verlagend effect heeft. Hierdoor wordt na standaardisatie de gemeentelijke variatie in het uit elkaar gaan voor een belangrijke deel teruggedrongen. Dit blijkt duidelijk uit de waarde van de zogenaamde variatiecoëfficiënt (berekend door de standaarddeviatie van de gemeentelijk cijfers te delen door het gemiddelde), die na standaardisatie ongeveer een kwart lager ligt. Desondanks blijven nog steeds duidelijke gemeentelijke verschillen in het uit elkaar gaan bestaan.

Om te kunnen bepalen in hoeverre er sprake is van een dynamiek in de tijd van de regionale patronen in het uit elkaar gaan, worden in de kaart drie kalenderjaren getoond, te weten 1996, 2007 en 2016. Hieruit blijkt een grote overeenkomst tussen de patronen in de drie jaren. Toch lijkt er rond de eeuwwisseling sprake te zijn geweest van een convergentietendens, aangezien de variatiecoëfficiënt voor de gestandaardiseerde gemeentelijke cijfers tussen 1996 en 2007 met ongeveer een kwart is gedaald. Daarna nemen de gemeentelijke verschillen niet verder af, aangezien de variatiecoëfficiënt van 2016 ongeveer hetzelfde is als die van 2007. Dit wijst op een stabilisatie van de gemeentelijke verschillen in het uit elkaar gaan van paren in de afgelopen tien jaar.

Institutioneel gaan wonen

Dit hoofdstuk behandelt het proces van het institutioneel gaan wonen. In instellingen wordt bedrijfsmatig door derden in de dagelijkse levensbehoeften van personen voorzien. De personen in instituties zijn woonachtig in een scala van instellingen zoals verpleeg- of verzorgingshuizen, gezinsvervangende tehuizen, instellingen voor lichamelijk of verstandelijk gehandicapten, instellingen voor psychiatrische verpleging, gevangenissen, kloosters, internaten of militaire kazernes.

Bij het institutioneel gaan wonen gaat het voor het merendeel om ouderen die in een tehuis gaan wonen en voor hen betekent dit meestal dat ze in de laatste fase van de levensloop zijn gekomen. Als deze ouderen alleen wonen, dan leidt dit tot het opheffen van het (particuliere) huishouden. Als ze nog met een partner samenwonen, dan wordt de achterblijvende partner vanuit demografisch perspectief alleenstaand en blijft het huishouden bestaan. Ook kunnen beide partners naar een tehuis gaan en dan wordt het huishouden wel opgeheven. Bij de analyse van het institutioneel gaan wonen, wordt in dit hoofdstuk vooral gekeken naar mensen van 65 jaar of ouder.

Hieronder worden eerst achtergronden van het institutioneel gaan wonen beschreven. Vervolgens wordt op nationaal niveau ingegaan op ontwikkelingen in de afgelopen twintig jaar. Verschillen tussen mannen en vrouwen spelen hierbij een belangrijke rol; dit geldt ook voor het leeftijds patroon bij het institutioneel gaan wonen, het langer zelfstandig blijven wonen en de huishoudenspositie en eigendomssituatie van de woning bij vertrek naar een instelling. Vervolgens wordt ingegaan op regionale verschillen in het institutioneel gaan wonen; zowel op provinciaal als gemeentelijk niveau. Hierbij wordt ook onderzocht of gemeentelijke verschillen in de loop der tijd veranderen.

6.1 Achtergronden

Rond 1900 bestond de institutionele bevolking uit circa 100 duizend personen (Harmsen en Prins, 1999). Er werden nog geen tehuizen speciaal voor ouderen gebouwd, maar er waren wel de zogenoemde 'hofjes'. Door de overheid waren 'oudemannen- en oude vrouwenhuizen' opgericht voor de allerarmsten; ouderen die ziek waren, maar niet de middelen voor de benodigde zorg hadden, konden hier terecht (Van Twist et al., 2016).

Na de Tweede Wereldoorlog leidde een groeiend woningtekort tot een groeiende druk op ouderen om voor jongeren huizen vrij te maken (Van Campen en Verbeek-Oudijk, 2017). Daarnaast werd het door de opkomst van de individualisering minder vanzelfsprekend dat kinderen voor hun ouders blijven zorgen. Bij de overheid was het uitgangspunt dat elke inwoner van Nederland aanspraak kon maken op een verzorgingsarrangement; hierbij lag de focus op bejaardenoordens, waar ouderen naartoe verhuisden om met leeftijdsgenoten de laatste jaren van hun leven door te brengen. In deze 'rusthuizen' stond het wonen en niet het verplegen centraal. Het aantal ouderen in deze tehuizen nam snel toe en bereikte een hoogtepunt rond 1980. Toen woonden er ruim 300 duizend personen in een institutioneel huishouden (Harmsen en Prins, 1999).

Halverwege de jaren zeventig veranderde het ouderenbeleid (Van Campen en Verbeek-Oudijk, 2017). Het werd niet langer houdbaar geacht om alle ouderen in een verzorgings- of

verpleeghuis te huisvesten. De overheid voerde een beleid van extramuralisering van de ouderenzorg, waarbij ouderen zo lang mogelijk thuis blijven wonen met ondersteuning van naasten en professionals (thuiszorg). Opname in een verpleeg- of verzorgingshuis werd zo lang mogelijk uitgesteld, en was pas mogelijk wanneer het echt niet anders kon vanwege ernstige fysieke of geestelijke problemen. Zo blijkt uit Verbeek-Oudijk en van Campen (2017) dat bijna driekwart van de verpleeg- en verzorgingshuisbewoners geheugenklachten heeft, vier op vijf bewoners heeft (zeer) ernstige lichamelijke beperkingen en 85 procent heeft meer dan twee chronische aandoeningen.

Als gevolg van dit beleid nam de verzorgingscapaciteit van instellingen en tehuizen gestaag af en in samenhang daarmee ook het aantal personen in instellingen. In vergelijking met vroeger gaan mensen op oudere leeftijd naar een verzorgingstehuis. Zo is het aandeel 80-plussers dat deel uitmaakt van een institutioneel huishouden tussen 2000 en 2010 gedaald van 20 naar 14 procent (Garssen en Harmsen, 2011). Uit CBS (2017e) blijkt dat in 2016 116 duizend mensen van 55 jaar of ouder in een verpleeginstelling- of verzorgingshuis woonden (2 procent van alle 55-plussers in 2016), tegen 141 duizend in 1998 (4 procent van alle 55-plussers in 1998). Ook recente beleidsmaatregelen hebben een drukkend effect gehad op de instroom in instellingen. Sinds 2013 is de zwaarte van de zorgindicatie die patiënten moeten hebben om voor AWBZ-gefinancierde intramurale zorg in aanmerking te komen stapsgewijs verhoogd. Met de invoering van de Wet langdurige zorg in 2015 is tegenwoordig de intramurale ouderenzorg overwegend 'verpleeghuiszorg' (Van Campen en Verbeek-Oudijk, 2017).

Ouderen willen overigens zelf ook zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. Hierbij is het van belang dat de woning hiervoor geschikt is en dat er sprake is van een geschikte functionele en sociale woonomgeving (Daalhuizen et al., 2019). Mede door de thuiszorg een grotere rol te geven, kan de stap naar geïnstitutionaliseerde verzorging steeds langer worden uitgesteld. In het verlengde hiervan ontstaan er nieuwe woonvormen, zoals 'aanleunwoningen' en 'serviceappartementen', waardoor ouderen zelfstandig kunnen blijven wonen en tevens gebruik kunnen maken van zorgvoorzieningen.

Indien ouderen (aan het einde van hun leven) niet langer zelfstandig kunnen blijven wonen, dan kunnen ze niet alleen 'institutioneel' gaan wonen maar in plaats daarvan ook bij hun kinderen intrekken. In Duitsland en vooral de Mediterrane landen is het gebruikelijk dat ouders bij de kinderen inwonen, maar in Nederland komt het amper voor (Van Solinge et al., 1998). In 2013 woonden slechts 182 duizend ouders van 65 jaar of ouder samen met één of meerdere volwassen kinderen in één huis (Deerenbergen van Gaalen, 2015); hierbij gaat het deels om kinderen die zorg verlenen aan hun ouders.

6.2 Institutioneel gaan wonen in Nederland

6.2.1 Ontwikkeling van het institutioneel gaan wonen

In 1997 zijn bijna 46 duizend mensen institutioneel gaan wonen; zie *figuur 6.1*. Van deze groep zijn bijna 30 duizend mensen 65 jaar of ouder, ofwel ongeveer 65 procent. Na de eeuwwisseling daalt het aantal mensen dat institutioneel gaat wonen gestaag naar 40 duizend in 2012, ofwel met daling met circa 10 procent. Onder de 65-plussers is de daling echter veel sterker, namelijk circa 20 procent. In de periode 1997-2012 is de bevolking van 65 jaar en ouder echter gestegen van 2,1 miljoen naar 2,7 miljoen, een stijging van bijna 30 procent. Dit geeft aan dat door ouderen de stap naar een (verpleeg)instelling beduidend minder vaak is gezet en dat ze derhalve langer zelfstandig wonen.

In 2016 ligt het aantal mensen dat institutioneel gaat wonen met bijna 49 duizend opeens weer beduidend hoger; hiervan is 28 duizend 65 jaar of ouder. De stijging ten opzichte van 2012 hangt deels samen met een verbeterde manier van waarneming door het CBS. Deels

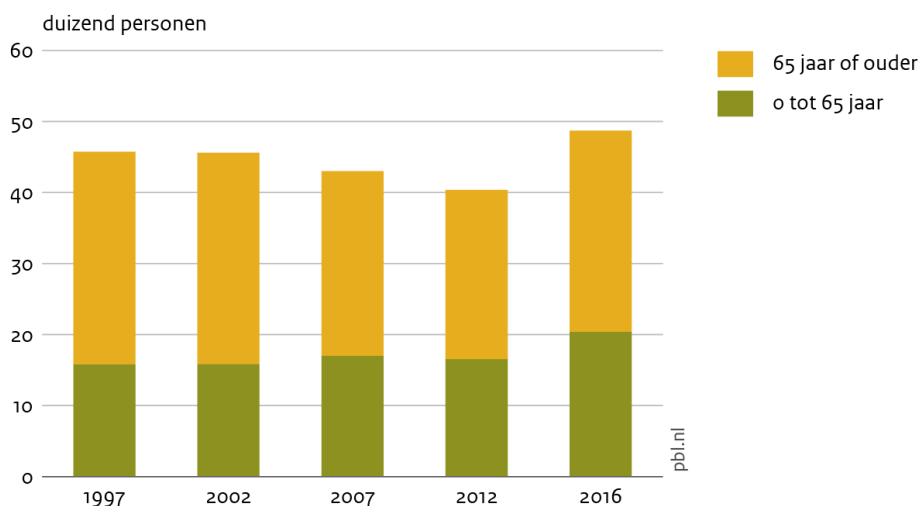
hangt het ook samen met de toename van de bevolking van 65 jaar en ouder, namelijk naar 3,1 miljoen in 2016; een stijging van 14 procent in slechts 4 jaar tijd. Het aandeel 65-plussers onder personen die naar een instelling verhuizen komt in 2016 uit op 58 procent, een daling met 7 procentpunten ten opzichte van 2012, terwijl de bevolking van 65 jaar en ouder juist sterk gegroeid is. Dit betekent opnieuw dat mensen (veel) minder vaak institutioneel zijn gaan wonen.

Een duidelijke meerderheid van de 65-plussers die in 1997 naar een instelling verhuisden bestond uit vrouwen, namelijk ruim 21 duizend vrouwen tegen 8 duizend mannen; zie *figuur 6.2*. Ondanks de vergrijzing, is het aantal mannen dat institutioneel gaat wonen min of meer stabiel in de tijd. Opmerkelijk is dat het aantal vrouwen dat institutioneel gaat wonen zelfs geleidelijk is gedaald. In 2016 lagen als gevolg van de gewijzigde registratie de aantallen vrouwen en mannen hoger dan in 2012: 19,5 duizend vrouwen tegen 9 duizend mannen die in 2016 institutioneel gingen wonen, ofwel bijna 70 procent bestond uit vrouwen.

De daling van het institutioneel gaan wonen staat in contrast met de stijging van de levensverwachting vanaf 65 jaar in de periode 1997-2016: 3,4 jaar voor mannen (naar 18,8 jaar in 2016) en 1,8 jaar voor vrouwen (naar 21,4 jaar in 2016). Uitgaande van de sterftekansen in 2016 hebben 65-jarigen vrouwen ten opzichte van 65-jarige mannen 2,7 extra levensjaren 'voor de boeg'. In dit licht is het begrijpelijk dat meer vrouwen dan mannen institutioneel gaan wonen. Gezien het feit dat het oplopen van de levensverwachting gepaard gaat met een dalende instroom in instellingen, betekent dit impliciet dat zowel mannen als vrouwen langer zelfstandig blijven wonen. Daarbij speelt een rol dat de levensverwachting in als goed ervaren gezondheid een stijgende lijn vertoont: tussen 1997 en 2016 voor 65-jarige mannen een stijging met 3,5 jaar, tegen een stijging met 1,8 jaar voor 65-jarige vrouwen (CBS, 2017f).

Figuur 6.1

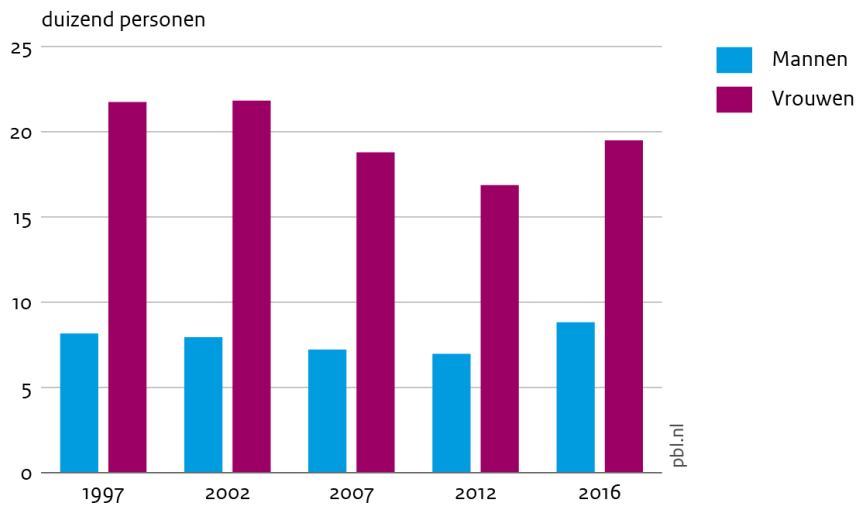
Personen die institutioneel gaan wonen, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 6.2

Personen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen, Nederland

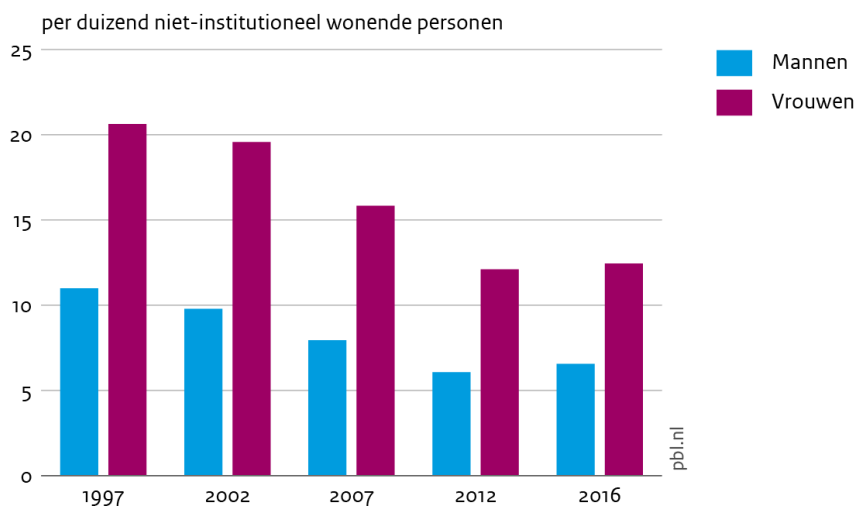

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

In *figuur 6.3* is het aantal mensen van 65 jaar en ouder dat institutioneel gaat wonen, gerelateerd aan de niet-institutioneel wonende bevolking. Dit geeft een zuiverder beeld van de ontwikkeling van het institutioneel gaan wonen, aangezien gecorrigeerd wordt voor het effect van de groei van de risicobevolking. Ook na deze correctie blijkt dat bij 65-plussers het institutioneel gaan wonen onder vrouwen vaker voorkomt dan onder mannen: in 2016 bedraagt het cijfer 12,5 tegen 6,5 voor mannen. Bij beide geslachten is een sterke daling ten opzichte van 1996 zichtbaar, waardoor de cijfers nu bijna de helft lager uitkomen.

Figuur 6.3

Personen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen, Nederland

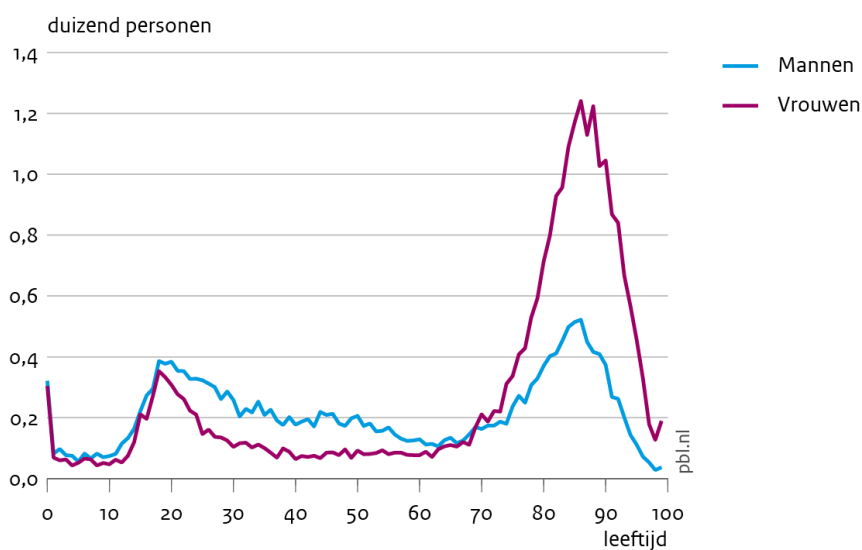
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

6.2.2 Leeftijdspatroom

In *figuur 6.4* is voor 2016 het leeftijds patroon weergegeven van de personen die naar een instelling verhuizen. Tot rond leeftijd 70 jaar gaat het om vrij geringe aantallen, hoewel rond 20 jaar een eerste piek zichtbaar is van circa 400 voor zowel mannen als vrouwen, veroorzaakt door de opname van jongeren in gezinsvervangende tehuizen, nadat zij de volwassen leeftijd hebben bereikt en niet meer bij hun ouders (kunnen) blijven wonen. Na de piek rond 20 jaar lopen de aantallen voor vrouwen in een hoog tempo terug terwijl het bij mannen veel meer gestaag daalt; dit komt doordat mannen vaker worden opgenomen in gevangenis, tbs-klinieken, klinieken voor verslavingszorg en daklozenopvang. Boven leeftijd 70 gaan de aantallen sterk stijgen, als gevolg van de opname van personen in een verpleeghuis dan wel verzorgingstehuis vanwege gezondheidsproblemen. Bij de vrouwen is de stijging veel sterker en rond leeftijd 85 worden circa twee en een half keer zoveel vrouwen als mannen in een tehuis opgenomen. Uit van Campen et al. (2013) blijkt dat de groep AWBZ-instromers (langdurige zorg w.o. verzorgingshuishouding en verpleeghuishouding) voor 75% uit vrouwen bestaat. De oververtegenwoordiging van vrouwen hangt (deels) samen met het feit dat de bevolking op die leeftijd veel meer vrouwen dan mannen telt, als gevolg van de hogere levensverwachting. Boven leeftijd 86 neemt het aantal ouderen dat in een tehuis gaat wonen weer sterk af, parallel aan de afname van de hoogbejaarde bevolking als gevolg van sterfte.

Figuur 6.4

Personen die institutioneel gaan wonen naar leeftijd, Nederland, 2016

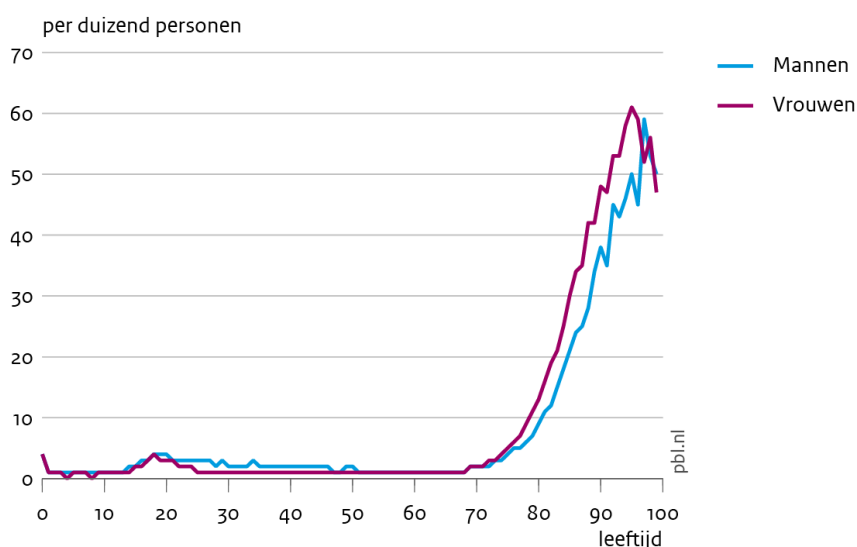
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 6.5 geeft meer inzicht in de mate waarin mensen institutioneel gaan wonen; hierin is het leeftijds patroon van frequenties afgebeeld, die zijn berekend door per leeftijd de absolute aantallen te relateren aan de bevolking van die leeftijd. Opvallend is dat de oververtegenwoordiging van vrouwen vanaf 70 jaar grotendeels is verdwenen. Dat de frequenties van vrouwen toch nog hoger liggen, kan worden veroorzaakt doordat in een relatie de vrouw vaker de zorg voor de man op zich neemt andersom; zo is van alle mantelzorgers 58 procent een vrouw (de Klerk et al., 2015). Dit kan betekenen dat als de vrouw hulpbehoevend wordt, de kans groter is dat ze in een instelling wordt opgenomen, dan wanneer de man extra zorg nodig heeft. Bovendien is de kans dat in een relatie de vrouw de man overleeft veel groter dan andersom: vrouwen zijn doorgaans twee à drie jaar jonger dan hun partner en ze hebben een hogere levensverwachting op die leeftijden. Hierdoor komen op hogere leeftijden vrouwen vaker alleen te staan en zijn daarmee vaker aangewezen op hulp van buitenaf. Mo-

gelijk kan ook nog een rol spelen dat oudere vrouwen zich in een wat ongunstiger gezondheidssituatie bevinden dan oudere mannen: vrouwen hebben vaker chronische aandoeningen dan mannen (Bruggink, 2011).

Figuur 6.5

Frequenties van institutioneel gaan wonen naar leeftijd, Nederland, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

gelijk kan ook nog een rol spelen dat oudere vrouwen zich in een wat ongunstiger gezondheidssituatie bevinden dan oudere mannen: vrouwen hebben vaker chronische aandoeningen dan mannen (Bruggink, 2011).

6.2.3 Langer zelfstandig wonen

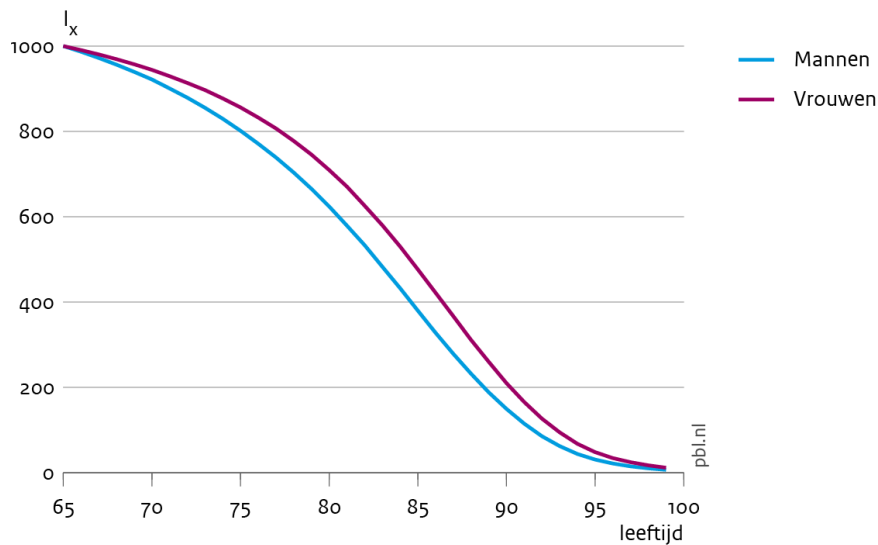
Het overheidsbeleid heeft als uitgangspunt dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen en pas naar een zorginstelling verhuizen als dit vanuit fysieke of geestelijke beperkingen noodzakelijk is. In dit kader is het nuttig te onderzoeken in hoeverre dit heeft geleid tot een langer zelfstandig wonen door ouderen. Daarvoor is een analyse nodig van de interactie tussen een stijgende levensverwachting en lagere kansen om institutioneel te gaan wonen; ofwel, komt het langer zelfstandig wonen vooral doordat mensen langer leven of doordat ze minder vaak institutioneel gaan wonen.

Net als bij analyses van ontwikkelingen in de sterfte aan de hand van de levensverwachting, wordt hiertoe gebruik gemaakt van de zogenaamde overlevingstafeltechniek. Het voordeel hiervan is dat leeftijdsopbouweffecten worden uitgeschakeld, zodat de 'zuivere' trend in het langer zelfstandig wonen kan worden bepaald. De tafelbevolking vangt aan op leeftijd 65 met 1000 zelfstandig wonende personen. Op hogere leeftijden neemt de tafelbevolking geleidelijk af als gevolg van uittreding door sterfte en institutioneel gaan wonen (zie de bijlage *Data en methode* voor een nadere toelichting). In *figuur 6.6* wordt voor het kalenderjaar 2016 het leeftijds patroon van de tafelbevolking voor mannen en vrouwen getoond. Op elke leeftijd ligt in de tafelbevolking het aantal (zelfstandig wonende) vrouwen hoger. Rond 85 jaar is het verschil het grootst, maar tegen de 100 jaar woont bijna niemand meer zelfstandig.

Met het oplopen van de leeftijd wordt de tafelbevolking continu kleiner doordat men enerzijds sterft of anderzijds institutioneel gaat wonen. *Figuur 6.7* laat de omvang van deze twee typen 'uittredingen' zien. Het is duidelijk dat de rol van sterfte veel groter is dan de rol van

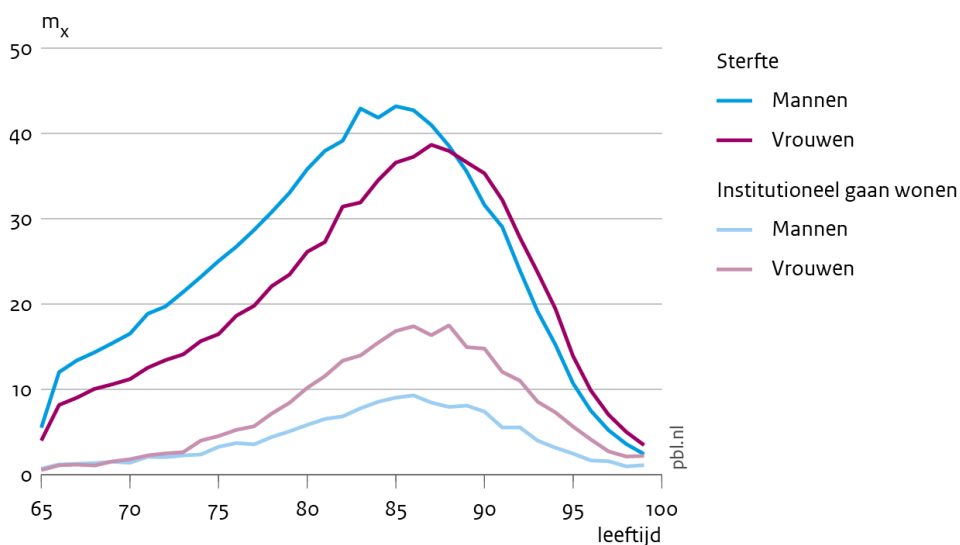
het institutioneel gaan wonen. Dit geldt sterker voor mannen dan voor vrouwen. Tot aan 90 jaar overlijden veel meer mannen dan vrouwen in de tafelbevolking, terwijl bij het institutioneel gaan wonen de rollen zijn omgedraaid. De 'interactie' met sterfte speelt hierbij een rol: doordat vrouwen langer leven gaan ze ook vaker institutioneel wonen. Het betekent echter wel dat vrouwen langer zelfstandig wonen dan mannen, doordat ze langer leven. Het institutioneel gaan wonen, speelt hierbij een 'dempende' rol, vooral bij vrouwen verkort dit weer de duur van het zelfstandig wonen.

Figuur 6.6
Overlevenden in niet-institutioneel wonende tafelbevolking naar leeftijd, Nederland, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 6.7
Overgangen uit niet-institutioneel wonende tafelbevolking naar leeftijd, Nederland, 2016

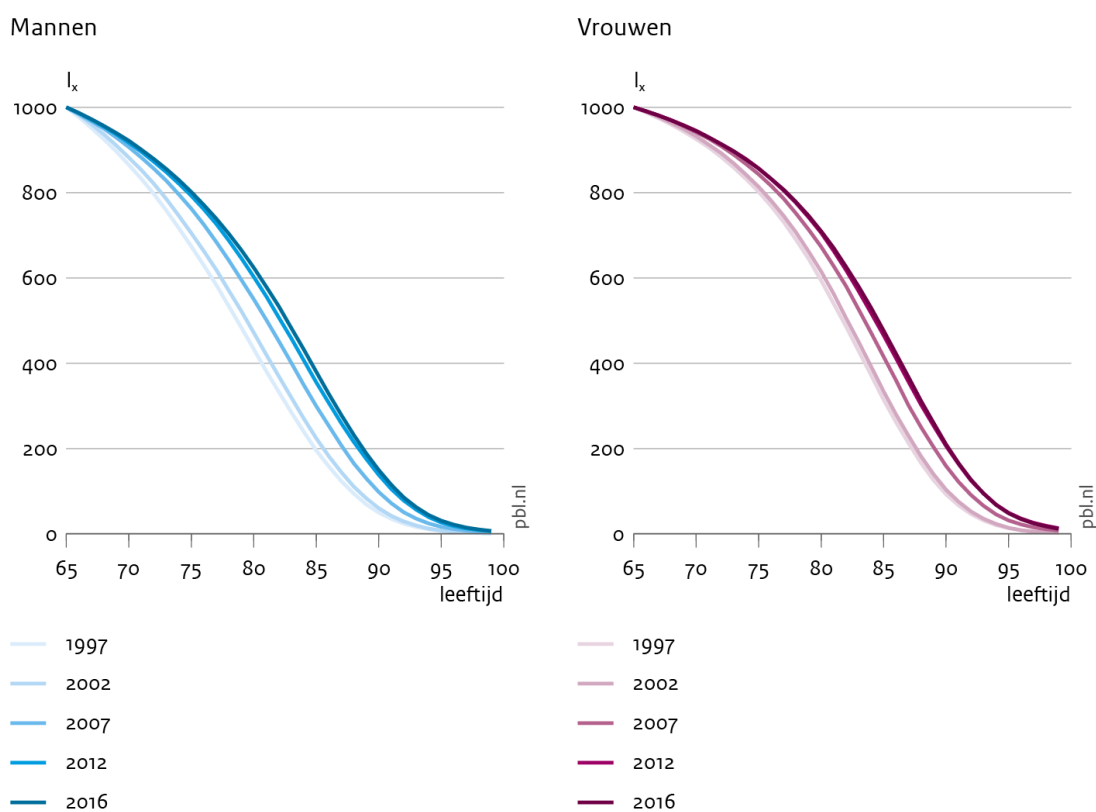

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Om een beeld te krijgen van de ontwikkelingen in de tijd van het langer zelfstandig wonen, worden in *figuur 6.8* voor de periode 1997 en 2016 de curven van de tafelbevolking weergegeven. Zowel voor mannen als vrouwen schuiven tussen 1997 en 2012 de curven naar rechts op, ten teken dat de (tafel)bevolking in de loop der tijd steeds langer zelfstandig woont. De curve van 2016 ligt echter vrijwel op die van 2012: de lagere sterftekansen in 2016 worden gecompenseerd door hogere kansen om institutioneel te gaan wonen, welke het gevolg zijn van een nieuwe registratiemethode van het CBS. De mate van het langer zelfstandig wonen kan worden gekwantificeerd door te kijken naar de leeftijd waarop 50 procent van de tafelbevolking nog zelfstandig woont. Voor mannen schuift deze omhoog van 79 jaar in 1997 naar 83 jaar in 2012, een toename van 4 jaar. Voor vrouwen stijgt het van 82 jaar in 1997 naar 85 jaar in 2012, een toename van 3 jaar. Dit betekent dat bij mannen de stijging van het aantal jaren dat men zelfstandig woont, één jaar hoger ligt dan bij vrouwen. Desondanks ligt in 2016 de leeftijd waarop de helft van de tafelbevolking nog zelfstandig woont, bij vrouwen nog twee jaar hoger dan bij mannen. Vrouwen wonen dus langer zelfstandig dan mannen, hoewel de mannen hun 'achterstand' geleidelijk aan inhalen.

Figuur 6.8

Overlevenden in niet-institutioneel wonende tafelbevolking naar leeftijd, Nederland

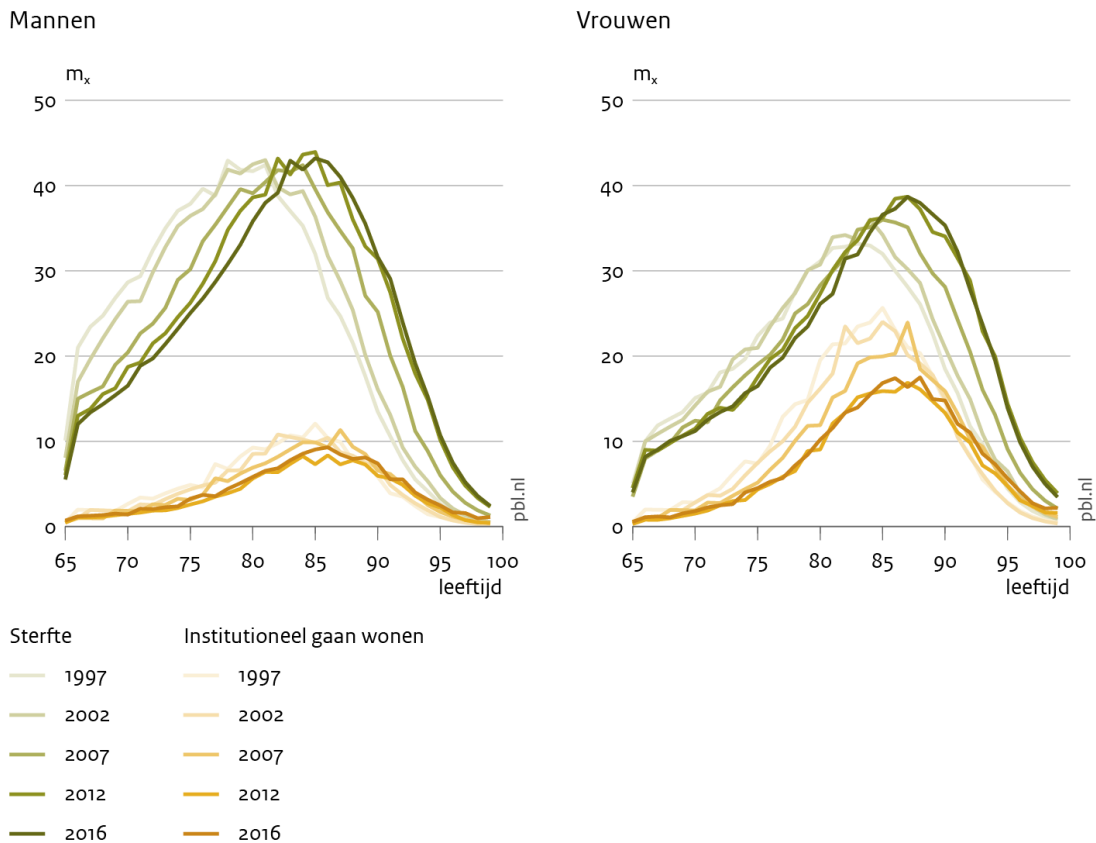
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Aan de hand van *figuur 6.9* kan worden nagegaan in hoeverre de stijging van de duur van het zelfstandig wonen wordt veroorzaakt door het langer blijven leven versus het minder vaak institutioneel gaan wonen. Mannen sterven op steeds hogere leeftijden, gezien het verschuiven naar rechts van de curve van het aantal overledenen in de tafelbevolking. Hier staat tegenover dat de curve van het aantal mannen in de tafelbevolking dat institutioneel is gaan wonen in de afgelopen twintig jaar vrijwel gelijk is gebleven. Dit betekent dat (gunstige) ontwikkelingen in de sterfte hoofdzakelijk hebben geleid tot het langer zelfstandig wonen van mannen in de afgelopen jaren. Voor vrouwen is het patroon duidelijk anders. Ook bij

vrouwen schuift de curve van aantallen overledenen naar rechts, maar de daling van het aantal overledenen in de leeftijdsklasse 65-85 jaar is veel minder indrukwekkend dan bij mannen. Opvallend is dat de curve van het aantal vrouwen dat institutioneel gaat wonen juist aanzienlijk is gedaald tussen 1997 en 2016 (en vooral in de leeftijdsklasse 75 tot 90 jaar). Dit betekent dat bij vrouwen het langer zelfstandig blijven wonen in de afgelopen jaren voor een belangrijk deel door de daling van het institutioneel gaan wonen is veroorzaakt, naast de daling van de sterfte.

Figuur 6.9

Overgangen uit niet-institutioneel wonende tafelbevolking naar leeftijd, Nederland

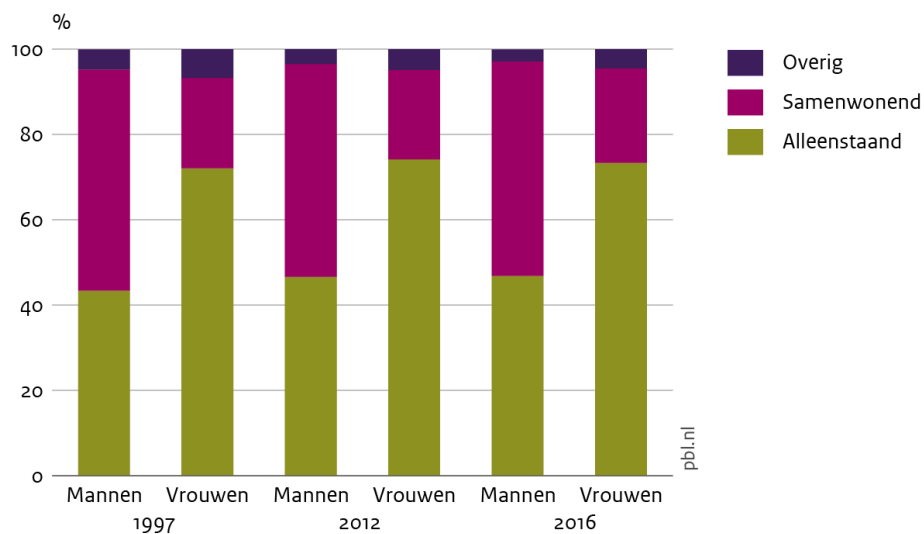
Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

6.2.4 Huishoudenspositie bij vertrek naar een instelling

Er zijn duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen van 65 jaar en ouder in de huishoudensposities van waaruit ze naar een instelling verhuizen. In *figuur 6.10* wordt de procentuele verdeling van de 'vertrekpositie' voor 1997, 2012 en 2016 weergegeven. Vrouwen zijn beduidend vaker alleenstaand als ze naar een instelling verhuizen: circa driekwart tegen bijna de helft van de mannen. Door de hogere levensverwachting blijven meer vrouwen als alleenstaande achter, indien de partner komt te overlijden. Omgekeerd werkt dit ook weer door in het aandeel dat vanuit de positie samenwonend naar een instelling verhuist; dat ligt bij mannen met circa de helft ruim hoger dan bij vrouwen met bijna een kwart. In de periode 1997-2016 is de procentuele verdeling over de vertrekposities vrij stabiel.

Figuur 6.10

Personen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen naar huishoudenspositie, Nederland

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

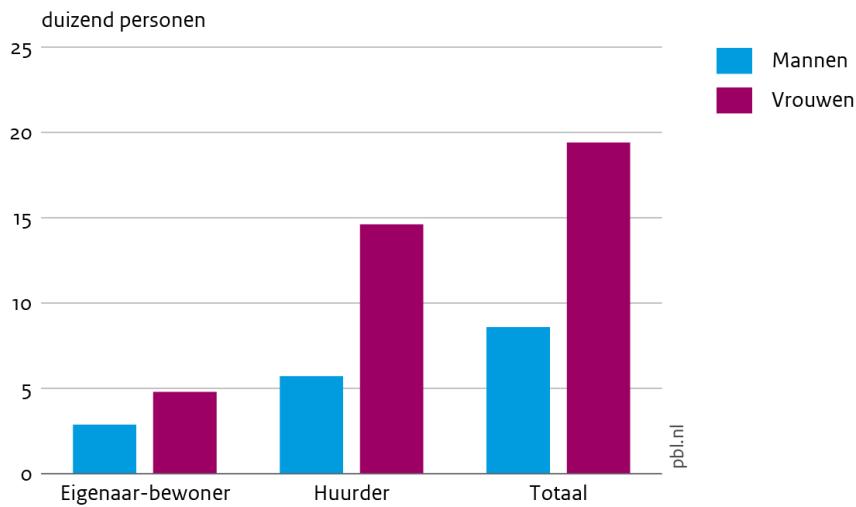
6.2.5 Woningmarkt

Indien het vertrek naar een instelling onder personen van 65 jaar en ouder wordt uitgesplitst naar de eigendomssituatie van de achtergelaten woning, dan blijkt een sterke oververtegenwoordiging van huurders ten opzichte van eigenaar-bewoners. In 2015 zitten onder de vertrekkende mannen twee keer zo veel huurders en onder vrouwen drie keer zo veel huurders; zie *figuur 6.11*.

Het is mogelijk dat er meer huurders zijn die institutioneel gaan wonen, doordat meer 65-plussers een huurwoning dan een koopwoning hebben. Om hiervoor te corrigeren is in *figuur 6.12* het aantal huurders en eigenaar-bewoners die in 2015 institutioneel zijn gaan wonen, gerelateerd aan de bevolking woonachtig in respectievelijk huur- en koopwoningen. Nog duidelijker dan bij de absolute cijfers komt naar voren dat huurders veel vaker institutioneel gaan wonen. Het relatieve cijfer van huurders is zowel bij mannen als vrouwen circa drie keer groter dan dat van eigenaar-bewoners. Hierbij zou de sociaaleconomische status in combinatie met de gezondheidssituatie een rol kunnen spelen. Mogelijk zijn mensen in koopwoningen gezonder zijn en hebben daardoor minder behoefte aan (institutionele) zorg, of zij kunnen door een betere financiële situatie gemakkelijker zorg 'inkopen' en daardoor verhuizing naar een verpleeginstelling voorkomen. Het is echter ook mogelijk dat ouderen hun eigen woning niet kunnen verkopen, en daardoor noodgedwongen langer in hun woning blijven wonen. Ook kunnen kenmerken van de woning zelf een rol spelen. Mogelijk zijn huurwoningen vaker ongeschikt dan koopwoningen om hierin zelfstandig te blijven wonen, indien er sprake is van lichamelijke beperkingen.

Figuur 6.11

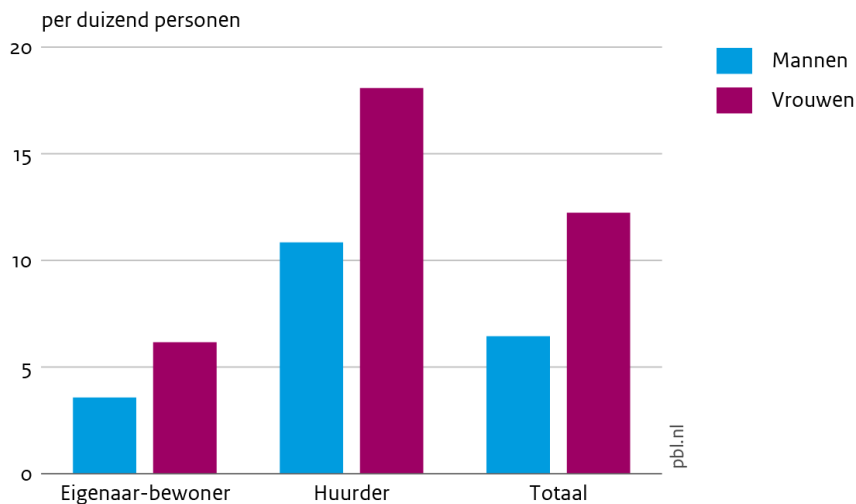
Personen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen naar eigendomssituatie van de achtergelaten woning, Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

Figuur 6.12

Personen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen naar eigendomssituatie van de achtergelaten woning, Nederland, 2015

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

6.3 Regionale verschillen

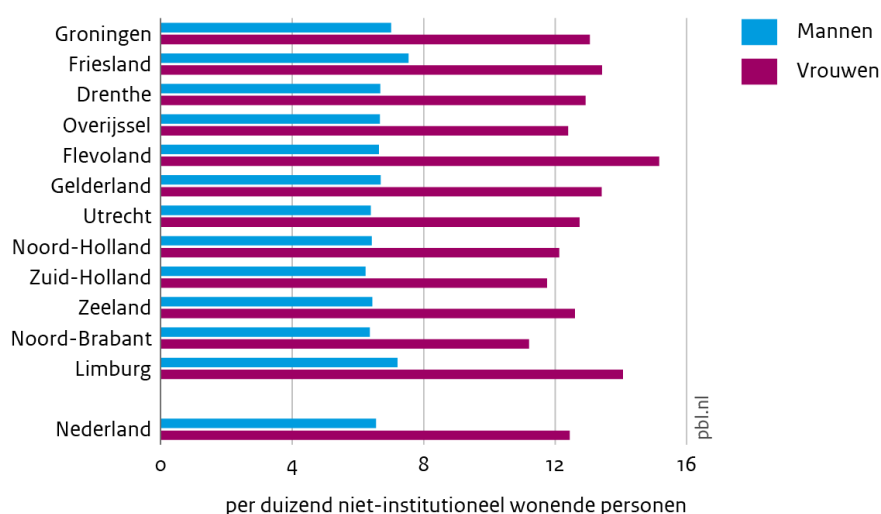
6.3.1 Provincie

Er bestaan geringe provinciale verschillen in de mate van het institutioneel gaan wonen. In *figuur 6.13* is het aantal personen van 65 jaar en ouder die in 2016 naar een instelling zijn

verhuisd, gerelateerd aan de omvang van de niet-institutioneel wonende bevolking van die leeftijdsklasse, waarbij gecorrigeerd is voor leeftijdsopbouwverschillen. Vooral bij de mannen is er amper sprake van regionale variatie, hoewel het niveau in de provincies Friesland en Limburg iets hoger ligt dan landelijk. Bij vrouwen is sprake van grotere provinciale verschillen, hoewel het patroon vrij sterk op dat van de mannen lijkt. Friesland, Gelderland en Limburg hebben een verhoogd niveau, maar in Flevoland ligt het nog hoger. Met name in Noord-Brabant en daarnaast Zuid-Holland ligt het niveau bij vrouwen lager dan landelijk. Mogelijk kan in Noord-Brabant een rol spelen dat ouders vaker bij hun kinderen intrekken; de woningvoorraad met veel (vrijstaande) eengezinswoningen leent zich hier goed toe.

Figuur 6.13

Gestandaardiseerd aantal personen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen per provincie, 2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

6.3.2 Gemeenten

In de kaarten 6.1 en 6.2 worden voor mannen en vrouwen gemeentelijke verschillen in het mate van het institutioneel gaan wonen getoond voor de kalenderjaren 1997, 2007 en 2016. De maat die gehanteerd is, betreft per geslacht het (gestandaardiseerd) aantal personen van 65 jaar en ouder dat institutioneel gaat wonen per 1000 niet-institutioneel wonende personen.

Voor de mannen lijkt er in alle drie jaren amper sprake te zijn van een duidelijk patroon in de (niet en wel gestandaardiseerde) gemeentelijke cijfers. In Friesland, Groningen, Zeeland en Limburg zijn er wel relatief veel kleinere gemeenten met een vrij hoog cijfer. Mogelijk kan hier een rol spelen dat het geven van zorg in deze vrij dun bevolkte provincies vrij lastig is en dat mensen hierdoor meer geneigd zijn naar een (verpleeg)instelling te verhuizen. In de vier grote steden ligt de mate van het institutioneel gaan wonen bij mannen iets boven het landelijk niveau.

Bij de vrouwen lijken de regionale contrasten in alle drie jaren veel groter zijn dan bij de mannen: de kleurschakering in het kaartbeeld is in alle drie jaren veel 'bonter'. Deze indruk wordt bevestigd door de variatiecoëfficiënt: dit cijfer ligt bij vrouwen in alle drie jaren ongeveer 20 procent hoger dan bij mannen. Net als bij de mannen valt de regionale variatie in alle drie kalenderjaren lastig te duiden. Hoge cijfers worden vaak aangetroffen in kleine gemeenten in de periferie van Nederland. Wederom kunnen de mogelijkheden om zorg aan

huis te krijgen een rol spelen bij deze regionale verschillen: waar het moeilijker is dit te realiseren, kunnen de kansen om te verhuizen naar een (verpleeg) instelling hoger liggen.

Kaart 6.1

Mannen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen per duizend niet-institutioneel wonende mannen, per gemeente

Niet-gestandaardiseerd
1997

2007

2016

Gestandaardiseerd
1997

2007

2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

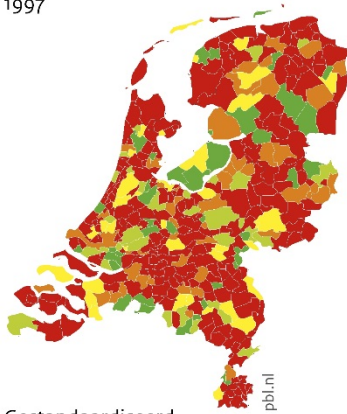
www.pbl.nl

Om na te gaan in hoeverre de regionale variatie zich in de tijd ontwikkelt, is voor alle drie jaren de variatiecoëfficiënt (de standaarddeviatie van de gemeentelijke cijfers gedeeld door het gemiddelde) berekend. Het blijkt dat de regionale variatie aanzienlijk terugloopt: tussen 1997 en 2016 is het niveau van de variatiecoëfficiënt zowel bij mannen als bij vrouwen met rond 40 procent afgenomen. Dit wijst derhalve op een sterke regionale convergentie in het institutioneel gaan wonen onder 65-plussers.

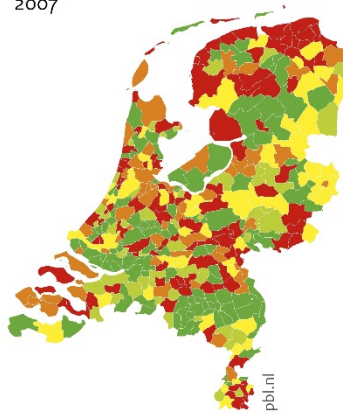
Kaart 6.2

Vrouwen (van 65 jaar of ouder) die institutioneel gaan wonen per duizend niet-institutioneel wonende vrouwen, per gemeente

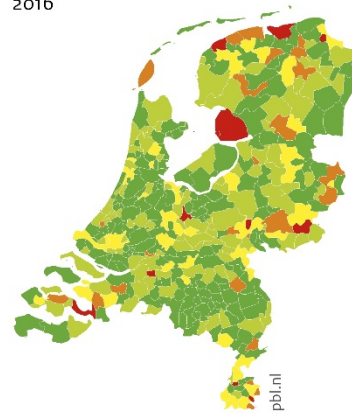
Niet-gestandaardiseerd
1997

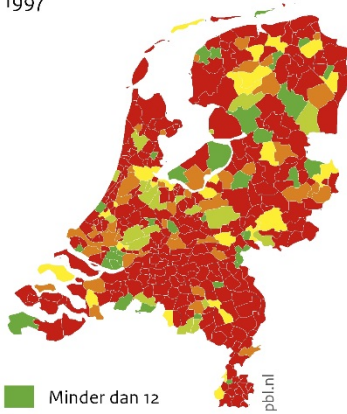
2007

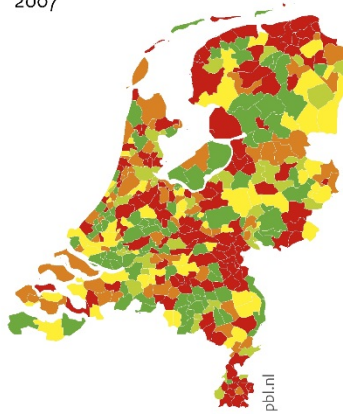
2016

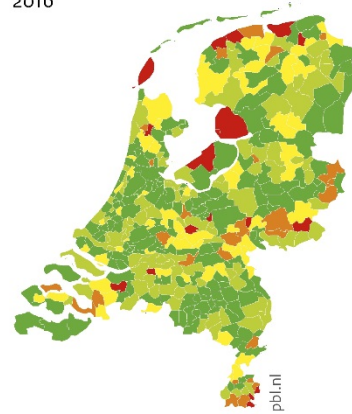
Gestandaardiseerd
1997

2007

2016

Bron: CBS, bewerking PBL/CBS

www.pbl.nl

Literatuur

- Adserà, A. (2005), Vanishing children: From high unemployment to low fertility indeveloped countries, *American Economic Review* 95(2): 189–193.
- Andersson, G., and D. Philipov (2002), Life-table representations of family dynamics in Sweden, Hungary, and 14 other FFS countries: a project of descriptions of demographic behaviour, *Demographic Research* 7(4): 67–144.
- Andersson, G. (2005), A study on policies and practices in selected countries that encourage childbirth: The case of Sweden, *MPIDR Working Paper* WP 2005-005.
- Andersson, G, J.M. Hoem and A.Z. Duvander (2006), Social differentials in speed-premium effects in childbearing in Sweden, *Demographic Research*, Volume 14, article 4, 51-70.
- Arundel, R., & Ronald, R. (2016), Parental co-residence, shared living and emerging adulthood in Europe: Semi-dependent housing across welfare regime and housing system contexts, *Journal of Youth Studies*, 19(7), 885–905.
- Avery, R., Goldscheider, F., and Speare, A. (1992), Feathered nest/gilded cage: Parental income and leaving home in the transition to adulthood, *Demography* 29(3):375–388.
- Baanders, A. (1995), Uitvliegen of uitstellen: reacties op het economisch klimaat, *Bevolking en Gezin*, nr. 1., 1-26.
- Barkalov, N.B. (1999), The fertility decline in Russia, 1989–1996: A view with periodparity-progressionratios, *Genus* 55(3–4): 11–60.
- Becker, G.S., E.M. Landes and R.T. Michael (1977), An Economic Analysis of Marital Instability, *Journal of PoliticalEconomy*85:1141–87.
- Beer, J. de (2012), Crisis in de economie, crisis in relatie- en gezinsvorming?, *Bevolkingstrends*, 12 november, 2012.
- Beets. G. (2007), Twee kinderen als norm. Bio-Wetenschappen en Maatschappij, *Over Bevolking*, nummer 3, 2007. Leiden.
- Beets, G en A. de Graaf (2015), Kinderwens stabiel. Geen trendbreuk in zicht, *Demos*, Jaargang 31, Maart 2015, 1-3.
- Berg, L. van den en R. van Gaalen (2018), Studeren en uit huis gaan nog haalbaar?, *Statistische Trends*, januari 2018.
- Bernhardt, E., Gähler, M., and Goldscheider, F. (2005), Childhood family structure and routes out of the parental home in Sweden, *Acta Sociologica*48(2): 99–115.
- Berrington, A. and I. Diamond (1999), Marital Dissolution Among the 1958 British Birth Cohort: The Role of Cohabitation, *Population Studies* 53:19–38.
- Billari, F., D. Philipov, and P. Baizán (2001), Leaving home in Europe: the experience of cohorts born around 1960, *International Journal of Population Geography* 7: 339–356.
- Billari, F., & Kohler, H.-P. (2004), Patterns of low and lowest-low fertility in Europe, *Population Studies*, 58(2), 161–176.
- Bouman, A.M. (2004), Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw, *Bevolkingstrends* 52(2), blz.19–23.
- Bracher, Michael, Gigi Santow, S.Philip Morgan, and James Trussell (1993), Marriage dissolution in Australia: Models and explanations, *Population Studies* 47:403-425.
- Brouwer, M. en H. van Hastenberg (2015), Utrecht. In: De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest, PBL, Den Haag.
- Brückner, H., and K. U. Mayer (2005), De-standardization of the life course. What it might mean?And if it means anything, whether it actually took place?, in R. Macmillan (Ed.),*Structure of the Life Course. Standardized? Individualized? Differentiated? Series Advances in Life Course Research* Vol. 9, Amsterdam: Elsevier: 27–53.
- Bruggink, J.W. (2011), Vrouwen hebben vaker chronische aandoeningen dan mannen. Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2011/10/vrouwen-hebben-vaker-chronische-aandoeningen-dan-mannen>.

- Bucx, F, (2008), Nestverlaters. Patronen van uit huis gaan bij jongvolwassenen en de geografische afstand tussen ouders en jongvolwassen kinderen, *Demos*, jaargang 24, nummer 5.
- Campen, C. van, M. Broese van Groenou, D. Deeg en J. Iedema (2013), Met zorg ouder worden. Zorgtrajecten van ouderen in tien jaar, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, september 2013.
- Campen, C. van en D. Verbeek-Oudijk (2017). Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, september 2017.
- CBS (2016), Meer boemerangkinderen, Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/19/meer-boemerangkinderen>
- CBS (2017a), Weer minder jongeren verhuisd naar universiteitssteden. Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/01/weer-minder-jongeren-verhuisd-naar-universiteitssteden>.
- CBS (2017b, 24 maart). Nederland in 2016: Economisch overzicht Den Haag/Heerlen/Bonaire. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2017/12/nederland-in-2016-een-economisch-overzicht>
- CBS (2017c). Grootste prijsstijgingen koopwoningen in 15 jaar CBS nieuwsbericht. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/16/grootste-prijsstijging-koopwoningen-in-15-jaar>
- CBS (2017d, 9 maart). Huizenkopers worden steeds ouder. CBS nieuwsbericht. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/10/huizenkopers-worden-steeds-ouder>
- CBS(2017e), Helft 85-plussers voelt zich gezond, ook in tehuis. Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/40/helft-85-plussers-voelt-zich-gezond-ook-in-tehuis>
- CBS (2017f) Statline tabel: Gezonde levensverwachting, vanaf 1981. Link: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=71950NED&D1=0-2,6-7&D2=a&D3=14&D4=0&D5=16,I&HDR=T&STB=G1,G2,G3,G4&VW=T>
- CBS (2018). 3 op 10 vijftienjarigen wonen niet met beide ouders. Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/18/3-op-10-vijftienjarigen-wonen-niet-met-beide-ouders>
- Cette, G, N.Dromel and D Méda (2005), Opportunity costs of having a child, financial constraints and fertility, Banque de France, *Notes d'études et de recherché*.
- Chkalova, K. en R. van Gaalen (2017), Flexibele arbeid en de gevolgen voor relatie- en gezinsvorming. Eindrapportage, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag.
- Chkalova, K. en R. van Gaalen (2018), Flexibel contract staat een vaste partnerrelatie onder laagopgeleiden in de weg, *Demos*, jaargang 34 nummer 4, blz. 4-7.
- Coleman, D. (1998), Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future? NIDI Hofstee Lecture Series, No 5, The Hague, Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute.
- Coleman, D., and J. Garssen (2003). The Netherlands: paradigm or exception in Western Europe's demography?, *Demographic Research* 7: 433-468.
- Cooke, T.J., C.H. Mulder and M.J. Thomas (2016), Union dissolution and migration. *Demographic Research*, Volume 34, 27 April 2016: 741-760.
- Corijn, M. (1995), 'De overgang naar volwassenheid in Vlaanderen, resultaten van het NEGOV-onderzoek', *CBGS Monografie* 1995/1
- Corijn, M., and E. Klijzing (Eds) (2001), *Transitions to Adulthood in Europe*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- CPB/CBS (2015), Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Cahier Regionale ontwikkelingen en verstedelijking, Den Haag. Link: http://www.wlo2015.nl/wp-content/uploads/PBL_2015_WLO_Regionale_ontwikkelingen_en_verstedelijking_1688.pdf
- Daalhuizen, F, F. van Dam, C. de Groot, F. Schilder en M. van der Staak (2019), Zelfstandig thuis op hoge leeftijd. Verkenning van knelpunten en handelingsperspectieven in beleid en praktijk, Den Haag, PBL. Link: <https://themasites.pbl.nl/zelfstandig-thuis-hoge-leeftijd>

- Deerenberg, I. en R. van Gaalen (2015), Samen een woning delen? 65-plussers en hun volwassen kinderen, *Demos*, jaargang 31, april 2015, blz. 1-4.
- Delgado, M., Meil, G., and Zamora López, F. (2008), Spain: Short on children and short on family policies, *Demographic Research* 19(27). <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/27/>.
- Dewilde, C. and Stier, H. (2014). Homeownership later in life – does divorce matter? *Advances in Life Course Research* 20: 28–42.
- Dronkers, J. (2011), Scheiden zou niet zo normaal moeten zijn, *S&D*, 11-12-2011.
- Duin, C. van, L. Stoeldraijer, D. van Roon, C. Harmsen (2016), Huishoudensprognose 2015-2060: jongeren en ouderen langer thuis, *CBS Bevolkingstrends 2016* | 04.
- Ekamper, P. en M. van Huis (2004), Verhuizingen en huishoudensveranderingen in Nederland: verschillen tussen COROP-regio's, Rapport in opdracht van het Ruimtelijk Planbureau en het Directoraat-generaal Wonen van het Ministerie VROM. Den Haag: NIDI.
- Elzinga, C. H., and A. C. Liefbroer (2007), Destandardization of family life trajectories of young adults: a cross-national comparison using sequence analysis, *European Journal of Population* 23(3): 225–250.
- Esping-Anderson G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press, UK.
- Feijten, P., & Mulder, C. H. (2002). The timing of household events and housing events in the Netherlands: A longitudinal perspective, *Housing Studies*, 17(5), 773–792.
- Feijten, P. (2005). Union dissolution, unemployment and moving out of homeownership, *European Sociological Review*, 21(1), 59–71.
- Fokkema, C.M., 2001, Verdeling van huis en haard na echtscheiding, *Demos* 17(6), blz. 45–47.
- Fokkema, T. & A.C. Liefbroer (1999) Brengt werken echtscheiding dichterbij? De invloed van economische onafhankelijkheid op de echtscheidingskans van vrouwen geboren in de periode 1903-1937, *Mens en Maatschappij*, 74: 62-81.
- Fokkema, T., H. de Valk, J. de Beer, C. van Duin (2008). The Netherlands: Childbearing within the context of a "Poldermodel" society, *Demographic Research*, Volume 19, Article 21, pp. 743-794.
- Forder, C.J. (2000), Het informele huwelijk: de verbondenheid tussen mens, goed en schuld. Oratie aan de Universiteit Maastricht, 27 oktober, Kluwer, Deventer.
- Garssen, J. en C. Harmsen (2011), Ouderen wonen steeds langer zelfstandig. CBS-webmagazine, 11 juli 2011.
- Geerts, A. en A. Brons (2018), Hoe financieel onafhankelijk zijn jongvolwassenen?, *Demos*, jaargang 2018, nummer 2.
- Goldscheider, F. and Goldscheider, C. (1999). *The changing transition to adulthood: Leaving and returning home*, Thousand Oaks: Sage
- Graaf, P. M. de, & Kalmijn, M. (1999). Verschillen in echtscheidingscijfers tussen Nederlandse gemeenten: Een verklaring vanuit sociologisch en demografisch perspectief, *Maandstatistiek van de Bevolking*, 47, 15–24.
- Graaf, A. de (2008). Vruchtbaarheid in de twintigste eeuw, *Bevolkingstrends*, 1e kwartaal 2008. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2008/13/vruchtbaarheid-in-de-twintigste-eeuw>
- Haffner, M. E. A. (2002). Dutch personal income tax reform 2001: An exceptional position for owner-occupied housing, *Housing Studies*, 17(3): 521–534.
- Harmsen, C. en K. Prins (1999), A rapid increase in numbers. Vital events, Statistics Netherlands, Voorburg / Heerlen: 101-120.
- Heath, S., & Calvert, E. (2013). Gifts, loans and intergenerational support for young adults. *Sociology*, 47(6), 1120–1135
- Heinz, W. R., and H. Krüger (2001), Life course: innovations and challenges for social research, *Current Sociology* 49(2): 29–53.

- Hengel, B. ten en Jan Latten (2009). Wie krijgt na echtscheiding de woning. Het effect van Gender Balance op het behouden van de woning na een echtscheiding, *Bevolkingstrends*, 4^ekwartaal 2009.
- Herbers, D.J., Mulder, C.H., and Mødenes, J.A. (2014). Moving out of home ownership in later life: The influence of the family and housing careers, *Housing Studies* 29(7): 910–936.
- Hewitt, B., Western, M., & Baxter, J. (2006). Who decides? The social characteristics of who initiates marital separation, *Journal of Marriage and the Family*, 68(5), 1165-1177.
- Hoem, J.M., D. Kostova, G. Gabrielli, A. Matysiak, A. Jasilioniene (2010), Levels of recent union formation: Six European countries compared, *Demographic Research*, Volume 22, article 9, pp. 199-210.
- Holdsworth, C., D. Voast and M. Tranmer (2002), Leaving Home in Spain: When, Where and Why, *Regional Studies*, 36 (9): 989-1004.
- Hooimeijer, P. and Mulder, C.H. (1998) Changing Ways of Leaving the Parental Home: With a Partner or Alone, In: *The Joy of Demography . . . and other Disciplines* (Eds, Kuijsten, A., De Gans, H. and De Feijter, H.), Thela Thesis, Amsterdam: 137–151.
- Hoppesteyn, M. en W. van der Zander (2015), Rotterdam, In: *De stad: magneet, roltrap en spons*, Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest, PBL, Den Haag.
- Housing Europe (2017), A State of Housing map of Europe, Link: <http://www.housing-europe.eu/resource-1001/a-state-of-housing-map-of-europe>
- Huis, L.T. en H. Visser (2001), Weer samenwonen na scheiding en verweeduwing, *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)2: 17-20.
- Huis, M. van, A. de Graaf, A. de Jong (2001), Niet meer samen. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen, CBS, Voorburg/Heerlen: 91-106.
- Huis, M. van (2009), Ouder worden, In: *Relatie- en gezinsvorming aan het begin van de 21e eeuw*, hoofdstuk 5, CBS, Den Haag/Heerlen/Bonaire.
- Jalovaara, M. (2002), Socioeconomic differentials in divorce risk by duration of marriage, *Demographic Research* 7:537-564.
- Janssen, J.P.G., A.-R. Poortman, P.M. de Graaf & M. Kalmijn (1998), De instabiliteit van huwelijken en samenwonenrelaties, in: *Nederland, Mens en Maatschappij* 73: 4-26.
- Jong, A. de & A. de Graaf (1999), De huwelijksconjunctuur, *Index* 6: 6-7.
- Jong, A. de & W. van Hoorn (1999), Leaving home, and then? In: J. Garssen et al. (red), *Vital Events. Past, present and future of the Dutch population*. Voorburg/Heerlen: Statistics Netherlands.
- Jong, A. de, 2000, Caleidoscoop van de moderne levensloop, *Maandstatistiek van de Bevolking* 38(6): 10–17.
- Jong, A. and H. Eding (2001), Regional labour force in the EU: recent pattern and future perspectives, *Statistics in focus*, general statistics, theme 1 – 2/2001, Eurostat: 1-8.
- Jong, A.H., P. Feijten, C. de Groot, C. Harmsen, M. van Huis, F. Vernooij (2006), Regionale huishoudensdynamiek, Achtergronden bij de regionale huishoudensprognose met het model PEARL, NAI Uitgevers, Rotterdam.
- Jong Gierveld, J. de, A.C. Liefbroer and E. Beekink. (1991) The Effect of Parental Resource Patterns of Leaving Home Among Young Adults in the Netherlands, *European Sociological Review*, 7, 55–71.
- Kaa, D.J. van de (1987), Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, 42 (1). Washington, Population Reference Bureau.
- Kalmijn, M. (2007), Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, *Population Studies* 61(3): 243–263.
- Kasearu, K. (2007), The case of unmarried cohabitation in Western and Eastern Europe, Draft presented at the conference of European Network on Divorce Comparative and Gendered Perspectives on Family Structure, 17-18 September 2007, London, England: London School of Economics.

- Kiernan, K. (2002), The state of European Unions: an analysis of partnership formation and dissolution. In: Dynamics in fertility and partnership in Europe. Volume I, United Nations, New York and Geneva: 57-76.
- Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier, P. Schyns, S. Kooiker (2015), Informele hulp: wie doet er wat?, Kerncijfers, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015-35.
- Klüsener, S., Neels, K., and Kreyenfeld, M. (2013). Family policies and the Western European fertility divide: Insights from a natural experiment in Belgium, *Population and Development Review* 39(4): 587-610.
- Kohler, H.-P., F. C. Billari, and J. O. Ortega (2002), The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s, *Population and Development Review* 28(4): 641-680.
- Kooiman, N. en L. Stoeldraijer (2015), Twee kinderen, maar wanneer en met wie?, *Bevolkingstrends*, 2015/03.
- Latten, J. (2004), Trends in samenwonen en trouwen. De schone schijn van burgerlijke staat, *Bevolkingstrends*, 4^ekwartaal 2004: 46-60.
- Lesthaeghe, R. & D.J. van de Kaa (1986), Twee demografische transitie's?, in: D.J. van de Kaa & R. Lesthaeghe (red), *Bevolking, Groei en Krimp*, Deventer, Van Loghum Slaterus
- Lesthaeghe, R. (1995). The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation, In: Mason, K.O., Jensen. A.M. (eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Oxford: Clarendon Press: 17-62.
- Lesthaeghe, R., and G. Moors (2002), Life course transitions and value orientations: selection and adaptation, in R. Lesthaeghe (Ed.), *Meaning and Choice: Value Orientation and Life Course Decisions*, The Hague, Brussels: NIDI/CBGS Publication: 1-44.
- Lesthaeghe, R. (2014), The second demographic transition: a concise overview of its development, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111(51):18112-18115.
- Liefbroer, A. C. (1999), From youth to adulthood: understanding changing patterns of family formation from a life course perspective, in: L. J. G. van Wissen and P. A. Dykstra (Eds.), *Population Issues. An Interdisciplinary Focus*, New York/London: Kluwer Academic/Plenum Publishers: 53-86.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dijkstra (2000), Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 19000 en 1970, WRR Rapport V107, Den Haag: SDU uitgevers.
- Liefbroer, A.C. and Billari, F.C. (2010). Bringing norms back in: A theoretical and empirical discussion of their importance for understanding demographic behavior, *Population, Space and Place* 16(4): 287-305.
- Luetzelberger, T. (2014). Independence or interdependence. *European Societies*16(1):28-47.
- Maarseveen, Jacques van en Carel Harmsen (2011), Demografische levensloop van babyboomers: terugblik en perspectief, *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal 2011.
- Macura, M., Mochizuki-Sternberg, T., Garcia, J.L. (2002). Eastern and Western Europe's Fertility and Partnership Patterns: Selected Developments From 1987 to 1999. In: Macura, M. and Beets, G.C.N. (eds.), *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe. Insights and Lessons From Comparative Research*, Vol.1, New York: United Nations: 27-55.
- Manning, W.D. (2004), Children and the Stability of Cohabiting Couples, *Journal of Marriage and the Family* 66: 674-689.
- Manning, W.D., Brown, S.L., and Stykes, J.B. (2016). Same-sex and different-sex cohabiting couple relationship stability, *Demography* 53(4): 937-953.
- Manting, D. & F. van Dam (2015). Reflectie. Demografische ontwikkelingen in stedelijke regio's. In: De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest, PBL, Den Haag.
- McDonald, P. (2002), Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options, *Population*, English Edition, volume 57, 3-2002: 417-446.
- McKee, K. (2012). Young people, homeownership and future welfare, *Housing Studies*, 27(6), 853-862.

- Merz, E.M. and Liefbroer, A.C. (2012). The attitude toward voluntary childlessness in Europe: Cultural and institutional explanations, *Journal of Marriage and Family* 74(3): 587–600.
- Meulen, I. van der en A. de Graaf (2006), Samenwoonrelaties stabiel, *Bevolkingstrends*, 1^ekwartaal 2006: 32-36.
- Mikolai, J. and H. Kulu (2017), Union Dissolution and Housing Tenure Trajectories in Britain. Presentation at the Annual Meeting of the British Society for Population Studies (BSPS), Liverpool, UK.
- Mills, M.C. (2015), The Dutch fertility paradox: How the Netherlands has managed to sustain near replacement fertility, In: Rindfuss, R.R. and Choe, M.K. (eds.), *Low and lower fertility: Variations across developed countries*, New York: Springer:161–188.
- Moors, H. en R. Palombia (red.) (1995), *Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes*, Oxford: Clarendon Press.
- Morgan, S.P. and R.R. Rindfuss (1985), Marital Disruption: Structural and Temporal Dimensions, *American Journal of Sociology* 33:1055–77.
- Mulder, C.H., & Wagner, M. (1998). First-time home-ownership in the family life course: A West German–Dutch comparison, *Urban Studies*, 35(4), 687–713.
- Mulder, C.H., & Clark, W. A. V. (2000), Leaving home and leaving the state: Evidence from the United States, *International Journal of Population Geography*, 6(6), 423–437
- Mulder, C.H., & Wagner, M. (2001). The connections between family formation and first-time home ownership in the context of West Germany and the Netherlands, *European Journal of Population*, 17: 137–164.
- Mulder, C.H. and P. Hooimeijer (2002), Leaving home in the Netherlands: Timing and first housing, *Journal of Housing and the Built Environment* 17: 237-268
- Mulder, C.H. (2003), The Housing Consequences of Living Arrangement Choices in Young Adulthood, *Housing Studies*, Vol. 18, No. 3, 703-719.
- Mulder, C.H. (2006a), Home-ownership and family formation, *Journal of Housing and the Built Environment* 21: 281-298.
- Mulder, C.H. (2006b), Population and housing: A two-sided relationship, *Demographic Research*, 15: 401-412.
- Mulder, C.H. and Billari, F.C. (2010), Homeownership regimes and low fertility, *Housing Studies* 25(4): 527–541.
- Mulder, C.H. and M. Wagner (2012), Moving after Separation: The Role of Location-specific Capital, *Housing Studies*, Vol. 27, No. 6, 839-852.
- Mulder, C. H. (2013). Family dynamics and housing: Conceptual issues and empirical findings, *Demographic Research*, 29(14), 355–378.
- NIDI (2005), *Bevolkingsatlas*, internet site: <http://www.nidi.knaw.nl/nl/atlas/>
- NVM (2017, 13 september). *Huurwoning vaak geen alternatief voor starter op woningmarkt*. Zie nu.nl <https://www.nu.nl/wonen/4920770/huurwoning-vaak-geen-alternatief-starter-woningmarkt.html>.
- Oppenheimer, V.K. (1988), A Theory of Marriage Timing, *American Journal of Sociology*, 94: 563–591.
- Philipov, D. (2006), Portrait of the family in Europe, in L. Hantrais, D. Philipov and F. C. Billari (Eds.), *Policy Implications of Changing Family Formation*, Strasbourg: Council of Europe, Population Studies Series 49: 19–62.
- Philipov, D., Spéder, Z., and Billari, F.C. (2006). Soon, later, or ever? The impact of anomie and social capital on fertility intentions in Bulgaria (2002) and Hungary(2001), *Population Studies* 60(3): 289–308.
- Philipov, D. and A. Jasilioniene (2008), Union formation and fertility in Bulgaria and Russia: A life table description of recent trends, *Demographic Research*, Volume 19, Article 62: 2057-2114.
- Prioux, F. (2006). Cohabitation, marriage and separation: contrasts in Europe, *Population & Societies* 422: 1–4.
- Rambharos, N. en G. Beets (2015), Groningen. In: *De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest*, PBL, Den Haag.

- Riele, S. te en S. Loozen (2017), Vruchtbaarheid aan het begin van de 21^e eeuw, *Statistische Trends*, blz. 1-23.
- Rindfuss, R.R. and Choe, M.K. (2015), *Low and lower fertility: Variations across developed countries*, Cham: Springer International.
- Rindfuss, R.R., Choe, M.K., and Brauner-Otto, S.R. (2016), The emergence of two distinct fertility regimes in economically advanced countries, *Population Research and Policy Review* 35(3): 287–304.
- Roeper, T. and Bennett, N.G. (2015), The evolving economic consequences of divorce, Presented at the meetings of the Population Association of America, San Diego, April 30–May 2, 2015.
- Rogers, E.M. (1983), *Diffusion of innovations*, The Free Press, New York/London.
- Rose, A. de, Racioppi, F., and Zanatta, A.L. (2008), Italy: Delayed adaptation of social institutions to changes in family behavior, *Demographic Research* 19(19): 665–704.
- Santarelli, E. and Cottone, F. (2009). Leaving home, family support and intergenerational ties in Italy: Some regional differences, *Demographic Research* 21(1): 1–22.
- Scanlon, Kathleen, Fernández Arrigoitia, Melissa and Whitehead, Christine ME (2015) Social housing in Europe, *European Policy Analysis* (17): 1-12
- Schouw, R.J. en F.M. Dieleman (1987), *Echtscheiding en woningmarkt, Een voorstudie naar de complexe relatie tussen echtscheiding en de woningmarkt*, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap / Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, Amsterdam/ Utrecht.
- Schwanitz, K. C.H. Mulder and L. Toulemon (2017), Differences in leaving home by individual and parental education among young adults in Europe, *Demographic Research*, Volume 37, article 63: 1975-2010.
- Smits, A., W. Konter en J. Jansen (2015), Amsterdam, In: *De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest*, PBL, Den Haag.
- Sobotka, T. and L.Toulemon (2008), Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe, *Demographic Research*, Volume 19, article 6: 85-138.
- Sobotka, T. and Testa, M.R. (2008). Attitudes and intentions toward childlessness in Europe, In: Höhn, C., Avramov, D., and Kotowska, I.E. (eds.). *People, population change and policies*, Dordrecht: Springer: 177–211.
- Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery, *Historical Social Research* 36(2): 246–296.
- Sobotka, T. and É. Beaujouan (2014), Two is best? The persistence of a two-child family ideal in Europe, *Population and Development Review* 40(3): 391–419.
- Solinge, H. van, H. van Dalen, L. van Wissen (1998), *Population, Labour and Social Protection in the European Union: Dilemmas and Prospects*, NIDI Report Nr. 52, The Hague.
- Spéder, Z. and Kapitány, B. (2014). Failure to realize fertility intentions: A key aspect of the post-communist fertility transition, *Population Research and Policy Review* 33(3): 393–418.
- Steenhof, L en C. Harmsen (2002), Nieuwe samenwoners, *Maandstatistiek van de bevolking*, februari 2002: 7-11.
- Steenhof, L. (2005), Ruim 50 duizend homoparen, CBS-webmagazine, 14 november 2005.
- Stoeldraijer, L. (2008), Jonge moeders stellen tweede kind langer uit, *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, 2008, p. 27.
- Stoeldraijer, L. (2014), Jongeren blijven langer thuis wonen, *Bevolkingstrends* 2014.
- Stone, J., Berrington, A., & Falkingham, J. (2011), The changing determinants of UK young adults' living arrangements, *Demographic Research*, 25(20): 629–666.
- Testa, R.M and S. Basten (2014), Certainty of meeting fertility intentions declines in Europe during the 'Great Recession', *Demographic Research: Volume 31, Article 23*.
- Trussell, J., G. Rodríguez, and B. Vaughan (1992), Union Dissolution in Sweden. In: J. Trussell, R. Hankinson, and J. Tilton (red.), *Demographic Applications of Event History Analysis*. Oxford, England: Clarendon Press: 38-60.

- Twist, Mark van, Nancy Chin-A-Fat en Jorgen Schram (2016), Van tehuis naar een thuis: beelden bouwen in de ouderenzorg, In: Verpleeghuiszorg 2015, Den Haag/Utrecht: vws/Vilans.
- Verbeek-Oudijk, D. en C. van Campen (2017), Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, september 2017.
- Vermeulen, R., J. Starmans, M. Grimbergen, R. Jansen en W. van Bogerijen (2015), Den Haag, In: De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest, PBL, Den Haag.
- Wagner, M. (1997), Scheidung in Ost- und Westdeutschland. Zum Verhältnis von Ehe stabilität und Sozialstruktur seit den 30er Jahren. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Waite, L.J. and L.A. Lillard (1991), Children and Marital Disruption, *American Journal of Sociology* 96: 930–953.
- Wilson, C. (2013). Thinking about post-transitional demographic regimes: A reflection, *Demographic Research* 28(46): 1373–1388.
- Wobma, E. & A. de Graaf (2009) Scheiden en weer samenwonen, *Bevolkingstrends*, 57(4): 14–21.
- Wobma, E. en M. van Huis (2012), Vruchtbaarheid van mannen en vrouwen naar opleidingsniveau. Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/37/vruchtbaarheid-van-mannen-en-vrouwen-naar-opleidingsniveau>.
- Zeman, K., E. Beaujouan, Z. Brzozowska en T. Sobotka (2018). Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios, *Demographic Research*: Volume 38, Article 23: 651-690.

Bijlage

Data en methode

Gebruikte data

De in deze publicatie gebruikte data zijn afkomstig uit diverse bronnen. Bij de vergelijking van Nederland met andere landen in Europa is gebruik gemaakt van cijfers uit de database van Eurostat. De demografische gegevens over Nederland, haar provincies en de vier grote steden zijn deels afkomstig uit de CBS database StatLine. Voor een ander deel is gebruik gemaakt van (in de tijd consistent gemaakte) data van de Jaarlijkse Huishoudensstatistiek van het CBS. Deze data hebben betrekking op de bevolking naar leeftijd, geslacht en huishoudenspositie op 1 januari in de periode 1997-2016. Deze statistiek is op haar beurt ten dele gebaseerd op data afkomstig uit de digitale bevolkingsregistratie van alle gemeenten van Nederland; voor de periode tot 2014 de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA) en hierna de Basisregistratie Personen (BRP). Hierin zijn van iedere ingeschreven persoon allerlei (demografische) gegevens geregistreerd, zoals geboortedatum, geslacht, burgerlijke staat, en woonplaats.

Hoewel de data afkomstig zijn uit de bevolkingsregisters van alle gemeenten van Nederland, is er toch geen sprake van een integrale waarneming van de bevolking naar huishoudenspositie. Op adressen waar de huishoudenssamenstelling niet eenduidig is af te leiden op basis van registerwaarnemingen, wordt de huishoudenssamenstelling geïmputeerd. Hierbij is het mogelijk dat twee dezelfde personen in het ene jaar de huishoudenspositie alleenstaand krijgen en het andere jaar samenwonend. Dit zou tot gevolg hebben dat het bepalen van overgangen op basis van het vergelijken van twee januaristanden, een (beduidende) overschatting zou opleveren van het aantal personen dat in dat jaar gaat scheiden of samenwonen. Om dit te voorkomen zijn de januaristanden uit de huishoudensstatistiek door het CBS onderling consistent gemaakt. Dit houdt in dat bijvoorbeeld twee personen die op 1 januari van het ene jaar als samenwonend (dan wel alleenstaand) zijn geïmputeerd, op 1 januari van het volgend jaar opnieuw als samenwonend (dan wel alleenstaand) zijn geïmputeerd, indien ze beiden nog steeds op hetzelfde adres woonachtig zijn.

Vervolgens zijn op basis van de consistent gemaakte databestanden over de bevolking de overgangen tussen de diverse huishoudensposities afgeleid. Dit is gedaan door de huishoudenspositie op 1 januari te vergelijken met die van 31 december. Bij het proces van het uit huis gaan, bijvoorbeeld, is de huishoudenspositie op 1 januari kind en op 31 december een andere positie. Het vergelijken van de huishoudensposities aan het begin van het jaar met die aan het eind van het jaar, heeft tot gevolg dat personen die in de loop van het jaar zijn geboren, overleden, geïmmigreerd of geëmigreerd buiten de analyse vallen. Daarnaast kan het voorkomen dat personen in de loop van het jaar diverse overgangen meemaken. Een samenwoonrelatie kan uit elkaar vallen en daarna kan één of beide partners in het vervolg van het jaar weer gaan samenwonen. In dat geval kan zowel aan het begin als aan het eind van het jaar de huishoudenspositie samenwonend worden bekleedt en vindt er door de vergelijking van de 'beginstand' met de 'eindstand' een onderregistratie van het uit elkaar gaan van

partners plaats. Dit betekent derhalve dat door het vergelijken van twee standen niet zichtbare overgangen niet worden meegenomen. Aangezien in deze publicatie verschillen op basis van diverse kenmerken (zoals geslacht of woonplaats) centraal staan, is een eventuele onderregistratie niet bezwaarlijk (tenzij die geconcentreerd is in een bepaalde categorie van een achtergrondvariabele).

Een ander nadeel van deze methodiek is dat er inconsistenties tussen de geslachten kunnen optreden. Bij het bepalen van het aantal overgangen vanuit de posities kind, alleenstaand, ouder in een eenoudergezin, overig en institutioneel naar de positie samenwonend, laten de data zien dat dit aantal voor mannen beduidend hoger uitkomt dan voor vrouwen (in 2016 gaat het om 10 duizend meer mannen die gaan samenwonen dan vrouwen die gaan samenwonen –op een totaal van 185 duizend mannen die gaan samenwonen-). Indien bij homoparen het aantal mannenparen beduidend hoger zou liggen dan het aantal vrouwenparen dan zou dit een verklaring kunnen vormen: meer mannen gaan dan met elkaar samenwonen dan vrouwen. Gezien het geringe verschil tussen de twee typen paren (naar schatting zo'n 5 duizend) vormt dit geen volledige verklaring. Een andere verklaring is de mogelijkheid dat vrouwen na een scheiding sneller opnieuw gaan samenwonen dan mannen. Deels speelt hierbij een rol dat op jonge leeftijden meer mannen in de bevolking aanwezig zijn dan vrouwen (doordat op de 100 meisjes 105 jongens worden geboren). Indien een vrouw na een scheiding in hetzelfde jaar opnieuw gaat samenwonen, dan wordt er voor haar geen overgang afgeleid. Indien de man waarmee ze gaat samenwonen nog niet samenwonend was, dan wordt voor deze man wel de overgang naar samenwonend afgeleid (en voor de man die afkomstig was uit de samenwoonrelatie een scheiding). Dit leidt ertoe dat voor mannen zowel het aantal overgangen naar samenwonend als het aantal scheidingen hoger uitkomt dan voor vrouwen (in 2016 6 duizend meer samenwonende mannen dan samenwonende vrouwen die uit elkaar zijn gegaan, bij relaties die niet door verweiding zijn ontbonden). In de in deze publicatie gepresenteerde analyses wordt grotendeels voorbij gegaan aan deze inconsistentie.

In deze publicatie vormt de woningmarkt een belangrijke aandachtspunt. Hierbij wordt vooral gekeken naar de relatie tussen de eigendomssituatie van de woning (en soms het type woning) en het betreffende proces in de levensloop van huishoudens. Hiertoe is gebruik gemaakt van een speciaal door het CBS aangemaakt microdatabestand, dat is afgeleid uit het Stelsel van Sociaal Statistische Bestanden (SSB). Het samenstellen van het databestand behelsde een koppeling van informatie van bewoners (afkomstig uit de Basis Registratie Personen) aan kenmerken van woningen (afkomstig uit de Basisregistraties Adressen en Gebouwen). Op persoonsniveau zijn hiertoe de (demografische) kenmerken gekoppeld aan de kenmerken van het verblijfsobject dat door de betreffende persoon wordt bewoond. Dit levert voor elke persoon (behorende tot de geregistreerde bevolking van Nederland) een apart record op met alle geselecteerde kenmerken, zowel aan het begin als aan het einde van het jaar. Door het vergelijken van het adres en de huishoudenspositie aan het begin van het jaar met die aan het einde van het jaar, kunnen niet alleen transities tussen huishoudensposities maar ook verhuizingen zichtbaar worden gemaakt. Wanneer er personen zijn die niet kunnen worden gekoppeld aan een verblijfsobject, dan blijven deze personen buiten beschouwing in de analyse.

Analyse van het uit huis gaan

In hoofdstuk 2 wordt het uit huis gaan van kinderen geanalyseerd. Als belangrijkste maat voor de analyse van het uit huis van kinderen is gekozen voor de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan. Om deze maat te kunnen berekenen is het nodig om per leeftijd na te gaan hoeveel jongeren gedurende een bepaald kalenderjaar het ouderlijk huis hebben verlaten. Dit betekent dat zij op 1 januari van het jaar de huishoudenspositie thuiswonend hebben en op

31 december een andere positie. Hierbij kan het echter voorkomen dat het kind het ouderlijk huis niet verlaat, maar de huishoudenspositie toch verandert. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren bij broers en/of zussen die op hoge leeftijd nog bij hun ouders inwonen; indien de (laatste) ouder komt te overlijden dan krijgen deze kinderen aan het eind van het jaar de positie overig toegekend indien zij in het ouderlijk huis blijven wonen. Daarnaast kan het voorkomen dat jonge kinderen worden opgenomen in een kindertehuis; ook in dit geval is er geen sprake van (actief) uit huis gaan van kinderen. Mede in verband met dergelijke situaties, wordt bij de berekening van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan enkel uitgegaan van personen in de leeftijdsrange 14-39 jaar. De leeftijd is hierbij afgeleid door het geboortjaar af te trekken van het kalenderjaar, ofwel de leeftijd die de personen op 31 december hebben.

De berekening van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan kan op drie verschillende manieren gebeuren. Ten eerste kan dit worden berekend aan de hand van de leeftijdsspecifieke aantallen personen die uit huis gaan. Deze aantallen worden telkens vermenigvuldigd met de betreffende leeftijd en de som over alle leeftijden wordt vervolgens gedeeld door het totaal aantal personen dat uit huis gaat. In formulevorm:

$$G_{s,j} = \left(\sum_{l=14}^{39} (U_{s,l,j} * l) / \sum_{l=14}^{39} U_{s,l,j} \right) - 0,5 \quad (1)$$

waarbij:

s = geslacht

l = leeftijd op 31 december

j = kalenderjaar

$G_{s,j}$ = gemiddelde leeftijd van geslacht s in kalenderjaar j

$U_{s,l,j}$ = personen die vertrekken uit het ouderlijk huis van geslacht s en leeftijd l in kalenderjaar j

Doordat de leeftijd op 31 december wordt gehanteerd, is het nodig om in de formule 0,5 van de daarvoor staande som af te trekken, aangezien de personen - bij lineaire interpolatie - in het midden van het jaar de leeftijd $((l-1) + (l))/2$ hebben, dus een half jaar jonger zijn dan aan het einde van het jaar.

De berekening van de gemiddelde leeftijd aan de hand van de absolute aantallen kinderen die uit huis gaan heeft als bezwaar dat dit geen zuiver beeld kan geven van ontwikkelingen in de tijd, omdat leeftijdsopbouweffecten hierin kunnen doorwerken. Indien bijvoorbeeld in het verleden in bepaalde jaren veel meer kinderen zijn geboren dan in andere jaren, dan heeft dit normaliter tot gevolg dat in het leeftijdspatruon van een bepaald kalenderjaar op bepaalde leeftijden hogere aantallen kinderen uit huis gaan (dan in eerdere of latere jaren), zonder dat er sprake hoeft te zijn van veranderingen in het proces van uit huis gaan. Indien bijvoorbeeld in kalenderjaar j + 1 veel meer kinderen worden geboren dan in kalenderjaar j dan zijn er (in principe) 20 jaar later veel meer kinderen die op leeftijd $l+1+20$ uit huis gaan dan op leeftijd $l+20$, en dit geeft een opwaarts effect op de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan. Ook bij het vergelijken van regio's geldt dat leeftijdsopbouweffecten kunnen leiden tot een vertekend beeld van regionale verschillen. Om hiervoor te corrigeren kan een andere methode worden gehanteerd voor het afleiden van de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan. Bij deze methode wordt er gewerkt met leeftijdsspecifieke frequenties van het verlaten van het ouderlijk huis. De berekeningswijze is als volgt (waarbij het kenmerk geslacht is weggelaten om de formule niet nodeloos ingewikkeld te maken):

$$F_{l,j} = U_{l,j} / ((B_{l-1,j} + B_{l,j}) / 2) \quad (2)$$

waarbij:

$F_{l,j}$ = Frequentie van uit huis gaan op leeftijd l (op 31 december) in kalenderjaar j

$B_{l-1,j}$ = Bevolking van leeftijd $l-1$ op 1 januari in kalenderjaar j

$B_{l,j}$ = Bevolking van leeftijd l op 31 december in kalenderjaar j

Op elke leeftijd in de beschouwde leeftijdsrange dienen de leeftijdsspecifieke frequenties te worden vermenigvuldigd met de betreffende leeftijd en vervolgens dient de hieruit resulterende som te worden gedeeld door de som van de leeftijdsspecifieke frequenties. In formulevorm:

$$G = \left(\sum_{l=14}^{39} (F_{l,j} * l) / \sum_{l=14}^{39} F_{l,j} \right) - 0,5 \quad (3)$$

Deze formule is gehanteerd in de figuren van hoofdstuk 2 die betrekking hebben op de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan (met uitzondering van figuur 2.1 over de internationale vergelijking).

Een derde manier om de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan te berekenen is het gebruik maken van leeftijdsspecifieke kansen om uit huis te gaan en deze te gebruiken in een zogenaamde overlevingstafel. Ten behoeve van de berekening van leeftijdsspecifieke kansen om uit huis te gaan, dienen de aantallen kinderen die op een bepaalde leeftijd uit huis gaan te worden gerelateerd aan het aantal nog thuiswonende kinderen; in formulevorm (waarin het kenmerk geslacht is weggelaten)

$$K_{l-1,j} = U_{l,j} / ((B_{l-1,k,j} + B_{l,k,j} + U_{l,j}) / 2) \quad (4)$$

waarbij:

$K_{l,j}$ = Kans om uit huis te gaan op leeftijd $l-1$ in kalenderjaar j

k = huishoudenspositie kind

$B_{l-1,k,j}$ = Bevolking van leeftijd $l-1$ op 1 januari met huishoudenspositie kind (k) in kalenderjaar j

$B_{l,k,j}$ = Bevolking van leeftijd l op 31 december met huishoudenspositie kind (k) in kalenderjaar j

Vervolgens dienen deze kansen te worden toegepast in een zogenaamde overlevingstafel. In de toepassing van het uit huis gaan van kinderen, wordt gestart met een bevolking van 1000 thuiswonende kinderen op leeftijd 14. Vervolgens worden alle leeftijden successievelijk doorlopen door het toepassen van de leeftijdsspecifieke kansen op de (resterende) overlevingstafel bevolking.

De berekening verloopt dan als volgt (waarin het kenmerk kalenderjaar is weggelaten):

$$BO_{l,k} = 1000 \quad \text{voor } l = 14 \quad (5)$$

$$BO_{l,k} = BO_{l-1,k} - (BO_{l-1,k} * K_{l-1}) \quad \text{voor } l = 15 \dots 39 \quad (6)$$

waarbij:

$BO_{l,k}$ = Bevolking van de overlevingstafel op leeftijd l (op 1 januari) met huishoudenspositie kind (k)

In figuur 2.3 zijn deze formules gebruikt om het aandeel thuiswonende kinderen te kunnen tonen.

Vervolgens kan door het vergelijken van de tafelbevolking tussen twee opeenvolgende leeftijden het aantal kinderen worden afgeleid dat op die leeftijd uit huis gaat. Deze leeftijdsspecifieke aantallen kinderen kunnen vervolgens weer worden gebruikt om de gemiddelde leeftijd bij uit huis gaan te berekenen, analoog aan formule 1; zie voor een toepassing van deze methodiek Stoeldraijer (2014).

In deze publicatie is echter afgezien van het gebruik van deze methodiek. De reden is dat in regio's met weinig inwoners leeftijdsspecifieke kansen om uit huis gaan veel gevoeliger zijn voor toevalfluctuaties dan leeftijdsspecifieke frequenties om uit huis te gaan. Overigens maakt het bij regio's met veel inwoners weinig uit welke van de twee maten wordt gebruikt.

Analyse van het gaan samenwonen, het uit elkaar gaan en het institutioneel gaan wonen

In hoofdstuk 3 wordt het gaan samenwonen geanalyseerd. Bij de analyse wordt nagegaan in hoeverre personen die op 31 december van een bepaald kalenderjaar de huishoudenspositie samenwonend bekleeden, op 1 januari van dat jaar een andere huishoudenspositie hadden. Of personen een samenwonend paar vormen, wordt vastgesteld op basis van diverse bronnen. Als twee personen gehuwd zijn of een geregistreerd partnerschap zijn aangegaan, gezamenlijk kinderen hebben, fiscaal partners of toeslagpartners zijn, als partners een bijstandsuitkering ontvangen, of met zijn tweeën tegelijkertijd op een adres zijn komen wonen, worden zij, indien zij op hetzelfde adres ingeschreven staan in de BRP, als samenwonend paar getypeerd. Twee personen die een ouder-kind relatie of een broer-zus relatie hebben, worden daarbij vanzelfsprekend uitgesloten. Op adressen waar de huishoudenssamenstelling niet eenduidig is af te leiden op basis van de registerwaarnemingen, wordt de huishoudenssamenstelling geïmputeerd op basis van logistische regressiemodellen, gebaseerd op de Enquête Beroepsbevolking.

Om trends in het gaan samenwonen in de tijd en verschillen tussen regio's (zuiver) te analyseren, wordt in deze publicatie veelvuldig gebruik gemaakt van een samenvattende indicator. Aangezien hiervoor geen 'intuïtieve' maat beschikbaar is, wordt gebruik gemaakt van een 'ingewikkelder' maat. Als samenvattende indicator voor het gaan samenwonen is gekozen voor het aantal personen dat gaat samenwonen per 1000 niet-samenwonende personen. Om herhalingen te voorkomen, is deze indicator in hoofdstuk 3 telkens berekend voor mannen. Voor een zuiverder analyse van het gaan samenwonen, is de samenvattende indicator begrensd door enkel personen in de leeftijdsklasse 14-39 jaar in de berekening mee te nemen; dit zijn de leeftijden waarop men vaak gaat samenwonen.

In formulevorm wordt de kernindicator als volgt berekend:

$$RO_j = \sum_{l=l_{\min}}^{l_{\max}} O_{l,j} / \left(\sum_{l=l_{\min}}^{l_{\max}} ((BR_{l-1,j} + BR_{l,j} + O_{l,j}) / 2) \right) \quad (7)$$

waarbij:

RO_j = relatief aantal overgangen in kalenderjaar j

l = leeftijd op 31 december

l_{\min} = minimum leeftijd

l_{\max} = maximum leeftijd

$O_{l,j}$ = aantal overgangen van personen op leeftijd l

$BR_{l-1,j}$ = risicobevolking van leeftijd $l - 1$ op 1 januari in kalenderjaar j

$BR_{l,j}$ = risicobevolking van leeftijd l op 31 december in kalenderjaar j

In geval van de analyse van het gaan samenwonen hebben de overgangen betrekking op personen die gaan samenwonen. De indexen l_{\min} en l_{\max} geven de ondergrens en de bovengrens van de beschouwde leeftijdsrange aan; in deze toepassing respectievelijk 14 jaar en 39 jaar. De risicobevolking heeft betrekking op dat deel van de bevolking dat de betreffende overgang kan meemaken; in deze toepassing het deel van de bevolking dat niet samenwoont.

Indien deze maat voor verschillende regio's wordt berekend, dan kunnen leeftijdsopbouweffecten hierin doorwerken. Indien een regio bijvoorbeeld veel personen telt op de leeftijden waarop men vaak gaat samenwonen, dan zal deze maat hoger uitvallen dan in regio's waar dit niet het geval is. Om dit verstoring effect uit te schakelen, wordt bij de regionale analyse veelvuldig gebruik gemaakt van zogenaamde 'gestandaardiseerde' cijfers (meer specifiek: indirect naar leeftijd gestandaardiseerde cijfers). Ten behoeve van de berekening van de gestandaardiseerde samenvattende indicator dienen eerst leeftijdsspecifieke kansen om te gaan samenwonen (voor Nederland als geheel) te worden berekend; in formulevorm:

$$KO_{l,j} = O_{l,j} / ((BR_{l-1,j} + BR_{l,j} + O_{l,j}) / 2) \quad (8)$$

waarbij:

$KO_{l,j}$ = Kans om een overgang mee te maken op leeftijd l in kalenderjaar j

Vervolgens dienen deze kansen op de regionale leeftijdsopbouw te worden toegepast; hiermee wordt berekend hoeveel mensen een bepaalde overgang zouden meemaken indien in de betreffende regio de overgangskansen voor Nederland van toepassing zouden zijn. In formulevorm:

$$GO_j^r = \left(\sum_{l=14}^{39} (((BR_{l-1,j}^r + BR_{l,j+1}^r + O_{l,j}^r) / 2) * KO_{l,j}^N) \right) \quad (9)$$

Waarbij:

r = regio r

N = Nederland

GO_j^r = gestandaardiseerd aantal overgangen in regio r in kalenderjaar j

Vervolgens kan met behulp van dit cijfer een correctiefactor worden berekend:

$$C_j^r = \sum_{l=14}^{39} O_{l,j}^r / GO_j^r \quad (10)$$

waarbij:

C_j^r = correctiefactor van regio r in kalenderjaar j

$O_{l,j}^r$ = aantal overgangen in regio r op leeftijd l in kalenderjaar j

Ten slotte kan deze correctiefactor worden toegepast op het relatief aantal overgangen in regio r ; in formulevorm:

$$GRO_j^r = RO_j^r * C_j^r \quad (11)$$

waarbij:

$GRO_j^r =$ Gestandaardiseerd relatief aantal overgangen in regio r in kalenderjaar j

De regionaal gestandaardiseerde cijfers die in de figuren van hoofdstuk 3 worden getoond, zijn volgens de formules 7 tot en met 11 berekend.

Bij de analyse van het uit elkaar gaan van paren (hoofdstuk 5) is een soortgelijke aanpak als bij het gaan samenwonen gehanteerd. Voor het bepalen van het aantal samenwonende personen dat uit elkaar is gegaan is nagegaan in hoeverre personen die op 1 januari van een bepaald kalenderjaar de huishoudenspositie samenwonend hadden, op 31 december van dat jaar een andere huishoudenspositie hadden gekregen. Deze methode voor het meten van relatieontbinding betekent dat één partner of beide partners die zich op 1 januari op hetzelfde adres bevinden, op 31 december een ander adres hebben gekregen en niet meer samen op dat nieuwe adres staan ingeschreven.

Voorals voor oudere mensen kan relatieontbinding worden veroorzaakt door het overlijden van één van de partners. Voor de beschikbare data is het vanaf 2012 mogelijk om na gaan in hoeverre mensen op 31 december zich in de burgerlijke staat verweduwd bevinden. Aangezien er bij dit type relatieontbindingen geen sprake is van gedrag met de bedoeling de relatie te beëindigen, is het beter verweduwd personen buiten de analyse te laten. Het is helaas lastig sterfte van de partner bij niet-gehuwd samenwonende persoon buiten de analyse te laten, omdat dit niet (direct) zichtbaar is in een verandering van de burgerlijke staat. In de praktijk zal het echter om geringe aantallen gaan, omdat niet-gehuwd samenwonende personen meestal vrij jong zijn en daardoor de kans gering is dat één van de partners overlijdt. Tegenover deze overschatting staat een onderschatting, namelijk personen die na het uit elkaar gaan in hetzelfde jaar weer gaan samenwonen (hierbij is de huishoudenspositie aan het begin en het einde van het jaar gelijk en wordt er derhalve geen overgang afgeleid).

Net zoals bij de analyse van het gaan samenwonen, is bij het bepalen van de samenvattende indicator voor het uit elkaar gaan gekozen voor het relateren van het aantal personen dat de betreffende overgang meemaakt aan de risicobevolking; in deze toepassing derhalve het aantal personen dat de huishoudenspositie samenwonend verlaat per 1000 samenwonende personen. Om herhalingen te voorkomen is in hoofdstuk 5 de samenvattende indicator telkens berekend voor mannen. De maat is begrensd door enkel personen in de leeftijdsklasse 18-59 jaar in de berekening mee te nemen, dit zijn de leeftijden waarop men vaak uit elkaar gaat. Vervolgens zijn opnieuw de formules 7 tot en met 11 gebruikt om gestandaardiseerde cijfers te berekenen. In dit geval hebben de overgangen betrekking op de aantallen personen die uit elkaar gaan; de indexen L_{\min} en L_{\max} betreffen respectievelijk 18 jaar en 59 jaar en de risicobevolking heeft betrekking op de samenwonende personen.

Ook bij de analyse van het institutioneel gaan wonen (hoofdstuk 6), is een soortgelijke aanpak als bij de vorige twee levensloop processen gehanteerd. In dit geval is nagegaan in hoeverre personen die op 31 december van een bepaald kalenderjaar de huishoudenspositie institutioneel bekleden, op 1 januari van dat jaar een andere huishoudenspositie hadden. In 2014 en 2015 is het CBS overgegaan op een verbeterde waarneemmethode van het aantal instellingsbewoners, waarbij meer informatiebronnen worden gebruikt. Ook is de afbakening van de institutionele huishoudens veranderd: daartoe worden vanaf 2014 ook asielzoekerscentra gerekend. De nieuwe methode heeft tot een breuk in de cijferreeks van het institutioneel gaan wonen geleid.

De samenvattende indicator is voor dit levensloop proces bepaald door het aantal personen dat institutioneel is gaan wonen te relateren aan de niet-institutioneel wonende personen. De maat is begrensd door enkel personen in de leeftijdsklasse 65 jaar en ouder in de analyse mee te nemen, dit zijn de leeftijden waarop men vaak institutioneel gaat wonen. Vervolgens

zijn opnieuw de formules 7 tot en met 11 gebruikt om gestandaardiseerde cijfers te berekenen. In dit geval hebben de overgangen betrekking op de aantallen personen die institutioneel gaan wonen; de indexen l_{\min} en l_{\max} betreffen respectievelijk 65 jaar en 99 jaar en ouder en de risicobevolking heeft betrekking op niet-institutioneel wonende personen.

Analyse van gezinsvorming

In hoofdstuk 4 wordt de gezinsvorming geanalyseerd. Het is gebruikelijk de vruchtbaarheid (en in het verlengde daarvan de gezinsvorming) te analyseren aan de hand van het gemiddeld kindertal per vrouw; door demografen meestal aangeduid als de Total Fertility Rate (TFR). Per kalenderjaar worden hiertoe leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers berekend, namelijk door het aantal kinderen dat uit vrouwen van een bepaalde leeftijd wordt geboren te relateren aan het aantal vrouwen van die leeftijd. Vervolgens worden deze leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer gesommeerd over alle vruchtbare leeftijden van de vrouw. Dit cijfer geeft dan een indicatie van het gemiddeld kindertal per vrouw, indien de in het betreffende jaar waargenomen vruchtbaarheidscijfers gedurende haar leven zou gelden. De tegenhanger van de 'periode' vruchtbaarheid is de 'cohort' vruchtbaarheid. Hierbij worden geboortegeneraties vrouwen in hun vruchtbaarheids carrière gevolgd. De TFR die voor geboortegeneraties (op basis van hun leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers) kan worden uitgerekend, geeft dan een 'realistisch' beeld van het gemiddeld kindertal per vrouw. Bij het doorlopen van de vruchtbare jaren kan sprake zijn van uitstel op jongere leeftijden en vervolgens van inhaal op hogere leeftijden, zonder dat dit effect heeft op het uiteindelijk kindertal. Echter, indien er gedurende een aantal kalenderjaren sprake is van diverse jonge geboortegeneraties die hun vruchtbaarheid uitstellen en/of diverse oudere geboortegeneraties die bezig zijn met het inhalen van hun uitgestelde vruchtbaarheid, dan kan dit leiden tot een 'samenballing' van verlaagde dan wel verhoogde vruchtbaarheidscijfers in de afzonderlijke kalenderjaren. Hierdoor kan de (periode) TFR een vertekend beeld geven van vruchtbaarheidstrends, aangezien dit een extra laag of extra hoog (periode) gemiddeld kindertal per vrouw impliceert (dat in de onderliggende geboortegeneraties mogelijk nooit zal worden gerealiseerd).

Bij de analyse van de (periode of cohort) TFR kan een onderscheid worden gemaakt naar het rangnummer van het kind (uit de moeder), waardoor een rangnummer specifieke TFR kan worden uitgerekend. De TFR voor rangnummer één geeft hierbij een beeld van het aandeel vrouwen dat tenminste één keer moeder wordt. Een probleem bij deze interpretatie is echter dat door het proces van inhaal (bij specifieke geboortegeneraties) de (periode) TFR van rangnummer één hoger dan 1 kan uitvallen en dit zou dan impliceren dat meer dan 100 procent van de kinderloze vrouwen moeder wordt.

In het kader van het effect van de gezinsvorming op de levensloop van huishoudens wordt nader ingezoomd op de zogenaamde pariteitsverhogingskans; deze kans geeft namelijk inzicht in hoeverre huishoudens meer leden gaan tellen. De pariteitsverhogingskans is gedefinieerd als het aandeel vrouwen met een bepaald kindertal dat een volgend kind krijgt. In formule vorm kan de berekening als volgt worden toegelicht. Ten eerste dienen rangnummer specifieke TFR's te worden berekend:

$$TFR_r = \sum_{l=15}^{50} v_{r,l} \quad (12)$$

waarbij:

r = rangnummer (van het kind) uit de moeder

TFR_r = TFR voor kinderen van rangnummer r

$V_{r,j}$ = vruchtbaarheidscijfer van vrouwen die een kind krijgen van rangnummer r op leeftijd l

Vervolgens kunnen de pariteitsverhogingskansen als volgt worden berekend. De kans voor kinderloze vrouwen op een eerste kind bedraagt:

$$Pvk_{0,1} = TFR_1 \quad (13)$$

waarbij:

$Pvk_{0,1}$ = de kans voor vrouwen met pariteit 0 om een eerste kind te krijgen

De kans voor vrouwen van pariteit één of hoger op een volgende kind bedraagt:

$$Pvk_{r-1,r} = TFR_r / TFR_{r-1} \quad (14)$$

waarbij:

$Pvkr_{r-1,r}$ = de kans voor vrouwen met pariteit $r-1$ om een kind van rangnummer r te krijgen

Gezien het geringe aantal geboorten van rangnummer 5 en hoger, wordt voor vrouwen van pariteit 3 een afwijkende pariteitsverhogingskans berekend, namelijk de kans op vier of meer kinderen:

$$Pvk_{3,4+} = TFR_{4+} / TFR_3 \quad (15)$$

waarbij:

$Pvkr_{3,4+}$ = de kans voor vrouwen met pariteit 3 om een kind van rangnummer 4 of hoger te krijgen.

In dit kader dient te worden opgemerkt dat indien de periode rangnummer specifieke TFR wordt gebruikt, de pariteitsverhogingskansen gelden voor fictieve geboortegeneraties vrouwen.

In hoofdstuk 4 worden ook pariteitsverhogingskansen gepresenteerd die op een andere manier zijn berekend. Deze kansen zijn namelijk afgeleid uit het microdatabestand van het CBS. Het voordeel van deze manier is dat het de mogelijkheid biedt om de pariteitsverhogingskans uitgesplitst naar categorieën van achtergrondkenmerken (zoals de eigendomssituatie van de woning) te berekenen. Hiertoe wordt per 1 januari van een bepaald kalenderjaar voor samenwonende vrouwen in de leeftijdsrange 15-45 jaar eerst de verdeling naar kindertal bepaald (buiten deze leeftijdsrange worden amper kinderen geboren). Vervolgens wordt voor deze vrouwen hun verdeling naar kindertal op 31 december bepaald. De verdeling naar kindertal op zowel 1 januari als 31 december kan direct uit het microdatabestand worden afgeleid, doordat per (record van de betreffende) vrouw het kindertal op zowel 1 januari als 31 december is vermeld. Vervolgens kan de pariteitsverhogingskans worden afgeleid door per pariteit op 1 januari na te gaan welk aandeel vrouwen op 31 december in een hogere pariteit terecht is gekomen. In formulevorm kan de berekening als volgt worden toegelicht.

$$Pvk_{p,p+1}^{md} = \frac{\sum_{l=15}^{45} V_{l,p+1}}{\sum_{l=15}^{45} V_{l,p}} \quad (16)$$

waarbij:

$Pvk_{p,p+1}^{md}$ = pariteitsverhogingskans voor vrouwen van pariteit p naar pariteit p + 1

$\sum_{l=15}^{45} V_{l,p}$ = samenwonende vrouwen van leeftijd l met kindertal p op 1 januari

$\sum_{l=15}^{45} V_{l,p+1}$ = samenwonende vrouwen van leeftijd l met kindertal p +1 (en hoger) op 31 december

In hoofdstuk 4 wordt dit type pariteitsverhogingskans aangeduid met methode II; terwijl de pariteitsverhogingskansen berekend volgens de formules 12 tot met 15 worden aangeduid met methode I.

Met de methode II is het mogelijk pariteitsverhogingskansen uit te rekenen voor vrouwen uitgesplitst naar categorieën van een bepaald achtergrondkenmerk (bijvoorbeeld de uitsplitsing van de groep samenwonende vrouwen naar de categorieën van de eigendomssituatie, te weten eigenaar-bewoners en huurders).

Voor een goed begrip van de aard van dit type pariteitsverhogingskans wordt benadrukt dat het *niet* de (fictieve) kans weergeeft dat vrouwen van een bepaalde pariteit gedurende hun vruchtbaarheids carrière doorstromen naar een hogere pariteit (zoals bij de berekening volgens methode I). Het is eerder een indicatie van de 'gemiddelde' kans van vrouwen (in een bepaalde leeftijdsrange) om in een specifiek kalenderjaar hun pariteit te verhogen.

De berekeningswijze van methode II kan overigens wel gepaard gaan met 'onzuiverheden'. Indien een stel bijvoorbeeld een kind adopteert, dan leidt dit tot een hoger kindertal aan het einde van het jaar zonder dat dit te maken heeft met de vruchtbaarheid. Ook kunnen er meerlingen worden geboren, waardoor het kindertal aan het einde van het jaar niet met één kind maar met meerdere kinderen is verhoogd. Om deze reden wordt bij berekeningswijze gekeken naar vrouwen die aan het einde van het jaar een hoger kindertal hebben gekregen.

Analyse van het langer zelfstandig wonen door ouderen

In hoofdstuk 6 over het institutioneel gaan wonen wordt (in paragraaf 6.2.3) expliciet ingegaan op het langer zelfstandig blijven wonen door ouderen, als tegenhanger van het institutioneel wonen. Voor Nederland wordt voor de periode 1996-2016 nagegaan in hoeverre personen langer zelfstandig blijven wonen. Hierbij zijn twee gebeurtenissen van belang: enerzijds de (trend in de) kans om institutioneel te gaan wonen en anderzijds de (trend in de) sterftetekans. Beide kansen leiden ertoe dat met het oplopen van de leeftijd de omvang van de zelfstandig wonende bevolking afneemt (waarbij buitenlandse migratie buiten beschouwing blijft).

In de analyse van de trend in het langer zelfstandig wonen, wordt gebruikt gemaakt van een zogenaamd overlevingstafelmodel. Dit model wordt ook bij de analyse van de sterfte gebruikt, namelijk ten behoeve van de berekening van de levensverwachting. In de toepassing voor het (langer) zelfstandig wonen werkt deze methodiek als volgt. Er wordt uitgegaan van een startbevolking van zelfstandig wonende personen, van een bepaalde leeftijd; de omvang (ook wel de radix van de overlevingstafel genoemd) wordt op 1000 bepaald. Voor de leeftijd van de startbevolking is 65 jaar gekozen, aangezien op lagere leeftijden nog geen sprake is van noemenswaardige aantallen personen die overlijden of institutioneel gaan wonen. Vervolgens wordt zowel de sterftetekans van 65-jarigen als de kans van 65-jarigen om institutioneel te gaan wonen toegepast op de tafelbevolking, ten behoeve van de berekening van het aantal overledenen en de aantallen personen die institutioneel gaan wonen. Door deze twee aantallen af te trekken van de startbevolking, wordt de omvang van de tafelbevolking op leeftijd 66 bepaald. Vervolgens kunnen de sterftetekans en de kans om institutioneel te gaan

wonen van één leeftijd hoger weer op de tafelbevolking worden toegepast om de tafelbevolking van weer één jaar hoger af te leiden, et cetera. De tafelbevolking van zelfstandig wonende personen wordt door de herhaaldelijke toepassing van deze procedure op hogere leeftijden steeds kleiner van omvang en uiteindelijk woont niemand meer zelfstandig.

In formulevorm kan de berekeningsmethode als volgt worden toegelicht. Ten eerste dienen leeftijdsspecifieke sterftetekansen voor de zelfstandig wonende bevolking te worden berekend. Voor het gemak worden hiertoe de sterftetekansen van de hele Nederlandse bevolking gebruikt; hoewel de werkelijke sterftetekansen van de zelfstandig wonende bevolking iets lager liggen (en die van de institutioneel wonende bevolking hoger). In formulevorm:

$$KS_{l,j,s} = S_{l,j,s} / ((B_{l-1,j,s} + B_{l,j+1,s} + S_{l,j,s}) / 2) \quad (17)$$

waarbij:

$KS_{l,j,s}$ = Kans om te sterven op leeftijd l in kalenderjaar j van geslacht s

$S_{l,j,s}$ = Gestorven personen op leeftijd l in kalenderjaar j van geslacht s

$B_{l-1,j,s}$ = Bevolking van leeftijd l-1 op 1 januari van kalenderjaar j van geslacht s

$B_{l,j+1,s}$ = Bevolking van leeftijd l op 1 januari van kalenderjaar j+1 van geslacht s

Vervolgens wordt gestart met een tafelbevolking van zelfstandig wonende personen van leeftijd 65, met een (gekozen) omvang van 1000 personen:

$$L_{l=65} = 1000 \quad (18)$$

waarbij:

$L_{l=65}$ = tafelbevolking op leeftijd 65

Op elke hogere leeftijd wordt de tafelbevolking kleiner als gevolg van de toepassing van zowel de sterftetekans als de kans om institutioneel te gaan wonen. Hierbij geldt echter dat deze kansen niet onafhankelijk kunnen worden toegepast, aangezien iemand die komt te overlijden vanzelfsprekend daarna niet meer institutioneel kan gaan wonen. Om rekening te kunnen houden met deze 'interactie' wordt de tafelbevolking van telkens één leeftijd hoger, als volgt berekend:

$$L_{l+1} = L_l * ((1 - (KS_l / (2 - KS_l))) - (KI_l / (2 - KI_l))) / (1 + (KS_l / (2 - KS_l)) + (KI_l / (2 - KI_l)))$$

voor l = 66...99 (19)

Het aantal personen dat door sterfte uit de tafelbevolking treedt, kan dan als volgt worden berekend:

$$ST_l = (KS_l / (2 - KS_l)) * (L_l + L_{l+1}) \quad (20)$$

waarbij:

ST_l = personen uit de tafelbevolking die sterven op leeftijd l

Op dezelfde wijze kan het aantal personen dat door institutioneel te gaan wonen uit de tafelbevolking treedt, worden berekend:

$$SI_l = (KI_l / (2 - KI_l)) * (L_l + L_{l+1}) \quad (21)$$

waarbij:

SI_l = personen uit de tafelbevolking die institutioneel gaan wonen op leeftijd l